

ISSN 0235-3490

2 1992

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України та за її межами, дискусійні, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины и за рубежом, дискуссионные, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
М. І. ГЛАДКИХ, В. І. КАДЄЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набру 30.05.92. Підп. до друку 19.08.92. Формат 70×108/16. Папір друк. Друк. висок. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбовідб. 14,17. Обл-вид. арк. 15,14. Тираж 1200 пр. Зам. 1430к.

Віддруковано у ВПП корпорації УкрНТІ 252171, Київ, вул. Горького, 180.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. ПРИВАЛОВА

Художній редактор А. С. ЗАЄЦЬ
Технічний редактор О. І. ДОЛЬНИЦЬКА
Коректор Л. В. СОЛТИНСЬКА

АРХЕОЛОГІЯ

2 1992

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.

видається
щоквартально

Київ Фірма "Довіра"

ЗМІСТ

Статті

- 3 КРАДІН М. М. Проблеми формаційної характеристики кочових суспільств
- 12 КОТОВА Н. С. Соціологічна характеристика надпорізьких та приазовських могильників доби неоліту — раннього енеоліту
- 22 НЕЧИТАЙЛО А. Л. Особливості впливу металовиробництва Кавказу на Північне Причорномор'я за доби середньої бронзи
- 30 ШКОРОПАД В. В. Деякі проблеми вивчення поморсько-кльошової культури
- 37 ТРЕЙСТЕР М. Ю. Кельти у Північному Причорномор'ї
- 51 КОШЕЛЕНКО Г. А., УСАЧОВА О. М. Глон і Кепи
- 57 ЗАБАШТА Р. В., ПОШИВАЙЛО О. М. «Перунові дуби»
- 69 МАСЛЕННИКОВ О. О. Еволюція організації сільської території європейського Боспору

Публікації археологічних матеріалів

- 85 КОЛТУХОВ С. Г., ЗУБАР В. М., МИЦ В. Л. Новий район хори Херсонеса елліністичного періоду
-

- 95 АРХИПОВА Є. І., БОРОВСЬКИЙ Я. Є. Бронзова підвіска з Києва із зображенням архангела

Пам'ять археології

- 101 СТАНІЦИНА Г. О. Петро Іванович Смоличев
112 ФРАНКО О. О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка

Археологія за рубежом

- 120 ШМІДТ Є. А. Могильник культури кулястих амфор поблизу Смоленська у верхів'ях Дніпра

Дискусії

- 125 ПУЗДРОВСЬКИЙ О. Є. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е.— перш. пол. III ст. н. е.
136 ОЛЬХОВСЬКИЙ В. С. Про дискусійні питання соціально-політичної історії пізньоскіфського царства
139 ВИСОТСЬКА Т. М. До питання про соціально-політичну структуру пізньоскіфської держави

Нові відкриття і знахідки

- 144 ГУРІН Ю. Г. Дослідження стоянки Підгорівка на Айдарі

Рецензії

- 153 СИМОНЕНКО О.В. и Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев: Штиинца. 1990.— 220 с.

ПРОБЛЕМИ ФОРМАЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЧОВИХ СУСПІЛЬСТВ

М. М. Крадін

У статті розглядається проблема соціально-економічної ідентифікації кочівницьких суспільств та обґрунтовується думка про наявність окремого способу виробництва у номадів. Дається характеристика типам кочових імперій і окреслюються моделі їх розвитку.

Проблема специфіки формаційної належності кочових народів і донині є предметом дискусій і не має однозначного вирішення серед фахівців. Тривалий час була поширена точка зору, що номади за рівнем свого розвитку перебували на більш низькій стадії, ніж осіло-землеробські народи. Однак, починаючи з 1934 р., в радянській літературі з'явилась теорія «кочового феодалізму»¹, згідно якої номади проходили у своєму розвитку паралельно із землеробськими народами первісну, рабовласницьку і феодальну формації. На даний час серед марксистів існує ряд підходів до соціальної історії номадизму: концепції «передкласового»², «ранньокласового»³ і «феодального»⁴ стану кочових суспільств, а деякі вітчизняні і французькі кочівникознавці у різний час висловлювали думку про особливий «номадний» спосіб виробництва⁵.

Як відзначив Е. Геллнер, труднощі марксистського підходу до номадизму випливають не з бідності фактологічної бази, а з того, що важко пояснити в марксистських категоріях чому, за рано виниклої приватної власності на засоби виробництва, скотарі (в більшості) були далекі від класової стратифікації і держави. З іншого боку, як пояснити, виходячи з принципу відповідності базису і надбудови, виникнення на ґрунті екстенсивного нестабільного скотарства великих, з величезними територіями і численним населенням кочових імперій⁶.

Почасти це вірно і зазначимо, що дана проблема в марксизмі вирішувалась двома шляхами: або завищенням рівня розвитку «базису», як то зробили феодалісти, оголосивши по суті адекватними за своїми потенціями кочове скотарство і землеробство; або заниженням рівня розвитку «надбудови», що зробили прибічники «передкласового» стану номадизму, поставивши на один типологічний рівень вождівства кочівників нового часу і такі складні формування, як держава тюрків чи імперія Юань.

Лише у 80-і роки в марксистській соціологічній теорії було запропоновано інший «адаптивний» підхід до кочових структур⁷. Суть його полягає в тому, що номадизм як соціокультурний феномен слід розглядати як підсистему більш широкої, наприклад регіональної, системи. «Кочовики розглядаються ізольовано від землеробів, не враховується, що це елементи єдиної системи, і стан та рівень розвитку кочового елемента, його політичної організації залежать від стану і рівня розвитку системи в цілому»⁸. Флуктації зовнішнього середовища можуть змусити перебудуватися внутрішню структуру номадизму і навіть тимчасово вивести систему на новий режим функціонування. Отже, не характер внутрішнього розвитку, а реакція на зовнішні (в широкому

сміслі слова) імпульси визначає специфіку соціополітичної структури кочівництва.

Однак тільки цим труднощі не обмежуються. Проблема ще й в тому, що кочові суспільства (маємо на увазі найбільш розвинуті) по суті не підходять цілком під жодну з наявних моделей суспільно-економічних формацій.

Їх ніяк не можна назвати ні первісними, ні передкласовими. У них іманентно були присутні приватна власність і особи, що акумулювали її у величезних розмірах; вони охоплювали гігантські території і підкоряли багатомільйонні землеробсько-міські цивілізації.

Не підходять кочові суспільства періоду розквіту номадизму і під антично-рабовласницьку модель. Рабовласницькі відносини з ряду об'єктивних причин не могли набути у кочовиків істотного розповсюдження⁹. По-перше, кочове господарство не потребує великої кількості робочих рук. При цьому потреби в робочій силі могли задовольнятися за рахунок незаможних номадів, які були завжди. По-друге, випас худоби досить складний процес і потребує певної кваліфікації та особистої зацікавленості. По-третє, раб, зайнятий на випасі худоби, мав чимало можливостей для втечі, а залучати ще й наглядачів було економічно не вигідно. І останнє. Концентрація значної кількості рабів у розсіяних по степу кочівництвах небезпечна (тим більше, що основна частина чоловіків нерідко зайнята воєнним промислом). До чого це може призвести, демонструє легенда про повстання «рабів» у скіфів (Геродот, IV, 3–4). І справа тут не в істинності цієї легенди, в чому цілком справедливо сумніваються сучасні дослідники, а в тому, що повстання рабів за відсутності чоловічої частини соціуму досить ймовірно. Мабуть, не випадково більшість рабів у кочових суспільствах (окрім ремісників у містах) складали жінки.

Більше подібності між кочовими суспільствами і моделлю азійського (державного, політарного) способу виробництва, адже «держексплуатація» була наявна в ряді кочових імперій, які підкорили землеробські країни. Але вона більше ніде у номадів не розповсюдилась. Проте головна відміна, з нашої точки зору, в іншому. Як підкреслювалось у багатьох дослідженнях останніх років, структуротворча якість суспільств, які розвиваються за азійською моделлю, полягає в тому, що «об'єднуюче єдине начало», яке стоїть над дрібними общинами чи окремими індивідами, прагне перетворитися на тотальну ієрархічну бюрократичну систему. Нічого подібного не було і не могло бути у номадів. Навпаки, класогенез по суті випереджав у них процеси політичної інтеграції і в цьому плані потенції кочівництва були дуже обмежені. До того ж необхідність внутрішньої консолідації для ведення успішної експансії гальмувала розвиток «держексплуатації» простих скотарів.

Не потрапляє номадизм і під характеристики феодальної моделі, хоча і з нею у кочівництва є немало спільних рис. Проте саунна експлуатація лише одна з форм, існуючих в кочових суспільствах. За нашим глибоким переконанням, про феодалізм як особливу формацію, з притаманними їй аллодом, лінним володінням, васалітетом, рицарською мораллю, роздробленістю та іншими атрибутами можна говорити лише стосовно середньовічної Європи¹⁰. Як зазначав з аналогічного приводу О. Латтимор, використання таких універсальних термінів, як феодалізм, «часто підкреслює подібність, проте часто і знищує відмінність»¹¹. І нарешті, застосування до кочових суспільств такої еkleктичної конструкції, як «державний феодалізм», з точки зору логіки не зовсім коректне, адже «навіть чи хто з фахівців буде стверджувати, що феодали — приватний вотчинник і чиновник державного апарату одна й та ж особа...»¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що кочові суспільства періоду розквіту номадизму за окремими параметрами тією чи іншою мірою подібні до моделей всіх доіндустріальних суспільно-економічних формацій, проте не настільки, аби їх відносити до однієї чи кількох з них. Дана обставина передбачає необхідність пошуку критеріїв, які б, з одного боку, досить повно відображали системотворчі риси кочівницьких соціальних організмів, а з другого, адекватно показували загальне місце номадизму в ході всесвітньоісторичного процесу. Звичайно, все це врешті-решт має привести до постановки проблеми про особливий спосіб виробництва у номадів. Однак методологічно вірно ста-

вити питання про існування особливого антагоністичного способу виробництва (йдеться про післяпервісні суспільства) і, відповідно, особливої суспільно-економічної формації лише у випадку, коли обґрунтовується існування ще одного способу експлуатації, що був би економічним базисом нової формації і відрізнявся від уже відомих способів.

Однією з найхарактерніших рис скотарської економіки є її залежність від природно-кліматичних коливань. При цьому немає принципової різниці між древніми, середньовічними і більш пізніми кочовиками¹³. Проступає тенденція, згідно якої приблизно кожні 10—12 років траплявся масовий джунт, в результаті якого гинуло, як правило, не менше половини поголів'я худоби¹⁴. Якщо врахувати, що на відновлення потребувалося десь 10—13 років, то можна припустити, що кількість поголів'я циклічно коливалась навколо певної позначки, то збільшуючись, то зменшуючись.

З іншого боку, збільшення виробництва при кочовому скотарстві більше визначається природними умовами, аніж кількістю затраченої праці. Екстенсивний характер скотарства дозволяв йому розвиватись тільки вшир, за рахунок використання пасовищних ресурсів. Можна припустити, що всі придатні для скотарства землі були досить швидко освоєні, що в свою чергу перешкоджало росту поголів'я худоби і збільшенню населення степу. Врешті склався динамічний баланс між ресурсами пасовищ, кількістю стад і загальною кількістю номадів, що кочували на даній території¹⁵. Самі кочовики емпірично добре розуміли дану залежність. «Без трави нема худоби, без худоби нема їжі» — говорить монгольська приказка.

Таким чином, скотарська економіка в принципі еволюціонує в рамках простого відтворення, а при збігу ряду сприятливих факторів може привести до деякого розвитку, обмеженого місткістю екологічної зони. При цьому, звичайно, перед номадами завжди існувала реальна загроза кліматичного стресу. Однак причиною кризи кочівницької економіки могли стати й інші умови, наприклад, надмірний переріст худоби чи демографічний вибух. Для їх вирішення номадам доводилось включати регулятивні соціальні механізми (обмеження народжуваності) або залучати додаткові джерела енергії.

У їх числі могли бути інші типи господарської діяльності: полювання, рибальство, землеробство. Але осілість і заняття рибальством та землеробством розглядалися як альтернатива кочовому способу життя, до цього номадів могли змусити лише виняткові обставини. Саме тому кочовики, які перейшли до землеробства, розглядали своє становище тимчасовим та вимушеним і за першої ж можливості повертались до звичного способу існування¹⁶. Частіше номади намагались розвивати землеробський сектор в економіці свого суспільства шляхом включення до складу соціуму мігрантів з сусідніх осіло-землеробських держав або засобом полонення землеробського населення. Селища такого типу існували у багатьох кочових народів: у сюнну, сяньбі, тюрків, киданів, монголів та інших номадів¹⁷.

Разом з тим, відсутні продукти землеробства, ремісничу продукцію тощо можна було одержувати від сусідніх землеробських цивілізацій і іншими способами: посередницькою торгівлею між землеробськими країнами, грабунком, війною і контрибуцією, данництвом і нав'язаним васалітетом нарешті, безпосереднім завоюванням. Якщо номади відчували свою військову перевагу, вони воліли одержувати недостатню кількість продукції силою.

Війна і зовнішньоексплуаторська діяльність були поширені серед кочовиків. Джерела говорять про скіфів: «Кочовики, правда, швидше воїни, ніж розбійники, але ведуть війну з-за данини. Дійсно, вони передають свою землю у володіння тим, хто хоче її обробляти, і вдовольняються, коли одержують навзаєм обумовлену плату і то помірну, не для збагачення, а лише для того, аби задовільнити щоденні потреби життя. Але з тими, хто їм не сплачує грошей, кочовики воюють»¹⁸. Сюнну за часів своєї могутності регулярно одержували данину з Китаю (продуктами землеробства і ремесла), яку китайці соромливо називали «подарунками»; обкладали даниною інші землеробські країни і васальні кочові народи¹⁹. У інших давніх і ранньосередньовічних кочовиків євразійських степів зовнішньоексплуаторські відносини були розповсюджені не менш широко. Джерела повідомляють про наявність відносин

даного типу у сянбі, усунів, юечжів, канчюя, жужанів, тюрків, уйгурів та інших номадів.

Та ж традиція спостерігалась і в дещо пізніший час. Кидані брали данину з васальних володінь кіньми і рибою²⁰. «Кара-кидані, якщо захоплювали місто, то для жителів його нічого не міняли, лише брали з кожного дому по динару — з жителів міст і, крім того, з сіл. Стосовно посівів і тому подібного, то вони надавались населенню. Кожен з царів, хто підкорявся їм, прикріплював на своїх грудях щось на зразок срібної дощечки; таким був знак того, хто їм підкоряється»²¹. На данниці в ґрунтувались відносини монголів як в доімперський період, так і в Юаньській імперії та Золотій Орді.

Аналогічна картина спостерігалась і в нові часи. Зовнішньоексплуаторська діяльність була поширена у кочових індіців Північної Америки²². В Африці скотарі підкоряли землеробів і змушували платити данину або «гарантували» їм безпеку і покровительство. В останніх випадках вони іноді брали на себе організаційно-управлінські функції. Як писав Г. Нібур, «землероби неохоче кидають оброблювані ними землі і відправляються в пошук за новою областю і тому, коли їх не надто притиснути, вони віддають перевагу данині. Кочовим же пастухам збирання данини із землеробських племен приносить набагато більше вигоди, аніж поневолення окремих осіб»²³. І все ж іноді, як, наприклад, масаї, номади забирали землеробів в глиб своїх територій, де змушували їх обробляти землю. Були випадки, коли данницькі відносини складались і між номадами. Верблюководи ахагари постачались худобою і продуктами від залежних напівкочовиків-козоводів амгідів. Загалом зовнішньоексплуаторська діяльність простежується у Південному Сомалі, Північній Еритреї, державах Міжозер'я, у туарегів Сахари і в багатьох інших регіонах Чорного континенту²⁴.

Хто мав більше вигоди з війни — кочовики чи землероби? Питання непросте і має досить доказів як на користь однієї, так і іншої точки зору. Дійсно, стаціонарні населені пункти були зручнішою мішенню для набігів, ніж рухомі кочів'я номадів. Проте швидкість кочів'їв по степовому бездоріжжю невелика, а поставлені в коло кибитки ("курін") навряд чи можуть зрівнятися з кам'яними стінами, високими баштами, глибокими ровами. З іншого боку, для випасу худоби кочовикам потрібно було не більше 4–5% населення²⁵, до того ж часто це робили жінки і діти. Отже, практично вся чоловіча частина населення могла брати участь у військових походах. Однак щільність населення в землеробських суспільствах незмірно вища, а можливостей створити регулярну армію аж ніяк не менше.

Нарративні джерела, створені в осіло-землеробському середовищі, частіше упереджено описують степовий світ. Кочовики іноді постають у них як варвари, здатні лише до війни та руйнацій. Проте навряд чи номадофобний підхід, для подолання якого так багато зробив Л. М. Гумільов, може стати перспективним для дослідження кочівництва. Просто номадизм являв собою більш «відкрити», ніж землеробські цивілізації, систему і рідко бував відокремленим від решти галузей господарства. Як афористично висловився з цього приводу О. Латгимор, «бідний кочовик — чистий кочовик»²⁶. Однак для успішної зовнішньої експансії була необхідна консолідація розосередженого по величезних просторах населення у міцну воєнно-політичну організацію. Так створювались різного роду об'єднання кочовиків і навіть цілі держави — кочові імперії. І лише таким чином можна було на час подолати протиріччя екстенсивної скотарської економіки.

Однак наскільки правомірно говорити стосовно таких утворень кочовиків як про політичну організацію? Говорячи про державу у номадів, необхідно визначитися, відносно чого апарат управління є державою. Державній організації притаманні дві основні функції: «і виконання спільних справ, впливаючих з природи всякого суспільства, і специфічні функції, що впливають з протиріччя між урядом і народними масами»²⁷. Для скотарів особливої необхідності в спеціальних органах, які б займалися вирішенням внутрішніх конфліктів і організацією виробництва, не було. Всі наявні протиріччя вирішувались в межах традиційних інститутів обміну послугами, а протиставлення волі лідера устремління союзників і васалів могло призвести до

відкочівки. І хоча літописи свідчать, що ще у сюнну один з китайських перебіжчиків «навчив наблизених шаньюя вести записи для підрахунку і обкладення податком населення і худоби», те ж джерело повідомляє, що в цілому у сюннусців «відносини між государем і підданими прості, і тому управління цілою державою подібне до управління своїм тілом»²⁸.

Специфічний апарат управління виникав лише при появі «суперстратифікації», коли завойовувались землеробські суспільства і виникала необхідність в значній кількості професійних чиновників. З підкоренням осілого населення відбувається ускладнення системи і виникає так званий ефект «нетерпимості управління», коли традиційними для себе методами кочовики не можуть контролювати ситуацію у завойованих суспільствах. Згідно принципу необхідності різноманітності Ешбі «кількість різноманітності управлячій підсистемі має бути не меншою кількості різноманітності в керованій підсистемі»²⁹. Є два варіанти виходу з даної ситуації: 1) спрощення керованої підсистеми; стосовно нашої проблеми це знищення міст, землеробського населення, перетворення землеробських угідь в пасовиська; 2) самоускладнення правлячої підсистеми; як афористично охарактеризував цей варіант, звертаючись до монгольського хана, Елюй Чу-цай: «Хоча (ви) одержали Піднебесну, сидячи на коні, не можна правити (нею), сидячи на коні»³⁰. Досить показовим у цьому плані є факт того, що в Золотій Орді XIII-XIV ст. аристократія чітко розмежовувалась на дві категорії: з одного боку — військові керівники кочових улусів (еміри, темники, улусбеки, тисячники тощо), з другого — міська адміністрація, управлінський апарат осіло-землеробськими територіями³¹.

Державні функції (точніше їхню каральну частину) виконувало і саме кочове суспільство, що підкорило осіло-міський соціум. Воно в даній ситуації виступало частково як держава, а частково як пануючий клас-етнос. Зрозуміло, що при цьому для грабунку чи стягнення данини з невеликих землеробських оазисів, аморфних спільностей мисливців і рибалок, кочовикам зовсім не обов'язково було об'єднуватися у великі військово-ієрархічні структури. Експансію можна було здійснювати силами невеликого формування (вождівства, конфедерації племен). Напроти, у взаємодії з великими осіло-землеробськими цивілізаціями, що можна спостерігати в Центральній Азії, потрібна була міцніша воєнно-політична структура, яку, на нашу думку, варто охарактеризувати поняттям «кочова імперія».

Цей термін у кочівникознавській літературі використовується досить давно, однак більшою мірою в якості епітета, що вказував на міць і силу політичних утворень номадів. Серед вітчизняних фахівців лише Г. Е. Марков мимохіть використав цей термін у науковому сенсі, розуміючи під кочовою імперією «закінчене відображення ідеї військової централізації пересувних скотарів»³².

Звичайно, коли користуються терміном «імперія», мають на увазі дві його основні ознаки: по-перше, величезні території і, по-друге, наявність залежних або колоніальних володінь. Р. Тапар запропонувала визначати імперію як суспільство, що складалось з «метрополії» (ядра імперії, чим є високорозвинута держава) і території, на яку поширюється її вплив — «периферії». Периферією могли бути зовсім різні за рівнем складності типи соціальних організмів: від локальної групи до власне держави. За ступенем взаємодії цих підсистем автор виділила «ранню» і «пізню» імперії. В ранній імперії, на її думку, метрополія і периферія не складали міцної єдиної взаємозв'язаної системи і різнились багатьма показниками, наприклад: екологія, економіка, рівень соціального і політичного розвитку. Пізня імперія характеризується менш диференційованою інфраструктурою. У ній периферійні підсистеми функціонально обмежені і виступають у формі додатків сировини відносно розвинутих аграрних, промислових і торгових механізмів метрополії³³.

Одним з варіантів ранньої імперії, на нашу думку, слід вважати «варварську» імперію. Її принципова відмінність полягає в тому, що метрополія є гегемоном лише в політичному відношенні, тоді як у соціально-економічному розвитку вона якраз відставала від завойованих територій і по суті бу-

ла периферією, провінцією. Відповідно, кочова імперія уявляється варіантом варварської імперії.

У такому випадку можна запропонувати наступну дефініцію. Кочова імперія — це складна, відносно велика територіально, суспільна система, що складається з кочового «ядра» у формі ієрархічної (військово-ієрархічної) пірамідальної структури при відносно нерозвинутій внутрішній експлуатації і залежної (навіть номінально) експлуатованої території, до якої могли входити як землеробські, так і інші народи.

За характером відносин між кочовим «ядром» і експлуатованими суспільствами можна виділити три моделі кочових імперій.

Кочові імперії першої моделі більше, ніж інші мали право називатись кочовими, оскільки не включали землеробської підсистеми. Проте це не означало, що вони не мали жодних зв'язків з осіло-землеробським світом. Обмежені можливості внутрішнього розвитку штовхали їх на шлях зовнішньої експансії. Недостатню кількість продукції номади одержували завдяки багатьом видам експлуаторської діяльності — грабунки, періодичні набіги, війни, вимагання «подарунків», нав'язування нееквівалентної торгівлі, політичний патронаж. На нашу думку, найточніше відображає ці форми експлуатації термін «дистанційна експлуатація», запозичений з праці А. І. Фурсова¹⁴.

Внутрішня структура імперій цього типу залишалась по суті адекватною доімперському стану суспільства.

Експлуатація простих повноправних кочовиків навряд чи досягала якогось розвинутих форм. Вона являла собою компенсацію вождям різних рівнів за виконання суспільних функцій. Причина нерозвинутості внутрішньої експлуатації в кочових імперіях першого типу полягала в тому, що кочовики, перед тим як почати політику зовнішньої експансії, мали консолідувати всі страти воедино. Більшість номадів повинна була одержувати вигоди від експлуатації або хоча б сподіватись на них у найближчому майбутньому. Іноді, при встановленні стабільної дистанційної експлуатації, соціальна і майнова нерівність могла посилюватись, внаслідок чого відносини між верхівкою суспільства і низами могли набувати нерозвинутого класового характеру. Але посилення антагонізму всередині суспільства могло, врешті, призвести до втрати характеристик, що забезпечували високий «енергопотенціал» системи. Інакше кажучи, існування кочових імперій за рахунок зовнішніх ресурсів вимагало збереження високого воєнного потенціалу, що гальмувало розвиток внутрішніх протиріч та антагонізмів.

Як приклад імперій цього типу можна назвати держави сюнну, сяньбі, жу-жанів, тюрків у Центральній Азії, об'єднання гуннів і аварів у степових частинах Європи.

У кочових імперіях другої моделі кочова і осіла підсистеми склали єдиний політичний організм, проте зберігали різні соціально-політичні структури. Основою експлуатації було данництво. Кочова аристократія, ставши правлячим класом в поліетнічній державі, як правило, звільнялась від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього експлуатація землеробів і городян, навіть якщо й набувала найжорстокіших форм, не торкалась економічного фундаменту осілого суспільства і не інтегрувала його з номадами в єдину структуру. Останні, являючись гегемоном у політичній сфері, в соціально-економічному розвитку відставали від завойованих. Відносини між аристократією і простими номадами іноді могли набувати ранньокласового характеру. Джерела повідомляють про різноманітні податі і повинності, якими обкладались прості кочовики. Це і податок з худоби, і зобов'язання брати участь у полюваннях ханів та військових походах, і необхідність нести поштову службу, пасти суспільні (державні) отари тощо. Деякі з них, такі як монгольський «копчур», трансформувались з первісних відношень реципрокації і редистрибуції.

Однак важливішим уявляється інший бік медалі. Хоча зовнішня експансія і сприяла деякому посиленню антагонізмів та стратифікації між різними штатами номадів, вона, з іншого боку, зводила важкоздоланий бар'єр для розвитку внутрішньої експлуатації: для успішного здійснення експансії кочо-

вики мали бути консолідованими відносно зовнішнього світу або хоча б мати орієнтацію на це. Але задля цього необхідно було підтримувати інтереси та прагнення найчисленнішої категорії населення і основної військової сили — простих кочовиків.

Можливі три варіанти в еволюції імперій цієї моделі³⁵: 1) відокремлення землеробської підсистеми, занепад міст, номадизація населення, перехід імперій другого типу в імперії першого типу або їх розпад; 2) подальша седентеризація (там, де це дозволяє екологія) і перетворення в комплексну землеробсько-скотарську державу, наступний розвиток якої диктується законами осілого світу; 3) міграція степовиків на територію землеробської держави і перетворення в імперію третього типу.

Класичними прикладами імперій цієї моделі були наступники улуса Чингісхана — держава Юань і Золота Орда.

Імперії третього типу утворювались після завоювання номадами осілоземлеробських держав і міграції на їх територію. В результаті кочовики ділили одну екологічну зону і виявлялись інтегрованими в межах однієї соціо-політичної і економічної системи із землеробами. Провідною формою експлуатації було регулярне оподаткування. Відбувався синтез, який часто негативно впливав на землеробів і городян, проте прискорював розвиток номадів.

Верхівка кочового суспільства швидко ставала правлячим класом, зливаючись з місцевою знаттю або знищуючи її. Майнове і соціальне становище простих кочовиків поступово опускалось до рівня експлуатованих класів, статус їх знижувався і з часом вони зливались з простим населенням. Етим у деяких випадках вони могли зберігати особливе становище, будучи постачальниками військової сили в армію. Але це не характерно. Кочовиків обеззброювали, силоміць саливали на землю, відтісняли на напівпустельні і пустельні території. В результаті номади розчинялись серед землеробського населення, їх традиції забувались, залишаючись почасти лише у формі атавізмів серед правлячої династії і аристократії, що вели своє походження від колись грізних мешканців Степу.

Типовими прикладами імперій цієї моделі були древня Парфія, Кушанська держава, Третє царство скіфів, Північна Вей, імперія киданів Ляо, імперії сельджуків, караханідів, Волзька і Дунайська Болгарії, держава ілханів в Ірані, формування скотарів в африканському Міжозер'ї.

Таким чином, війна і зовнішньоексплуататорська діяльність були найважливішим механізмом функціонування і репродукції великих кочівницьких потестарно-політичних утворень. У взаємодії цих структур з осілим світом номади являли собою своєрідну «надбудову» над землеробським «базисом» і виступали одночасно і як етнічна спільність, і як держава, і як експлуатор-клас. Кочова аристократія при цьому виконувала функції управління або їх вищих ланок, а прості номади — функції апарату примусу і експлуатації (армія). Отже, характер такої діяльності і, відповідно, спосіб експлуатації у номадів (точніше, сукупність кількох способів: грабунок, стягнення данини, регулярне оподаткування тощо) можна було б характеризувати одним загальним терміном, наприклад, екзополітарний (від грецьк. «екзо» — зовні і «політія» — держава)³⁶.

У цьому плані цілком коректним уявляється постановка питання про існування у кочовиків за доби розквіту номадизму особливого «екзополітарного способу виробництва». Даному способу виробництва відповідала специфічна форма військово-політичної організації, в найбільш розвинутому ступені представлена таким феноменом як «кочова імперія».

Проте цей спосіб виробництва через свої системотворчі характеристики був тупиковим в суспільній еволюції. Рано чи пізно, основані на паразитичній експлуатації землеробських цивілізацій, кочові імперії розпадались і їх складові ланки повертались на докласовий рівень розвитку, який по суті був граничним (за винятком, можливо, кількох унікальних випадків) для самостійного розвитку номадів. Доба первісного накопичення, технологічний стрибок осілого світу принципово змінили співвідношення сил. Кочовики були відтіснені на «задвірки» історичного процесу і стали залучатись до сфери

діяльності своїх сусідів, але уже в якості підлеглої, експлуатованої сторони. Їх розвиток почав підкорятись іншим законам.

Примітки

¹ Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934; Козьмин Н. Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме. — Иркутск, 1934; Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Изв. ГАИМК. — М. — Л., 1934. — Вып. 103.

² Вайнштейн С. И., Семенов Ю. И. Рец. на: Марков Г. Е. Кочевники Азии // Советская этнография. — 1977. — №5. — С. 165; Семенов Ю. И. Кочевничество и некоторые общие проблемы теории хозяйства и общества // Там же. — 1982. — №2; Калиновская К. П., Марков Г. Е. Общественное разделение труда у скотоводческих народов Азии и Африки // Вестник МГУ (Сер. история). — 1987. — №6; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. — К., 1989. — С. 86–90; Шницерльман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 404; Sellnow I. Vorwort. Das Verhältnis von Bodenbauer und Viehzüchtern in historischer Sicht. — В., 1968. — S. 16, 17; Grunert H., König W. Die nomadenzucht als wirtschaftlich kultureller Typ // Ethnogr. Archäol. Zeitschrift. — 1974. — №3. — S. 460, 461, 466, 467.

³ Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975; Першиц А. И. Некоторые особенности классовообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М., 1976; Khazanov A. M. The Early State among the Eurasian Nomads // The Study of the Hague, 1981; Idem. Nomads and the Outside World. — Cambridge, 1984.

⁴ Нацагдорж Ш. Основные черты феодализма у кочевых народов. — У.— Б., 1975; Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху // Вопросы истории. — 1976. — №8; Златкин И. Я. Основные закономерности развития феодализма у кочевых скотоводческих народов // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982; Полянский Ф. Я. Типология феодализма. — М., 1982. — С. 490–600; Маннай-Оол М. Х. Тува в эпоху феодализма. — Кызыл, 1986; Njammasch M. Einige Besonderheiten der Frühfeudalen Produktionsverhältnisse in Asien im Vergleich zu Europa // Ethnogr. Archäol. Zeitschrift. — 1983. — №1. — S. 97.

⁵ Марков Г. Е. Кочевники Азии (хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпохи возникновения, расцвета и заката кочевничества): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 1967; Bante P. L'Organisation économique des Touregs Kel Gress // Element d'Ethnologie. — P., 1975; Idem. Segmentarite et pouvoir chez les éleveurs nomades sahariens. Elements d'une problematique. — Pastoral Production and Society. — Cambridge, 1979; Helfgott L. Tribalism as a Socioeconomic Formation in Iranian History // Iranian Studies. — 1977. — Vol. X. — N 1–2; Lefbure C. Introduction: the specificity of nomads pastoral societies. — Pastoral Production...

⁶ Gellner E. Foreword. Khazanov A. M. Nomads and... — P. XIII; Gellner E. State and Society in Soviet Thought. — Oxford, 1988. — P. 92–114.

⁷ А. М. Хазанов, вперше застосувавши у вітчизняному кочівникознавстві даний підхід, називає його «екологічним» (Khazanov A. M. Nomads and... — P. 1961).

⁸ Фурсов А. И. Нашествие кочевников и проблема отставания Востока // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций культур на Востоке. — М., 1988. — Т. 1. — С. 184.

⁹ Нибур Г. Рабство как система хозяйства. — М., 1907; Семенов Г. И. К проблеме рабства у кочевых народов // Изв. АН Каз. ССР. (Сер. истории, археологии и этнографии). — Алма-Ата, 1958. — Вып. 1; Хазанов А. М. Социальная история скифов. — С. 133–148; Хазанов А. М. Роль рабства в процессе классовообразования у кочевников евразийских степей. Становление классов и государства; Кляшторный С. Г. Рабы и рабыни в древнетюркской общине // Древние культуры Монголии. — Новосибирск, 1985; Крадин Н. Н. Социально-экономические отношения у кочевников в советской исторической литературе. — Владивосток, 1987. — С. 75–84 и др.

¹⁰ Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации. — М., 1980. — Вып. 2. — С. 424–429; Khazanov A. M. Nomads and... — P. 98; Васильев Л. С. Государство на традиционном Востоке // Государство в докапиталистических обществах Азии. — М., 1987. — С. 34–37 и др.

¹¹ Lattimore O. Herdsmen, farmers, urban culture // Pastoral Produktion... — P. 408.

¹² Мещеряков А. В. О понятии «феодальный» в востоковедении // Древний и средневековый Восток. История. Филология. — М., 1984. — С. 172.

¹³ Зеведеня даних див: Хазанов А. М. Социальная... — С. 149, 150; Крадин Н. Н. Социально-экономические... — С. 39–41.

¹⁴ Слудский А. А. Джуты в пустынях Казахстана и влияние их на численность животных // Тр. ин-та зоологии АН КазССР. — Т. 2. — С. 19, 207.

¹⁵ Хазанов А. М. Некоторые проблемы экологии номадизма. Карта, схема и число в этнической географии. — М., 1975; Khazanov A. M. Nomads and the Outside World.

¹⁶ Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. — Алма-Ата, 1958. — С. 38; Толыбеков С. Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX ве-

ках. — Алма-Ата, 1959. — С. 335–338; *Аполлова Н. Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — начале XIX века. — М., 1960. — С. 53; *Марков Г. Е.* Кочевники Азии. — М., 1976. — С. 139, 140, 163 и др.

¹⁷ *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. — М., 1967. — С. 147; *Гумилев Л. Н., Эрдели И.* Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века // Народы Азии и Африки. — 1969. — №3. — С. 86; *Материалы по истории древних кочевых народов группы дунку.* — М., 1984. — С. 80; *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М., 1950. — Т. 2. — С. 300; *Ивлиев А. Л.* Городища киданей // Материалы по древней и средневековой археологии юга Дальнего Востока СССР и смежных территорий. — Владивосток, 1983. — С. 128; *Мункуев Н. Ц.* Китайский источник о первых монгольских ханах. — М., 1965. — С. 78 и др.

¹⁸ *Страбон.* География. — М., 1964. — С. 284; *Хазанов А. М.* Социальная... — С. 154.

¹⁹ *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений... — Т. 1. — С. 144, 146, 216; Т. 2. — С. 155, 161, 190, 191; *Материалы по истории сюнну.* — Вып. 1. — М., 1968. — С. 42, 45, 46, 48, 50, 57; Вып. 2. — М., 1973. — С. 24, 54, 126.

²⁰ *Wittfogel K. Feng Chia Sheng: History of Chinese Society Liao (907–1125).* — Philadelphia, 1949. — P. 120, 127.

²¹ *Материалы по истории киргизов и Киргизии.* — М., 1973. — Вып. 1. — С. 66.

²² *Аверкиева Ю. П.* Индейцы Северной Америки. — М., 1974. — С. 277, 278.

²³ *Нибур Г.* Указ. соч. — С. 251.

²⁴ *Там же.* — С. 251–255; *Потехин И. И.* Военная демократия метабеле. // Родовое общество. — М., 1951. — С. 243, 244; *Перишц А. И.* Общественный строй туарегов Сахары в XIX в. Разложение родового строя и формирование классового общества. — М., 1968; *Перишц А. И.* Оседлое и кочевое общество Северной Аравии в новое время: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 1971; *Перишц А. И.* Некоторые особенности классовообразования; *Кобишанов Ю. М.* Африканские феодальные общества: воспроизводство и неравномерность развития // Африка: возникновение отсталости и пути развития. — М., 1974. — С. 144–146; 170; *Годинер Э. С.* Становление государства в Буганде // Становление классов и государства. — С. 157–159; *Годинер Э. С.* Возникновение и эволюция государства в Буганде. — М., 1982. — С. 65; *Зейверт В. Д.* Кочевники Западной Сахары в процессе этнической консолидации: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. — М., 1977. — С. 13, 14.

²⁵ *Семенюк Г. И.* Указ. соч. — С. 66.

²⁶ *Lattimore O.* Inner Asian Frontiers of China. — Boston, 1967. — P. 522.

²⁷ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Изд. 2-е. — Т. 25. — Ч. 1. — С. 422.

²⁸ *Материалы по истории сюнну.* — Вып. 1. — С. 45, 46.

²⁹ *Плесский Б. В., Уемов А. И.* Бюрократизм: теоретико-системные аспекты // Философские науки. — 1989. — №5. — С. 7.

³⁰ *Мункуев Н. Ц.* Указ. соч. — С. 73.

³¹ *Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой ... — С. 90.

³² *Марков Г. Е.,* Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии // Советская этнография. — 1970. — №6. — С. 88.

³³ *Thapar R.* The State as Empire // The Study of the State. — P. 410 ff.

³⁴ *Див. його виступ на обговоренні книжки «Еволюція східних обществ: синтез традиційного і сучасного».* // Народы Азии и Африки. — 1987. — №1. — С. 170.

³⁵ *Пор.: Khazanov A. M.* Nomads and... — P. 232.

³⁶ *Крадин Н. Н.* Экзополитарный способ эксплуатации в обществах кочевников // Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири. — Томск, 1990.

Н. Н. Крадин

ПРОБЛЕМЫ ФОРМАЦИОННОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЧЕВЫХ ОБЩЕСТВ

Многолетняя дискуссия по вопросу об отнесении кочевников к рабовладельческой или феодальной формации окончилась безрезультатно и в настоящее время идентификация кочевников с одним из двух названных способов производства не может считаться убедительной. Не вполне четкими представляются определения кочевых обществ в качестве позднепервобытных или раннеклассовых.

Кочевые общества являются эксплуататорскими, однако, в отличие от обычных классовых обществ, социальная система кочевников базируется на угнетении соседей, как правило, данническим образом. В этом плане представляется возможным гово-

рять о существовании у кочевников в эпоху расцвета номадизма особого «экзополитарного способа производства». Последнему соответствует специфическая форма военно-политической организации — «кочевая империя».

N.N.Kradin

PROBLEMS ON FORMATION CHARACTERISTIC OF NOMADIC COMMUNITIES.

The discussion for many years concerning the problem on attribution of nomads to the slave-holding or feudal formation has ended in vain and at present identification of nomads with one of two mentioned methods of production cannot be regarded as a convincing one. Definitions of nomadic communities as late primitive or early class ones seem to be not quite comprehensive.

The nomadic communities are exploitative but unlike the usual class societies, the social system of nomads is based on the oppression of neighbours, as a rule by means of tributes. In this view it seems possible to dwell on the existence of a particular «exopolitary production method» in nomads in the epoch of nomadism prosperity. The specific form of military-economic organization: «nomadic empire» corresponds to this method.

Одержано 19.12.91

СОЦІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДПОРІЗЬКИХ ТА ПРИАЗОВСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ ДОБИ НЕОЛІТУ — РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ

Н. С. Котова

Співіснування різних типів поховань та могильників в межах однієї культури можна пояснити, ототожнюючи їх з різними за змістом соціальними колективами — родом чи общиною.

У Надпоріжжі та Приазов'ї досліджено 16 могильників доби неоліту — раннього енеоліту. Аналіз 12 пам'яток — Маріупольського¹, Лисогірського², в урочищі Собачки³, Вільнянського⁴, Вовницьких-1, 2⁵, Ясинуватського⁶, Микольського⁷, Василівського⁸, Мар'ївського⁹, Чаплинського¹⁰ та Вовницького-3¹¹ могильників — дав змогу висловити ряд міркувань щодо соціологічного змісту колективів, які залишили ці могильники. Всі варіанти соціологічної інтерпретації могильників кам'яної доби висвітлені С. А. Балакіним.¹² Не будемо розглядати і культурологічний аспект поховальних пам'яток Надпоріжжя — йому присвячено окрему працю, де обґрунтовується належність могильників маріупольській культурно-історичній області та дніпро-донецькій культурі.¹³ Перелічимо лише типові риси поховального обряду кожної групи пам'яток.

До могильників маріупольської області відносяться Маріупольський, Лисогірський, Вовницький-2, Ясинуватський-1 (прямокутна яма), Микольський, Василівський-5. Решта пам'яток (враховуючи поховання поза прямокутною ямою Ясинуватського-1 могильника) належать дніпро-донецькій культурі.

Для могильників маріупольської області характерна наявність на поверхні поодиноких каменів, їх скупчень або закладок. Виявлено також сліди використання у поховальному ритуалі вогню: залишки багать та трупоспалень. На пізньому етапі могильники супроводжуються жертвними майданчиками. Поховальний обряд раннього

періоду представлені могильниками Маріупольським, Вовнизьким-2, Василівським-5, Микольським (розкопки О. В. Бодяньського), де поховання містилися в індивідуальних ямах, розташованих рядами. Могильники пізнього періоду (Ясинуватський-1, Лисогірський, Микольський) склалися із серії великих ям, що використовувалися протягом тривалого часу. Небіжчики лежали випростано на спині, у більшості випадків кисті злегка зігнуті рук розташовані на кістках таза. Кістяки мали широтну орієнтацію. До могил клали черепашки *члн*, зуби оленя та риби, перламутрові та кам'яні намистини, прикраси з ікла кабана, кістяні вістря, середні і великі пластини з кременю, їхні уламки, високі та середньовисокі трапезії, у тому числі зі струганою спинкою, проколки, скребла на пластинах та відщепан, відщепи, кам'яні та крем'яні сокири. Належність могильників Надпоріжжя до азово-дніпровської культури маріупольської області визначається за керамікою жертвних майданчиків Микольського, Лисогірського та Ясинуватського-1 могильників.

Дніпро-донецькі могильники визначаються на підставі їх схожості з поодинокими похованнями дніпро-донецьких поселень Ігрені-8 (шар Д1 та Бузьки)¹⁴. Стратиграфія цих поселень свідчить про дніпро-донецьку належність поховань. В обряді дніпро-донецької культури не застосовувались вогонь та камінь. Відсутні жертвні майданчики і великі поховальні ями тривалого використання (підпрямокутні ями Вільнянського могильника є результатом впливу поховальних традицій азово-дніпровського населення і різняться від власне азово-дніпровських рядом деталей. У дніпро-донецьких могильниках кістяки мають більш різноманітне, ніж у маріупольських, положення рук, меридіональну орієнтацію. Серед інвентаря відсутні прикраси з ікла кабана, кам'яні намистини, булави, кам'яні і крем'яні сокири, великі крем'яні пластини. Інакше розміщені й супроводжуючі речі.

Аналіз Подніпровських могильників засвідчує, що вони складаються із поховань, орієнтованих за сторонами світу з сезонними відхиленнями, характерними для поховань, здійснюваних від середини весни до середини осені. Облік відхилень за методикою, запропонованою В. В. та В. Ф. Генінгами¹⁵, дозволив звести різноманітність орієнтацій до 4 варіацій: північної, південної, західної та східної. Виявилось, що на всіх могильниках синхронними є кістяки, орієнтовані або в одному, або в протилежних напрямках. Поховання маріупольської культурно-історичної області орієнтовані на захід та схід, дніпро-донецькі — на північ та південь. Єдиний виняток становить яма Д Микольського могильника, де одночасно поховано кілька небіжчиків із східною орієнтацією і одного — з північною¹⁶. Статеві-вікові визначення кістяків свідчать, що в жодному з могильників орієнтація не залежала від статі небіжчика. Зате простежується взаємозв'язок поховального інвентаря та орієнтації.

Розглянемо пам'ятки маріупольської області. У Маріупольському могильнику, що містить значну кількість інвентарних кістяків, взаємозв'язок інвентаря та орієнтації очевидний. Серед 130 поховань пам'ятки орієнтацію визначено для 100, з яких 35 кістяків орієнтовано на схід, 65 на захід. Цікаво, що на ранньому етапі існування могильника (1 та 2 хронологічні групи) серед 31 поховання з визначеною орієнтацією 26 кістяків орієнтовано на захід (про періодизацію Маріупольського могильника див. окремо)¹⁷. На пізньому етапі (3-6 хронологічні групи) збільшилась кількість поховань, орієнтованих на схід (29 кістяків із 68 з визначеною орієнтацією).

Аналіз довів, що поховання із західною орієнтацією втричі частіше супроводжувалися черепашками *члн*, вдвічі частіше — зубами оленя. Зустрічаються в них також ікла кабана з отворами (табл. 1). Отже, інвентарному складу цих поховань притаманні всі основні речі раннього етапу. Пізніше, із збільшенням різноманітності інвентаря, більшість речей (кістяні вістря та пластини, пластини з ікла кабана, перламутрові, кістяні та гешірові намистини, крем'яні вироби) супроводжують переважно поховання, орієнтовані на схід. Винятком є кам'яні сокири, знайдені тільки при похованнях із західною орієнтацією. Можливо, що саме зростання різноманітності в наборі інвентаря пов'язане із збільшенням кількості поховань, орієнтованих на схід.

Відзначений взаємозв'язок орієнтації та інвентаря човністю проявляється в матеріалах могильників маріупольської області Надпоріжжя і пояснює їх неоднорідність. Поховальний обряд ранньої азово-дніпровської культури представлений трьома пам'ятками: Василівським-5, Вовнизьким-2 і Микольським (розкопки О. В. Бодяньського) могильниками. Інвентар поховань цього періоду включає зуби оленя та риби, черепашки *члн*, намистини з черепашки та вапняку, кістяні вістря і крем'яні вироби. У Василівському-5 могильнику, де кістяки орієнтовані на схід, знайдено лише крем'яні вироби. Серед інвентаря відсутні зуби оленя і черепашки, відомі у Вовнизькому-2 та Микольському могильниках, котрі містять поховання із східною орієнтацією. На жаль, поховальний обряд пізньої азово-дніпровської культури, з численними похованнями у великих ямах, що призводили до значних руйнувань поєднаних кістяків, виключає проведення подібного аналізу.

Серед дніпро-донецьких поховань також можна виділити дві групи. Вони різняться орієнтацією, положенням рук і (в меншій мірі) інвентарем. Для кістяків, орієнтованих

на північ, характерний випростаний вздовж тіла стан рук: Собачківський могильник — 75 %, Чаплинський — 50, 1 хронологічна група Вільнянського — 50 %. У орієнтованих на південь кисті рук частіше були складені на тазових кістках: Собачківський могильник — 10 %, Ясинуватський-1 — 37, Вовницький-1 — 43, Вовницький-3 — 100 %. Виняток складають орієнтовані на південь поховання і 1 хронологічної групи Вільнянського могильника, де у 50 % поховань руки лежали вздовж тіла, а у 38 % — кисті складені на тазі.

Табл. 1. Співвідношення орієнтації небіжчиків і найбільш поширених предметів інвентаря в Маріупольському могильнику

Предмети	Кількість поховань, орієнтованих на	
	схід	захід
Сокири	—	4/8*
Черепашки <i>шліо</i>	2/8	11/22
Зуби оленя	2/8	7/14
Їкло кабана	3/12	9/18
Морська черепашка з отвором	6/24	2/4
Кістяне вістря	4/16	3/6
Кістяні пластинки-підвіски	5/20	7/14
Кістяні намистини	14/56	17/35
Пластинки з ікла кабана	15/60	11/23
Перламутрові намистини	18/72	17/35
Геширові циліндричні намистини	4/16	1/2
Крем'яні вироби	16/64	24/50
Всього з інвентарем:	25	48

* У чисельнику тут і в наступних таблицях дається кількість поховань, у знаменнику — відсоток їх від загальної кількості інвентарних поховань.

Дніпро-донецький поховальний інвентар складає 19 найменувань. Найбільш поширені крем'яні вироби, зуби риби та оленя, черепашки *шліо*, кістяні вістря. Черепашки *шліо* характерні для поховань з північною орієнтацією і супроводжують від 25 до 29 % інвентарних поховань (табл. 2), а з південною орієнтацією небіжчиків зустрічаються значно рідше (від 7 до 11 %). Для групи поховань з північною орієнтацією серед супроводжуваних речей переважають зуби риби та оленя (від 50 до 100 % інвентарних поховань). В орієнтованих на південь зуби оленя знайдено в 21–75 % інвентарних поховань, зуби риби — в 33–64 %. У таких похованнях і кістяні вістря зустрічаються частіше, ніж в орієнтованих на північ (табл. 2).

Таким чином, в могильниках маріупольської області і дніпро-донецької культури виділяються дві великі групи поховань, які відрізняються орієнтацією та набором інвентаря. Відомі могильники, які містять поховання однієї групи, і могильники з одночасним похованням обох груп. На нашу думку, пояснити існування в одній культурі двох типів поховань та могильників можна таким чином. Пам'ятки, де поховані небіжчики тільки однієї групи, можна ототожнити з родовими могильниками, оскільки саме в межах роду поховальний обряд має бути найбільш однотипним. Серед могильників маріупольської області до них відносяться Василівський-5, Лисогірський, Ясинуватський-1, Вовницький-2 (із 128 кістяків лише один орієнтований на схід, решта — на захід), а також Микольський (розкопки Д. Я. Телегіна), де із 136 поховань одне орієнтоване на північ, решта — на захід. До дніпро-донецьких родових могильників можна віднести 2 хронологічну групу Вільнянського, Вовницький-3, Ясинуватський-1, 1 (поховання з південною орієнтацією) та 2 хронологічні групи (поховання з північною орієнтацією).

Табл. 2. Розподіл характерних предметів інвентаря в дніпро-донецьких похованнях з південною і північною орієнтацією

Могильник	Орієнтація	Кількість інвентарних поховань				
		Всього	Із зубами оленя	Із зубами риби	Із черепашками	З кістяками вістрами
Собачківський	Пн*	2	1/50	—	—	—
Вільнянський (1 хронологічна група)	Пн	8	6/75	4/50	2/25	1/13
Мар'ївський	Пн	14	—	10/71	4/29	—
Чаплинський	Пн	1	1/100	1/100	—	—
Ясинуватський-1	Пн	0	—	—	—	—
Собачківський	Пд**	0	—	—	—	—
Чаплинський	Пд	0	—	—	—	—
Вовнизький-1	Пд	14	3/21	9/64	—	—
Ясинуватський-1	Пд	9	5/56	3/33	1/11	1/11
Ясинуватський-2	Пд	8	6/75	—	—	3/37
Вільнянський (1 хронологічна група)	Пд	14	5/36	8/57	1/7	2/14

* Пн. — Північ

** Пд. — Південь

Могильники, поховання яких мають протилежну орієнтацію, можна інтерпретувати як обцинні. На їх території ховали небіжчиків двох родів, певно, розташовуючи поруч членів парної сім'ї. До обцинних могильників маріупольської області можна віднести Маріупольський, Микольський (розкопки О. В. Бодяньського); дніпро-донецької культури — 1 хронологічну групу Вільнянського, Чаплинський та Собачківський могильники. Цікаво, що обцинні могильники пізньої азово-дніпровської культури поки що не відомі.

На користь інтерпретації могильників як обцинних та родових свідчать і антропологічні дані. Так, у дніпро-донецьких кількість дітей порівняно з іншими похованнями, для яких визначено стать і вік небіжчиків, приблизно однакова: 1 хронологічна група Ясинуватського-1 могильника — 20 % (визначення І. Д. Потехіної), Вовнизький-1 — 18 % (визначення Т. С. Кондукторової), 1 хронологічна група Вільнянського могильника — 20 % (визначення Т. П. Зіневич). Це ж стосується підлітків та юнаків. Але пам'ятки відрізняються за співвідношенням чоловічих та жіночих поховань. Так, в 1 хронологічній групі Ясинуватського-1 та у Вовнизькому-1 могильниках, що інтерпретуються як родові, значно переважають чоловічі поховання (відповідно 55 і 57 % чоловічих та 10 і 17 % жіночих). В 1 хронологічній групі Вільнянського могильника з похованнями, орієнтованими у протилежних напрямках, кількість чоловіків (9–32 %) незначно перевищує кількість жінок (7–25 %), що цілком природно для обцинного могильника, де, найпевніше, ховали насамперед подружжя.

На жаль, в азово-дніпровських могильниках скелети збереглися погано. Однак матеріали родових могильників Вовнизького-2, де стать і вік визначено для 77 кістяків,¹⁸ та Микольського (розкопки Д. Я. Телегіна), у якому статево-вікові визначення зроблено для 61 поховання,¹⁹ також засвідчують значну перевагу чоловічих поховань над жіночими. У Микольському могильнику 38 кістяків (62 %) належало чоловікам, 21 (34 %) — жінкам. У Вовнизькому-2 могильнику 39 кістяків (50 %) були чоловічими, 19 (25 %) — жіночими. Єдиним родовим могильником, у якому відзначена закономірність відбита менш яскраво, є Василівський-5, та він був зруйнований водою і досліджений лише частково. Поганий стан решток кістяків дозволив визначити стать лише для 16 з 36 поховань. Серед них 9 (56 %) належали чоловікам, 7 (44 %) — жінкам²⁰.

Своєрідною рисою поховальних пам'яток Надпорожжя (як азово-дніпровської, так і дніпро-донецької культур) є їх багаторядовість. В. М. Даниленко вважав, що на території могильників ховали представників кількох родів, кожен з яких мав свій ряд²¹.

З цим погодитись важко, оскільки в азово-дніпровських могильниках — Вовнизькому-2 та Василівському-5 — ряди зливаються в смуги, де при зміщенні більш пізніх поховань відносно довгої осі ряду відбувалося нашарування одного ряду на поховання другого. Цього не було б при дотримуванні родом своєї ділянки і розмежуванні їх з чужими. Найпевніше, ряди всередині багаторядових пам'яток являли собою ділянки поховання великих споріднених груп одного роду.

Своєрідний поховальний комплекс дніпро-донецької культури виявлено біля Вовнизького порогу, де на відстані 40–60 м один від одного знайдено три могильники: Вовнизький-1, 3 та Ясинуватський-1 (1 хронологічна група). Виходячи з таких деталей поховального обряду, як поховання в індивідуальних ямах, розташованих смугами чи рядами, присутність забарвлених і незабарвлених поховань (найбільш ранні поховання всіх дніпро-донецьких могильників незабарвлені), південна орієнтація, близький за складом набір інвентаря, всі три пам'ятки існували одночасно і належали одному родові. Непогана збереженість Вовнизького-1 та Ясинуватського-1 могильників дає підставу говорити про досить тривалий час їх функціонування, протягом якого утворились яруси поховань з численними руйнуваннями (до 25 % всіх кістяків зруйновано). При цьому невелика кількість поховань (близько 30 у кожному могильнику) свідчить про їх належність невеликим групам населення. При єдиному поховальному обряді інвентар пам'яток дещо різнився. Так, у Вовнизькому-1 могильнику 64 % інвентарних поховань супроводжувалися зубами риби, в Ясинуватському-1 — лише 33 %, у Вовнизькому-3 вони зовсім відсутні. Зате в інвентарі останнього домінують (75 %) зуби оленя. В Ясинуватському-1 вони відомі лише в 56 % інвентарних поховань, у Вовнизькому-1 — в 21 %. Черепашки *unio* знайдено лише у Ясинуватському-1 могильнику. У Вовнизькому-1 відсутні кістяні вістря, що супроводжують 11 % інвентарних поховань Ясинуватського-1 могильника та 37 % Вовнизького-3.

Схожість цих могильників за незначної відмінності у наборі інвентаря пояснюється, можливо, тим, що вони являли собою частини єдиного поховального комплексу і належали невеликим спорідненим групам одного роду.

Общинні і родові могильники функціонували одночасно. Майже напроти один одного, на різних берегах Дніпра розташовані пам'ятки ранньої азово-дніпровської культури: общинний Микольський (розкопки О. В. Бодяньського) і родовий Василівський-5 могильники, поховальний обряд яких розвивався синхронно. Традицію одночасного існування общинних і родових могильників у населення Подніпров'я простежено В. А. Алекшиним для доби мезоліту²².

Аналіз матеріалів азово-дніпровських та дніпро-донецьких могильників засвідчив залежність набору поховального інвентаря від статі та віку небжтливців. Для азово-дніпровської культури найбільш повно вона відбилася у матеріалах Вовнизького-2 могильника, для значної кількості інвентарних кістяків якого маємо визначення віку та статі (табл. 3). У процесі роботи внесено ряд уточнень у співвідношення номерів поховань звіту та номерів публікації, запропоноване раніше І. І. Гохманом²³. Із 128 поховань могильника 19 належать дітям, 20 жінкам, 39 чоловікам. Для 50 дорослих кістяків статі і вік не визначені. Дитячі поховання на площі могильника мали досить чітку локалізацію. 10 кістяків із 19 розміщувалися у першому ряду, обмеженому похованнями 1 та 26²⁴. Тут, як і на решті площі, поховання дітей розміщувалися по два чи три поруч: кістяки 7, 8, 10; 16–18; 24–26; 87–89 тощо.

Табл. 3. Розподіл найбільш характерних предметів інвентаря в статевих вікових групах Вовнизького-2 могильника

Предмети інвентаря	Чоловіки	Жінки	Діти
Зуби оленя	2/10	3/30	1/11
Зуби риби	8/36	1/11	2/22
Черепашки	11/52	5/56	6/67
Перламутрові намистини	—	1/11	2/22
Намистини з вапняку	1/5	—	—
Крем'яні вироби	10/48	4/44	—
Всього з інвентарем:	21/54	9/45	9/47

Кількість безінвентарних поховань чоловіків, жінок та дітей приблизно однакова (табл. 3). Поховальний інвентар складався із черепашок *unio*, *paludinae*, зубів оленя

і риби, фрагментів панциря черепахи, кістяного вістря, перламутрових та кам'яних намистин, крем'яних відщепів, пластин, трапецій, скребків, різця і скребка із кварциту. Близько 60 % інвентарних поховань супроводжувалися предметами однієї категорії інвентаря, близько 20 % — двох, близько 10 % — трьох, і лише у двох зустрічаються чотири категорії інвентаря. Порівняння предметів усіх поховань свідчить, що черепашка переважає у дитячих і жіночих (табл. 3). У жіночих — зуби оленя зустрічаються втричі частіше, ніж у чоловічих і дитячих. Однак риб'ячі зуби більш характерні для чоловічих поховань, де вони трапляються в чотири рази частіше, ніж у жіночих, і вдвічі, ніж у дитячих. Крем'яні вироби супроводжували лише дорослих.

Розглянемо склад інвентаря за віковими групами. Вікові визначення дозволили виділити дитячі поховання (дані М. Я. Рудинського та О. В. Бодяньського), поховання чоловіків та жінок віком 16–20, 20–35, 35–55 і понад 55 років.²⁵

Із 19 дитячих поховань інвентар супроводжував 9. В шести із них були предмети однієї категорії, у трьох — предмети двох. Три поховання відносяться до нестандартних. У двох із них знайдено перламутрові намистини, при цьому у похованні 10 (на думку М. Я. Рудинського — малюка) їх було близько 500 штук, а в 17-му — близько 200. Нестандартним вважається і поховання 121, де 672 риб'ячих зуба були розміщені рядами. Такі ряди не типові для поховань маріупольської культурно-історичної області: вони відомі лише у двох із них.

У Вовнизькому-2 могильнику знайдено 2 жіночих та одне чоловіче поховання (віком 16–20 років). Всі вони супроводжувалися стандартним інвентарем. 16 чоловіків і 6 жінок було поховано у віці 20–35 років. 9 чоловіків супроводжувалися інвентарем. У трьох похованнях він був представлений однією категорією, у двох — двома, в трьох — трьома, в одному — чотирма. Похованню 56, яке налічувало 4 категорії інвентаря, належала і єдина у Вовнизькому могильнику кам'яна намистина. Набори предметів 8 поховань із 9 включали підвіски-нашивки із зубів оленя чи риби. Із 6 поховань жінок віком 20–35 років 4 супроводжувалися інвентарем. У двох набір складався з речей однієї категорії, в одному — з трьох, ще в одному — з чотирьох. Нестандартний інвентар поховання 74, що складався із 4 категорій і включав перламутрове намисто, котре чергувалося на головному уборі із зубами оленя. Поховання 74, яке належало жінці (?) 30–35 років, містилося в одній ямі з похованням 73 (жінка 30–50 років). Це найбільш глибока яма могильника, розташована у центральній частині пам'ятки. Кістяки розташовані поруч і сильно забарвлені вохрою. Вохристом було і заповнення ями, де простежувалися залишки порушених кістяків. В обох похованнях на черепах знайдено ряди зубів оленя (оздобу головного убору?). М. Я. Рудинський вбачав у наведених похованнях представників двох общин, що символізували їх злиття.²⁶

16 поховань Вовнизького-2 могильника належали чоловікам у віці 35–55 років. Сім з них супроводжувалися інвентарем. Лише в одному похованні знайдено 3 категорії речей, в інших було по одній, при цьому інвентар складався лише з черепашок *ulio* або крем'яних виробів. Виняток становило поховання 116, де знайдено 6 зубів риби. Із 6 жіночих могилок (віком 35–55 років) дві (33 %) мали поховальний інвентар. Він складався із черепашок *ulio* та крем'яних виробів. В одному випадку це були предмети трьох категорій, в іншому — однієї. У віці понад 50–55 років поховано 6 чоловіків та 5 жінок. П'ять поховань чоловіків супроводжувалися інвентарем (83 %), представленим або черепашкою, або крем'яним виробом. Серед п'яти жіночих поховань інвентар (кварцитовий скребок) знайдено лише поруч з жіночим черепом 118, проте, можливо, і він відноситься до іншого поховання.

Аналіз інвентаря засвідчив залежність його складу від віку небіжчика. Понад 50 % чоловіків та жінок, похованих у віці 16–35 років, супроводжувалися інвентарем. У половини поховань він налічував дві і більше категорії речей. 12 із 16 небіжчиків цієї групи мали підвіски-нашивки із зубів оленя або риби. Майже всі поховання з вказаними категоріями інвентаря належали небіжчикам віком від 16 до 35 років. До цієї вікової групи відносяться і два центральних поховання могильника (73 і 74), а також поховання 56, що мало нестандартний інвентар.

Кількість чоловічих та жіночих інвентарних поховань віком від 35 до 55 років зменшується, склад інвентаря стає біднішим (відсутні насамперед зуби оленя та риби). У більшості випадків поховання супроводжуються лише черепашкою *ulio* або крем'яним виробом. Аналогічний інвентар супроводжує небіжчиків від 55 років, але серед чоловіків цього віку кількість інвентарних поховань зростає до 83 %, а у жінок, навпаки, скорочується до 20 %. Цікаво, однак, що у Васильському-5 могильнику поховання 10 виділяється серед інших (як правило, безінвентарних) численними крем'яними виробами. Воно належало жінці похилого віку.²⁷

Дані про дитячі поховання Вовнизького-2 могильника доповнюються матеріалами ранньої частини Микольського (розкопки О. В. Бодяньського²⁸), яка синхронна Вовнизькому могильнику і складалася із 9 поховань, 5 з яких належало дітям (визначення О. В. Бодяньського). Всі дитячі поховання містили інвентар, при цьому у чотирьох

склад його був нестандартним: у трьох похованнях знайдено пласкі намистини із вапняку, у четвертому налічувалося чотири категорії предметів. Таким чином, матеріали двох могильників засвідчують, що близько 50 % дитячих поховань азово-дніпровської культури супроводжувались інвентарем, який часто мав нестандартний склад. Дуже рідкісними є крем'яні вироби, що відомі лише у двох похованнях Микольського могильника.

Для дніпро-донецьких та азово-дніпровських поховань найбільш характерним є супроводження небіжчиків однією (близько 56 %) чи двома (близько 20 %) категоріями інвентаря. Лише близько 15 % всіх інвентарних поховань супроводжуються речами трьох, а 5 % — чотирьох і п'яти категорій. Інвентар дніпро-донецьких поховань Надпорожжя складається із черепашок *unio*, *anadonta*, зубів оленя, риби, кістяних вістрів та крем'яних виробів. Порівняння усіх супроводжуваних предметів засвідчило, що зуби оленя найбільш характерні для чоловічих та дитячих поховань (табл. 4). У жіночих вони зустрічаються вдвічі рідше, при цьому зуби оленя, викладені в ряд, виявлено тільки у чоловіків та одного підлітка 10–12 років. У похованнях жінок, підлітків та дітей переважають риб'ячі зуби, менш характерні для чоловічих поховань. Порядне розташування зубів риби зустрічається лише у дорослих, поодинокі екземпляри відомі у дорослих і одного підлітка. Більшість же підлітків, а також діти супроводжувались зубами риби, що лежали безсистемно чи купкою. В дитячих похованнях відсутні черепашки.

Табл. 4. Розподіл предметів інвентаря у статеві-вікових групах дніпро-донецьких могильників

Могильник	Вік (стать)	Кількість інвентарних поховань			
		Всього	Із зубами оленя	Із зубами риби	Із черепашками <i>unio</i>
Вільнянський	Чоловіки	12	8/67	5/42	3/25
	Жінки	6	2/33	4/67	1/17
	Підлітки	2	—	2/100	—
	Діти	6	3/50	4/67	—
Вовнизький-1	Чоловіки	9	3/33	4/44	—
	Жінки	2	—	2/100	—
	Підлітки	1	—	1/100	—
	Діти	—	—	—	—
Ясинуватський-1	Чоловіки	5	3/60	1/20	1/20
	Жінки	—	—	—	—
	Діти	2	2/100	1/50	—
Мар'ївський	Чоловіки	2	—	2/100	1/50
	Жінки	2	—	1/50	—
	Підлітки	—	—	—	—
	Діти	—	—	—	—

В Ясинуватському-1, Вовнизькому-1 та Вільнянському могильниках відкрито 18 дитячих поховань. До них не зараховано поховання 7, 12, 14, 32 Вільнянського могильника (небіжчики 10–12 років) — вони віднесені до підлітків. П'ять дитячих поховань (25 %) супроводжувались інвентарем. Два з них містили інвентарні речі однієї категорії, ще два — двох, одне — чотирьох.

16 поховань належало підліткам, сім з них (49 %) мали інвентар (у п'яти — предмети однієї, у двох — трьох категорій). У віці 16–20 років поховано двох чоловіків та

двох жінок. Інвентар супроводжував чоловіка (3 категорії предметів) і одну жінку (2 категорії).

15 чоловіків і десять жінок поховано у віці 20–35 років, 13 чоловіків мали інвентар. 9 з 13 чоловіків супроводжувалися предметами однієї категорії інвентаря, два — двох, ще два — трьох категорій. Із 10 жіночих могил інвентар знайдено у шести. В чотирьох похованнях він представлений однією категорією, в одному — трьома, ще в одному — чотирма.

20 поховань належало чоловікам у віці 35–55 років. 11 (55 %) з них супроводжувалися інвентарем (4 поховання — однією категорією, 4 — двома, одне — трьома, ще одне — чотирма). Із 4 жінок цього віку інвентар знайдено у двох (однієї категорії).

У віці понад 55 років поховано чотирьох чоловіків і двох жінок. Інвентар був присутній лише у двох чоловіків.

Аналіз засвідчив, що в дніпро-донецькій культурі інвентарні поховання переважають у чоловіків та жінок віком 20–35 років. Однак небіжчики цього віку супроводжувалися переважно (70 %) предметами однієї категорії. У чоловічих похованнях не зустрічається більше трьох категорій речей, але одна жінка 30–35 років супроводжувалася предметами п'яти категорій (зуби оленя та риби, відщеп, трапеція, кістяне вістря). Із чоловічих і жіночих поховань віком 35–55 років лише половина мала інвентар, при цьому чоловічі за складом більш різноманітні. Предмети однієї категорії супроводжували 36 % чоловічих поховань, двох — 45 %, трьох і чотирьох — 18 %. Жінки цього віку мали лише одну категорію інвентаря: крем'яну глостину або черепашку. Кількість інвентарних поховань серед чоловіків віком понад 55 років залишається сталою; жіночі інвентарні поховання цього віку не відомі.

Розташування предметів інвентаря у похованні не залежить від статі та віку небіжчика, а визначається його культурною належністю. Так, у пам'ятках мариупольської області чітку локалізацію мають черепашки *unio*, зуби оленя і риби (Мариупольський, Вовницький-2 і Микольський могильники). Риб'ячі зуби, що знайдені в 24 могилах, розміщені переважно у верхній частині скелета: у десяти випадках — поблизу черепа, у десяти — поблизу грудей, у чотирьох — поблизу таза, у трьох — біля ніг. Один кістяк Мариупольського могильника був засипаний риб'ячими зубами. Коли в похованні було більше одного зуба, вони лежали купкою або розсіпом. Лише у двох випадках (поховання 121 та 127 Вовницького-2 могильника) зуби утворювали ряд.

Зуби оленя супроводжували 23 кістяки і також містились у верхній половині: у десяти похованнях — поблизу черепа, у дванадцяти — поблизу грудей, у двох — поблизу таза. Вони лежали рядами, купками, розсіпом. Така сама система розташування характерна і для черепашок *unio*: у дванадцяти випадках їх виявлено поблизу черепа, у вісімнадцяти — поблизу грудей, у чотирьох — поблизу таза, у дев'яти — біля ніг.

На відміну від поховань мариупольської області, у дніпро-донецьких похованнях чітку локалізацію мали лише поодинокі зуби оленя, які у більшості випадків лежали біля ніг. Закономірності розташування інших предметів інвентаря простежити не вдалося.

Отже, за матеріалами Мариупольського та надпорізьких могильників неолітичне населення, котре залишило пам'ятки мариупольської області та дніпро-донецької культури, мало близькі соціологічні характеристики. Існування двох поховальних груп як у дніпро-донецькій культурі, так і в мариупольській області, імовірно, свідчить про належність їх носіїв до двох родів. У межах одного для кожної культури поховального обряду ритуал двох родів різнився такими деталями, як орієнтація небіжчиків, набір інвентаря, положення рук (дніпро-донецька культура). Представники родів об'єднувалися в общини,²⁹ при цьому за шлюбом до неї входили як чоловіки, так і жінки.

Для азово-дніпровської культури мариупольської області характерні довготривалі родові та общинні могильники, причому перші були багаторядовими. Ряд, очевидно, являв собою місце поховання великих споріднених груп одного роду.

Дніпро-донецьке населення Надпоріжжя залишило невеликі могильники, частина яких, судячи за кількома ярусами поховань та значною кількістю зруйнованих скелетів, використовувалася протягом тривалого часу. Не виключено, що всі відомі нині дніпро-донецькі могильники являли собою частини таких великих родових поховальних комплексів, як пам'ятка поблизу Вовницького порогу. Вона складалася не менш як з трьох невеликих могильників, що належали, імовірно, спорідненим групам одного роду.

Могильники Надпоріжжя періоду неоліту засвідчують диференціацію поховального інвентаря в залежності від статі та віку небіжчиків. Характерно, що супроводжуваний інвентар дитячих поховань відрізняється від інвентаря дорослих. У ньому відсутні окремі категорії речей, типові для дорослих, а спільні для тих і тих у дитячих похованнях дніпро-донецької культури мали іншу, ніж у дорослих, систему розміщення.

Багато дитячих поховань обох культур супроводжувалися нестандартним інвентарем. В дніпро-донецькій культурі склад його різнився від стандартного кількісними характеристиками (більше двох категорій предметів), в азово-дніпровській — якісними (присутність нестандартних категорій). Для обох культур характерна різноманітність складу інвентаря чоловічих і жіночих поховань. Насамперед вони відрізняються підвісками-нашивками. Якщо для дніпро-донецьких чоловічих поховань типовими є зуби оленя, а для жіночих — риби, то для азово-дніпровських — навпаки.

І в азово-дніпровському, і в дніпро-донецькому поховальних обрядах інвентарні поховання переважали серед небіжчиків віком 16–35 років. В азово-дніпровській культурі серед чоловіків та жінок цього віку інвентарні поховання поширені однаковою мірою. Здебільшого присутні речі кількох категорій. Різноманітність забезпечувалася в основному за рахунок зубів оленя та риби, не характерних для поховань дорослих та людей похилого віку, інвентар яких складався з однієї категорії предметів. В дніпро-донецькій культурі серед поховань чоловіків віком 16–35 років інвентар зустрічався набагато частіше, ніж серед жінок цього віку, але за кількістю категорій у складі окремо взятої могили чоловіки цього віку поступалися чоловікам наступної вікової групи (35–55 років), у яких інвентар був різноманітніший. Жінки ж 16–35 років частіше, ніж жінки 35–55 років, супроводжувалися предметами кількох категорій. Різноманітність забезпечувалася за рахунок зубів оленя та риби, не характерних для жіночих поховань 35–55 років. В обох культурах серед поховань жінок віком понад 55 років найменша кількість інвентарних. В азово-дніпровських могильниках серед чоловіків цього віку вона, навпаки, збільшується при збереженні бідності складу інвентаря. В дніпро-донецьких пам'ятках поховання чоловіків віком понад 55 років не відрізняються від попередньої вікової групи.

Таким чином, в азово-дніпровській культурі існує чітка залежність якісних і кількісних характеристик складу інвентаря від статі небіжчика та його належності до певної вікової групи. Це відбиває чіткий поділ общини за статево-віковими ознаками, що виходить із статево-вікового розподілу праці. В дніпро-донецькій культурі від віку небіжчика залежала лише кількісна характеристика інвентаря, а його якісний склад визначався тільки статевою належністю, що, можливо, свідчить про менш розвинений віковий поділ общини.

Примітки

- ¹ Макаренко М. Маріупільський могильник. — К., 1933. — С. 152.
- ² Бодянский А. В. Лысогорский неолитический могильник // КСИА АН УССР. — 1961. — Вып. II. — С. 32 – 37.
- ³ Добровольский А. В. Неолит Надпорожья (порожистая часть Днепра) // НА ИА АН УССР. — АД, № 7. — 1955. — 245 с.
- ⁴ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — 259 с.
- ⁵ Рудинский М. Я. Вовнигские поздненеолитические могильники // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 147 – 152.
- ⁶ Телегин Д. Я. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа) // СА. — 1988. — № 4. — С. 5 – 16.
- ⁷ Бодянский О. В. Неолитичний могильник біля Ненасицького порогу // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 168 – 172; Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура... — С. 77 – 82.
- ⁸ Телегин Д. Я. Новые раскопки неолитических могильников в Надпорожье // АИУ 1967. — К., 1968. — С. 89 – 93.
- ⁹ Бодянский О. В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі // АП УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 176 – 182.
- ¹⁰ Добровольский А. В. Могильник в с. Чапли // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 106 – 118.
- ¹¹ Ляшко С. Н., Кравченко С. Н. Отчет о разведках в районе Днепровских порогов у сел Ясиноватое и Петрово-Свистуново Вольненского района Запорожской области в 1984 – 1985 гг. отряда «Славутич» Первобытной экспедиции ИА АН УССР // НА ИА АН УССР. — 1985/15 г. — С. 1 – 9.
- ¹² Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 26 – 44.
- ¹³ Котова Н. С. Культуры позднего неолита-раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автор. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990. — С. 10 – 13.
- ¹⁴ Добровольский А. В. Неолит Надпорожья... — С. 86; Телегин Д. Я., Драчук В. С. Отчет о работе неолитического отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1958 г. // НА ИА АН УССР. — 1959. — 1а. — С. 16.
- ¹⁵ Генинг В. В., Генинг В. Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погреб-

бренных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 136—152.

¹⁶ Телегин Д. Я. Отчет о работе Днепровской экспедиции в 1967 г. // НА ИА АН УССР.— 1967/4.— 48 с.

¹⁷ Котова Н. С. Характеристика погребального обряда основной части Мариупольского могильника // Проблемы археологии степной Евразии: Тез. докл.— Кемерово, 1987.— С. 66—68.

¹⁸ Кондукторова Т. С. Палеоантропологічні матеріали вовнизьких пізньонеолітичних могильників // МАУ.— К., 1960.— Вип. 1.— С. 66, 67; Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита.— М., 1966.— С. 132—138.

¹⁹ Telegin D., Potehina I. Neolithic Comeries and Populations in The Dnieper Basin // BAR (International Series 383).— 1987.— P. 165.

²⁰ Op. cit.— P. 171—176.

²¹ Даншленко В. Н. Неолит территории Украинской ССР // НА ИА АН УССР.— 1955.— Ф—12, № 317.— С. 573.

²² Алекшин В. А. Мезолитические могильники Украины (попытка палеосоциологической интерпретации) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл.— К., 1987.— С. 8, 9.

²³ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита...— С. 138.

²⁴ Рудинский М. Я. Вовнигские позднеолитические могильники.— С. 149.

²⁵ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита...—С. 138; Кондукторова Т. С. Палеоантропологічні матеріали — С. 66, 67.

²⁶ Рудинский М. Я. Вовнигские позднеолитические... — С. 150.

²⁷ Telegin D., Potehina I. Op. cit.— P. 171—176.

²⁸ Бодянский О. В. Неолітичний могильник біля... — С. 77—82.

²⁹ Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 72.

Н. С. Котова

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАДПОРОЖСКИХ И ПРИАЗОВСКИХ МОГИЛЬНИКОВ ЭПОХИ НЕОЛИТА — РАННЕГО ЭНЕОЛИТА

На основании анализа 12 нео-энеолитических могильников сделана попытка социологической интерпретации памятников мариупольской культурно-исторической области и днепро-донецкой культуры Надпорожья. В рамках единого для каждой культурной группы погребального обряда выделено по два типа захоронений, различающихся ориентировкой умерших, набором инвентаря, а в днепро-донецкой культуре, кроме того, и положением рук. Могильники, включавшие погребения только одного типа, интерпретируются как родовые; могильники, содержавшие погребения двух типов, как общинные. Этот вывод подкрепляется и данными половозрастного состава погребенных.

Локализация предметов погребального инвентаря в захоронениях зависит от культурной принадлежности погребенного. Однако набор инвентаря определялся полом и возрастом памятников азово-днепровской культуры мариупольской области и днепро-донецкой культуры Надпорожья.

N. S. Kotova

SOCIOLOGICAL CHARACTERISTIC OF NADPOROZHIAN AND PRIAZOVIAN SEPULCHRES IN THE NEOLITHIC-EARLE ENEOLITHIC EPOCH

Proceeding from analysis of 12 Neo-Eneolithic sepulchres an attempt is made to sociologically interpret the relics of the Mariupol cultural-historical region and the Dnieper-Donets culture of Nadporozhie. Two types of burials differing in orientation of the dead, set of stock and position of hands (in the Dnieper-Donets culture) are distinguished for each cultural group in terms of the common funeral ceremony. The sepulchres with burials only of one type are interpreted as tribal ones; the sepulchres with two types of

burials — as communal ones. This conclusion is confirmed by the data on the sex-age staff of the buried.

Localization of the funeral stock articles in the burial places depends on the cultural attribution of the buried. But a set of the stock was determined by a sex and age of relics of the Azov-Dnieper culture in the Mariupol region and of the Dnieper-Donets culture of Nadporozhie.

Одержано 8.10.88

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА КАВКАЗУ НА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

А. Л. Нечитайло

У статті розкривається новий аспект кавказьких впливів на організацію металовиробництва на території Північного Причорномор'я за доби середньої бронзи. Простежується принципово нова лінія взаємодії України й Кавказу.

Середня бронза в археології визначається як період заселення величезних територій степового узбережжя Чорного моря (від Дагестану до Румунії) племенами в основному катакомбних культур, що перебували в контактах з племенами ямної та кемі-обинської культури, які продовжували тут своє існування від давніх часів. Це був час великих культурних трансформацій і економічного піднесення, внаслідок чого ускладнювалися й поглиблювалися зв'язки України й Кавказу.

В цей період зберігають своє значення всі елементи культурних зв'язків, що простежувались і раніше¹. Проте головним явищем стала нова ситуація взаємин України та Кавказу щодо металу. Під впливом кавказьких технологій і моделей виробів на території України починають активно розвиватися місцеві виробничі центри². У зв'язку з тим, що цей аспект майже не розроблений, слід зупинитися більш докладно на характеристиці взаємин названих областей в питанні розвитку металообробного виробництва.

З огляду на це, важливе місце посідає відкриття комплексів «ливарників», виявлених по всій території катакомбно-історичної області. Зараз на Україні їх знайдено близько тридцяти. До них належать тиглі, ллячки, сопла, форми для відливання виробів і брусків-заготовок, ковадла, молотки та інший ковальсько-ливарний інструментарій. Головним є той факт, що ці предмети утворюють чітко виражені комплекси, зосереджені в певних зонах Північного Причорномор'я і пов'язані з носіями нижньодніпровського, приазовсько-кримського локальних варіантів і донецької катакомбної культури.

Дослідження комплексів дає змогу одержати нові дані щодо організації бронзоліварного виробництва в областях України за доби середньої бронзи. Уже попередній аналіз і картографування їх свідчать про чітку локалізацію розташування³. Вони пов'язані з певними географічними районами: донецьким, приазовсько-кримським та нижньодніпровським. Відповідно до цього і розглянемо їх.

Добре локалізований і найбільш насичений комплексами «ливарників» район Донеччини на сході України й суміжної з нею частини Ростовської об-

© А. Л. НЕЧИТАЙЛО, 1992

ласті. З останньої нам відомо чотири катакомбні поховання, розкопані поблизу с. Лакедемонівка (2 поховання), с. Варенівка⁴ та с. Коротаєво, досліджуваного А. В. Захаровим у 1984 р. За даними В. Я. Кияшка, на цей час у Ростовській обл. виявлено ще кілька подібних комплексів. У кожному із згаданих містилося по одному великому тиглю з ошлакованою поверхнею. Такого ж типу тиглі були знайдені в катакомбах поблизу с. Василівка (1972 р.), на околиці м. Шахтарська — в сполученні з посудиною та в с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл⁵. У Краматорську віднайдено глиняний тигель з краплинами міді, форму для відливки сокири «колонтаївського» типу, вставку-сердечник, абразивну плитку, молоток з гальки, бронзовий ніж, дві посудини, дві жаровні з стінок посудин⁶. Virізняється за кількістю і характером матеріалу комплекс інвентаря бронзолivarного виробництва з поховання поблизу с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл⁷. Тут виявлено три сопла, тигель з ошлакованими краями, ливарну форму для сокири «колонтаївського» типу, кам'яні знаряддя, шматки крейди, дві посудини тощо. В катакомбі на території СДІ м. Луганська траплялися два сопла, тигель з ошлакованими краями, ливарна форма для сокири згаданого вище типу, стулка черепашки *unio*, лопатка дрібної рогатої худоби⁸.

Перелічені комплекси належать до розвинутого етапу донецької катакомбної культури. Крім того, відомі два поховання з бронзолivarними інструментами ранньокатакомбного часу, розкопані поблизу с. Пришиб Слов'яносербського р-ну Луганської обл. і с. Новоолексіївка Донецької обл., біля Маріуполя⁹. У першому з них зафіксоване сопло, форми для відливання пірамідального бруска та провушної сокири, жаровня, уламок кременя; у другому — два сопла, три форми для відливання пірамідального й овально-видовжених брусків, глиняні модельки їх негативів або глиняні дублікати реальних злитків, можливо, модельки для виготовлення форми, посудина. Ці два комплекси є ранішими за решту, як свідчить наявність в одному з них (Пришиб) глиняної форми не тільки з більш раннім способом лиття (до відкритого черевця), але й з іншою конфігурацією сокири, що мала відливатися, властивою пізньомайкопським чи раннім північнокавказьким сокирам¹⁰. Показником є і наявність у Новоолексіївському похованні посудини пізньоямного типу. Таким чином, нам здається дещо передчасним включення С. С. Березанською названих поховань до складу пізньокатакомбних, а більш обгрунтованою вважаємо точку зору С. Н. Братченка, який відносить комплекс з Пришиба до ранньокатакомбних¹¹.

В усіх згаданих катакомбних похованнях чітко виділяються локальні особливості, характерні саме для Донеччини. Пам'ятки з ковальсько-ливарним інструментом нічим не відрізняються від звичайних поховань донецької катакомбної культури, за винятком інвентаря.

У приазовсько-кримському районі основні комплекси бронзолivarного виробництва походять переважно з пізньокатакомбних поховань, хоча відзначене й одне ранньокатакомбне. Тут група поховань з наборами ковальсько-ливарного виробництва була відкрита Херсонською експедицією під керівництвом А. І. Кубишева у сс. Мала Тернівка, Нове, Давидівка Акимівського р-ну Запорізької обл. та Громівка, Воскресенка, Калинівка Новотроїцького р-ну Херсонської обл. В трьох із них виявлено по глиняному соплу (Нове, Давидівка, Калинівка). Найзначнішим є добре відомий малотернівський комплекс, до того ж він найбільший. Тут знайдено два сопла, шість лячок різної місткості, дев'ять ливарних форм з 13-ма негативами різнофігурного литва овально-видовженої та пірамідальної форми, дві глиняні модельки їхніх негативів, мабуть, для виготовлення форм, чи глиняні дублікати реальних злитків, шматки крейди, рiг тварини.¹² Комплекс з Громівки включав два сопла, лячку, коваделтку, абразив, стулки черепашки та інші знаряддя¹³. Комплекс з Воскресенки містив сопло, лячку й коваделко¹⁴. До цієї групи можна віднести й набір з ранньокатакомбного поховання поблизу с. Красновки Кіровоградського р-ну Кримської обл., розкопки 1973 р. А. О. Щепинського. У його складі — два сопла, лячка, ливарні форми для різнофігурних брусків, форма для лиття провушної сокири, близька

до знахідки з Пришиба, глиняні вставки-сердечники до неї, плитка-абразив, кам'яні коваделко та фрагмент молотка.

Комплекси бронзолivarного виробництва, пов'язані з цим районом, включають увесь необхідний інвентар — сопла, лячки, форми для лиття брусків, ковадла, молотки, абразиви. Малотернівський комплекс відзначається кількістю інвентаря, решта має перевагу за якістю. Для всіх перелічених пам'яток з наборами є характерними степові традиції катакомбних поховань цього району.

Нижньодніпровська група наборів ковальсько-ливарних майстерень походить в основному з пізньокатакомбних поховань. Винятком є сопло з культурного шару поселення Дурна Скеля (м. Запоріжжя, розкопки А. В. Добровольського в 1928 р.). Малюнок сопла нам люб'язно надала О. Г. Шапошникова. Поховання зі спеціалізованими знаряддями зосереджені в курганах, що розташувалися по обох берегах Дніпра, досить близько від ріки. Пункт знахідок: с. Павлівка Снігурівського р-ну Миколаївської обл., де трапилися два сопла, кам'яне коваделко, черепашки *unio*, посудина;¹⁵ м. Кривий Ріг — у зруйнованому кургані виявлено сопло; с. Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. — сопло із уступом з талькового сланцю;¹⁶ с. Велика Криниця Василівського р-ну Запорізької обл. — глиняна лячка з прикіпіними краплинами плаку, два кам'яні коваделка, черепашка *unio*, пластинка з ікла кабана.¹⁷ За даними А. І. Плешивенко, в 1989 р. під час розкопок кургану 1/20 поблизу с. Василівка Запорізької обл. відкрито поховання з витягнутим на спині кістяком, що мав при собі в узголів'ї скриньку з інструментами, серед яких були дві лячки з уступом, кістяна ручка (?) від лячки. В камері, крім того, знайдено «товкач» — молоток середньої дії та невеличкий молоточок. Поблизу с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. виявлені два сопла, лячка із залишками бронзи на дні, форма для пірамідального бруска, коваделко, молоток середньої дії, абразив, крем'яний скребок та посудина.¹⁸

Найпоказовішим є комплекс, відкритий Ю. А. Шиловим у 1989 р. поблизу с. Каїри Горностаївського р-ну Херсонської обл. Він містив дві різновеликі лячки, на яких збережені зелений окис і зашлакування країв; ливарну формочку для мініатюрного овального бруска, кістяну ручку, точніше держак, у ложі якого добре розміщувалася ця формочка. Саме для такого її зразка було виготовлено подібний держак. Ця знахідка вперше дає реальне уявлення про те, як використовувалися у роботі форми, чим їх тримали, заливаючи до них метал і виготовляючи злитки, наскільки зручними були держак для витрушування литва з форми. В сучасному ливарному виробництві все це називається «вытряхным кокелем».

Крім того, тут наявні «товкач» і поліфункціональне знаряддя з чорного діориту. «Товкач» є молотком середньої дії для холодної ковки металевих виробів з однією робочою поверхнею, розміщеною на широкому окружному в перетині торці конусоподібної кварцитової гальки. Поліфункціональне знаряддя лопатоподібної форми з обушком, виділенням у вигляді еліпса, було двоплощинним у широкій частині й плескуватим на торцевому кінці. Воно використовувалося, по-перше, як підставка-ковадло для прокатки листового металу й також холодної ковки дрібних ювелірних виробів; по-друге, як молоток середньої дії, що застосовувався для розгону металу при виготовленні виробів з нього (гаряче кування). В цьому випадку знаряддя заклинювалось у руків'я. У третьому випадку функціонував еліпсоподібний кінець, де наявні сліди розчину червоної фарби, яка втиралася у шкіряні вироби.

У складі комплексу також черепашка *unio*, фрагмент крем'яної пластини, два скребки, уламок вкладиша серпа, використовуваного для зрізання очерету, який давав жаркий вогонь, необхідний для плавки металу. Виготовлено серп на широкій великій пластині, що вставлялася у кістяну або дерев'яну оправу. Лезо під час роботи підправлялось з метою загострення.

Трасологічний аналіз предметів з даного комплексу проведено в експериментальній лабораторії ІМК РАН доктором історичних наук І. Ф. Коробковою, за що висловлюємо глибоку подяку.

Отже, в складі бронзолivarного інвентаря нижньодніпровського району

фіксуються сопла, ллячки, форми для відливання брусків, ковадла, молотки для гарячої та холодної ковки, абразиви тощо. Всі поховання, де трапились спеціалізовані інструменти, нічим не відрізняються від інших катакомбних поховань цього району. Найвні подекуди керамічні зразки (Павлівка, Первомайвка) — це місцеві форми, характерні для нижньодніпровського кола пам'яток. Поховання з указаними знаряддями не належать до зайшого елемента, а мають суто місцеві риси.

Для всіх трьох районів, де локалізуються комплекси, відзначена насиченість їх металевими виробами, особливо в донецькому, в якому, за даними С. Н. Братченка, кожне десяте поховання містило виріб з металу. В цьому плані є важливим не лише облік всіх металевих виробів, знайдених у катакомбних похованнях, але й характер їхнього розподілу, що на цей час не видається можливим. За матеріалами С. Ж. Пустовалова, кожне двадцятье поховання «катакомбного суспільства» Північного Причорномор'я містило знахідки з металу.¹⁹

Привертає увагу те, що концентрація «ливарників» і металевих виробів загалом пов'язується із зосередженням у цих областях пам'яток матеріальної культури, де має місце зв'язок з іншими видами виробництва. Це особливо показово для території приазовсько-кримського району, в якому трапляються поховання не тільки ливарників, але й майстрів у галузях вичинки шкіри, ткацтва, деревообробки. Пам'ятки, пов'язані з ливарною справою, не лише територіально локалізуються у певних районах, але передусім у тих, що відзначаються високим економічним потенціалом. Вони характеризуються всіма особливостями варіантів культурно-історичної спільності донецької, приазовсько-кримської, нижньодніпровської груп.

Сама наявність поховань майстрів металообробної справи та характерний інвентар дає змогу ставити питання про організацію місцевого виробництва. Чітко визначається робочий набір ливарника — сопла, тиглі, ллячки, ливарні форми й ковальські інструменти ("ливарник" — умовна назва для майстра-металообробника). Набір цей не скрізь трапляється у досить повному варіанті. Сполучення знарядь праці дуже різноманітне. Неповні набори, можливо, з'являлись тому, що певна частина майстрів потребувала інструментарію і через це, по суті, символічно позначала могили своїх товаришів за фахом. Водночас встановлювана комплексність наборів, їх повторюваність, сталість, локалізація по районах — це важливі свідчення реального виробництва металевих предметів, у всякому разі в пунктах, де виявлено поховання ливарників.

У цьому плані особливий інтерес становлять форми для брусків. Такі злитки могли бути заготовками для виробництва різних знарядь, разом з тим вони являють собою зручний для продажу матеріал. Заготовки-бруски могли передаватися на великі відстані і, як сировинний матеріал, надходити з Кавказу. Той факт, що практично в усіх виділених нами районах вони є, свідчить про наявність проміжного моменту металообробки, яка виконувалася на місці. Це дає підставу припускати існування ширшої та різноманітнішої сировинної бази, зокрема щодо використання металу місцевих руд. Проте ще не досить повно вивчені українські вироби, необхідно провести їх ідентифікацію на місцеву сировину. Безперечно, серед сировини важливе місце належало миш'яковим бронзам Кавказу, про що пишуть І. Р. Селімханов, Є. М. Черних, С. М. Кореневський і про що свідчить вміст металу у виробках. Можливість використання кавказького металу за тієї доби визначається тривалим функціонуванням обмінних зв'язків. Є. М. Черних не тільки вказує на значний обсяг ввозу металу на Україну як у вигляді сировини, так і виробів, але, що дуже важливо в плані металообробного виробництва, звертає увагу на реалізацію значної частки цієї сировини прибулими з Кавказу майстрами²⁰.

Таким чином, лінія кавказьких зв'язків цілком очевидна, про що свідчать не лише дані аналізів, технологічні схеми, а й інші показники, на яких зупинимосся нижче...

Для організації місцевого виробництва був необхідний матеріал, з якого

виготовлялися сопла, ллячки, форми, а саме спеціальні глини, у великій кількості наявні на Україні.

Важливим показником характеристики місцевого виробництва є сам тип виробів, їх локальні особливості. Так, для Нижньодніпровського та Приазовсько-кримського районів характерні ножі, яким властиві короткі трикутні чи довгі листоподібні вузькі леза. На жаль, форми для відливки знярядь у цих центрах не виявлено. Як виняток виступає форма для сокири з литтям у черевце, знайдена в Красновці й близька до кубанської форми з Лебеді²¹. Взагалі виявлення специфіки цих двох центрів за типологією форм виробів є необхідним завданням, яке можна здійснити лише після публікації матеріалу та розробок його по районах.

Що ж до району Донеччини, найближчого до Кавказу, то місцеві особливості тут виявлені більш яскраво. Спостерігається, зокрема, виготовлення сокир так званого «колонтаївського» типу. Донецькі ливарники засвоїли новий спосіб виготовлення сокири (литник у спинку) й створили свою специфічну модель. Саме тут зосереджені знахідки глиняних форм (Краматорськ, Луганськ, Покровка) для відливання подібних сокир, що вказує на їх масове виробництво в цьому центрі, звідки вони поширювалися на захід та схід. Крім того, С. Н. Братченко, С. Н. Санжаров, Д. П. Кравець встановлюють місцеве виробництво знярядь із загостреним кінцем (особливо типу стамесок та подібних до них), а також ножів з розкованим закінченням клинка (тези доповіді Д. П. Кравця, запропоновані Одеській конференції 1989 р.)

У нашому розгляді бронзоливарного виробництва є важливим характер місткості й співвідношення розмірів ллячок і форм для брусків. Наявна їх різноманітність, ранжирування становлять результат цілеспрямованого підходу місцевого майстра до ливарної справи, його самостійності.

Всі наведені вище дані, а саме: 1) чітка прив'язка поховань ливарників до певних районів, 2) прив'язка до зон з достатньо розвинутою сировинною базою, 3) зв'язок з високорозвинутими економічно областями, 4) комплексні набори в похованнях ливарників, де містилися не лише зняряддя праці для обробки металу, але для плавки та лиття, а також форми для одержання брусків-заготовок на місці, 5) ранжирувані за місткістю ллячки, пов'язані з певними мірами, що свідчать про виготовлення необхідних злитків, 6) наявність специфічних особливостей у виготовленні виробів, у самому характері їх, — все це дає змогу з достатньою обгрунтованістю ставити питання про утворення локальних центрів бронзоливарного виробництва в Північному Причорномор'ї за доби середньої бронзи.

Виділення їх висвітлює не тільки особливості металообробного виробництва для різних груп населення єдиного ареалу поширення катакомбних культур, але й специфіку його формування на території всієї степової України. І важливо відзначити, що це формування проходило на місцевій основі.

Але при всій самостійності організації бронзоливарного виробництва вплив на його розвиток кавказької металообробної справи й імпорту металу безперечний. Проблема кавказького впливу і зв'язок степових регіонів України й Кавказу, зокрема в плані застосування металу (в широкому сенсі взаємозв'язків, ввозу продукції, розвитку металорозробки) обговорюється досить активно й протягом тривалого часу²². Нові матеріали не тільки підтверджують уже сказане, але й сприяють розкриттю особливості кавказького впливу на розвиток металовиробництва Північного Причорномор'я.

Насамперед, слід відзначити, що ливарники України, запозичуючи передачу на той час технологію лиття (через литник у спинку), поширену на Кавказі, створюють нову модифікацію сокири «колонтаївського» типу й встановлюють свої технологічні норми. Це вже нова тенденція у металовиробництві за доби середньої бронзи. Крім того, зв'язок з кавказькою металургійною справою простежується і в організації плавки металу, однотипності технологічного обладнання. Останнє виявляється, наприклад, у такому характерному виді спеціалізованого обладнання, як сопла. Серед знайдених екземплярів (Кам'янка, Громівка, Покровка та ін.) практично в усіх трьох згаданих центрах багато з них мають різко позначений уступ. Тим часом, найбільш ранні зразки того типу сопл походять з Кавказу (вони відомі в північно-

кавказьких культурах початку II тис. до н. е.), наприклад, у комплексі, відкритому поблизу ст. Скачки неподалік від П'ятигорська²³. А таке приладдя для плавки металу, як тиглі з комплексів Донецчини, виготовлені зі спеціальних глиняних мас, дуже схожі за формою та розмірами на тиглі з могольника Лебеді I на Кубані,²⁴ Дегуаксько-Даховського поселення — Майкопський район Адигеї,²⁵ Верхньогунібського²⁶ та Ірганайського поселень у Дагестані.²⁷

Виготовлення тиглів передбачало спеціальні прийоми і відповідні знання, зокрема про властивості глин. Тільки реальні досягнення у застосуванні таких мас, що мали належну вогнетривкість, забезпечували широке використання тиглів, у тому числі тих, які виявлено у донецькому центрі. Технологія і практика використання цих тиглів мають уже давні традиції в областях Кавказу й Стародавнього Сходу. Найдавніші плавильні тиглі трапилися у V тис. до н. е. разом з плавильним горном в Абу-Шатарі (Палестина)²⁸. Діаметр їх — 10, глибина — 5–10, товщина — 1 см. На початок II тис. до н. е. в малоазійському центрі Кюль-тепе (Каніш) Таксином Езгючем відзначена в металообробних майстернях наявність горен і тиглів незначної місткості²⁹.

Подальше вивчення тиглів, виявлених на Україні, матиме важливе значення для дослідження металообробного виробництва області та її реальних технічних зв'язків з кавказьким металургійним центром. Про доцільність застосування невеликих місткостей під час тигельних плавок свідчать не лише археологічні, але й етнографічні дані. А згадані сопла, за допомогою яких роздмухувався вогонь у маленьких печах (не збереглися повітродувні трубки), де було вміщено тиглі, практично є постійним інвентарем пізньокатакомбних поховань виділених центрів.

Певний інтерес у плані додаткових доказів взаємин України й Кавказу становить факт використання спільних для них порцій металу. Про це свідчить порівняння формочок з Малої Тернівки із формочками, наявними в комплексах Лебеді I, Чернишевський I (в Адигеї), Скачки-П'ятигорськ (на Ставропольщині). Показовий в цьому випадку і збіг вагових пропорцій при дозуванні металу. Зіставлення обсягу і ваги конкретних ллячок, зокрема малотернівських з п'ятигорськими, виявило майже однаковий збіг по цих показниках у менших зразків: 13,3 см³ та 13 см³ (105 і 101 г). Зійшлося в одному випадку й співвідношення їхніх розмірів — 1:4. При цьому пріоритет явно належить Кавказу. Імппульси впливу й поширення технології йшли, як можна припускати, двома шляхами по Кубані (Чернишевський, Лебеді I) через Крим (Красновка) і в степову Україну (Мала Тернівка) — з одного боку, з другого — через Дон на Донецчину. Не виключаємо стосунки і морським шляхом.

Наявність у більшості поховань глиняних форм для відливання рівновеликих металевих злитків або спеціальних заготовок з металу, зручних для транспортування, ще раз підкреслює тісний зв'язок технологічних і виробничих норм, яких дотримувалися майстри північнопричорноморських і кавказьких областей. Такі, витримані за обсягом та вагою, злитки могли використовуватися при обміні товарами торгівлі, здійснюваної на відповідному рівні продуктообміну. К. А. Дніпровський, наприклад, припускає появу спеціалістів по виготовленню мірних злитків³⁰. Все це приводить до думки про можливість використання певних принципів підходу в дозуванні металу серед населення зазначених областей.

Загалом сучасні дані про близькість складу сировини, однотипність знарядь праці та обладнання, застосовуваних майстрами обох сторін, а також близькі розрахунки при виготовленні мірних злитків — реальні свідчення безпосередніх контактів ремісників України й Кавказу того часу.

Цілеспрямований аналіз і систематизація знахідок, пов'язаних з бронзоливарним виробництвом, дозволяє ставити і вирішувати в комплексі ряд проблем, у тому числі й нових питань організації металообробного виробництва на території України як найважливішого показника її економічного розвитку. Підтверджується існування і високий рівень бронзоливарного виробництва в областях України за доби середньої бронзи. Сьогодні є підстави говорити про виділення кількох, принаймні трьох металообробних центрів та про особли-

вості впливу Кавказу в цій галузі. Дальша розробка цього положення і підбір додаткових доказів особливостей функціонування їх має надзвичайний інтерес не лише при вивченні металургійного виробництва України, але й в ширшому масштабі — областей Причорномор'я.

Примітки

¹ *Нечитайло А. Л.* Контакты населения Украины и Северного Кавказа в эпоху энеолита ранней бронзы // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1978.— С.16–26.

² *Нечитайло А. Л.* О наличии локальных центров металлообрабатывающего производства эпохи средней бронзы в Северном Причерноморье // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии.— Л., 1990.— С.28–30.

³ *Нечитайло А. Л., Кубышев А. И.* Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (постановка проблемы) // Проблемы катакомбной культуры.— К., в печати.

⁴ *Илькоков Л. С.* Погребения литейщиков эпохи средней бронзы из Северо-Восточного Приазовья // СА.— 1986.— №2.— С.226–231.

⁵ *Березанская С. С., Кравец Д. П.* К вопросу о металлургическом ремесле у племен донецкой катакомбной культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С.165, 166.

⁶ *Шапошникова О. Г.* До питання про металургію у племен донецької катакомбної культури // Археологія.— 1971.— №1.— С.22–26.

⁷ *Березанская С. С., Кравец Д. П.* К вопросу...— С.157–160.

⁸ *Березанская С. С.* Первые мастера металлургии на территории Украины // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С.248–256.

⁹ *Березанская С. С., Кравец Д. П.* К вопросу...— С.160–164.

¹⁰ *Корневский С. Н.* О металлических топорах майкопской культуры // СА.— 1974.— №3.— С.20; *Нечитайло А. Л., Рунич А. П.* Новое звено в системе контактов Украины и Кавказа в эпоху бронзы // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С.82, 83.

¹¹ *Археология УССР.*— К., 1985.— Т. 1.— С.409, 419.

¹² *Кубышев А. И., Черняков И. Т.* К проблеме существования всесоюзной системы у племен бронзового века степей Восточной Европы // СА.— 1985.— №1.— С.39–54.

¹³ *Кубышев А. И., Дорофеев В. В.* Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1980 г. // ИА АН УССР.— Д.1980/15.— С.164.

¹⁴ *Кубышев А. И., Куприй С. А., Нечитайло А. Л., Симоненко А. В.* Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1987 г. // ИА ИА АН УССР.— 1987/19.

¹⁵ *Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Ключенцев В. Н.* Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1984 г. // ИА ИА АН УССР.— Д.1984/9.— С.209–211.

¹⁶ *Мухопад С. Е., Андросов А. М.* Отчет о работе южного отряда Днепропетровского университета // ИА ИА АН УССР.— Д.1986/107.— С.83.

¹⁷ *Березанська С. С., Ляшко С. М.* Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи // Археологія.— 1989.— №3.— С.18–30.

¹⁸ *Евдокимов Г. Л., Порутский А. Г., Гершкович Я. П.* Отчет о раскопках курганов и поселений Краснознаменской Новостроечной экспедиции в Херсонской обл. в 1981 г. // ИА ИА АН УССР.— Д.1981/21.— С.24, 25.

¹⁹ *Пустовалов С. Ж.* Некоторые проблемы реконструкции социального строя «катакомбного» общества Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С.61, 62.

²⁰ *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— №4.— С.64.

²¹ *Гей А. Н.* Погребение литейщика новотиторовской культуры из Нижнего Прикубанья // Археологические открытия на новостройках.— М., 1986.— Вып. 1.— С.13–32.

²² *Черных Е. Н.* История древнейшей металлургии Восточной Европы.— М., 1966.— С.58; *Корневский С. Н.* О металлических топорах Северного Причерноморья и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА.— 1976.— №4.— С.13; *Черных Е. Н.* Культурные контакты в циркумпонтийской области // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбилиси, 1987.— С.98–108; *Корневский С. Н.* О металлических ножах полтавинской и катакомбной культур // СА.— 1979.— №2.— С.46–47.

²³ *Нечитайло А. Л., Рунич А. П.* Новое звено...— С.80, 81.

²⁴ *Гей А. Н.* Погребение литейщика...— С. 20.

²⁵ *Марковин В. И.* Дольмены Западного Кавказа.— М., 1978.— С. 256–258.

²⁶ *Котович В. М.* Верхнегунисское поселение.— Махачкала, 1965.— С. 224.

²⁷ Гаджиев М. Г. О древней металлообработке в Дагестане // *Studia Praechistoria*. — София, 1986. — № 8. — С. 32-49.

²⁸ Сайко Э. В., Терехова Н. Н. Становление керамического и металлообрабатывающего производства // *Становление производства в эпоху энеолита и бронзы*. — М., 1981. — С. 78.

²⁹ Oaguc T. Kultere-Kanis II. *New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*. — Ankara, 1986.

³⁰ Днепровский К. А. Погребение ремесленника из Чернышевского I курганного могильника в Адыгее // *Медные рудники Западного Кавказа III-I тыс. до н. э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения*. Тез. докл. — Сухуми, 1988. — С. 39, 40.

А. Л. Нечитайло

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЙ МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВА КАВКАЗА НА СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ЭПОХУ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

В эпоху средней бронзы сложилась новая ситуация отношений племен территории Украины и Кавказа в связи с металлом. Под воздействием кавказских технологий и образцов изделий в Северном Причерноморье активно развиваются местные производственные центры — донецкий, приазовско-крымский, нижнеднепровский. Вся совокупность орудий средств производства в этих центрах (специализированное оборудование и инструментарий, огнеупорные тигли для расплавки металла, литейные формы, приспособления для разлива металла) показывает высокие технические и экономические их возможности. Сам характер этого оборудования свидетельствует о новой технической базе, развивающейся под влиянием кавказской металлургии. Возможностям раскрытия этого аспекта и посвящена настоящая статья.

А. Л. Nechitailo

PECULIARITIES OF THE CAUCASUS EFFECTS ON METAL PRODUCTION AT THE NORTH BLACK SEA AREA IN THE MIDDLE BRONZE EPOCH

A new situation associated with metal arose in relations between the tribes in the territory of the Ukraine and Caucasus in the epoch of the Middle Bronze Age. The Caucasian technologies and samples of articles promoted development of local production centres in the North Black Sea area: Donetsk, Priazovian-Crimean, Lower Dnieper. The whole complex of implements of production in those centres (specialized equipment and sets of tools, refractory crucibles for metal melting, moulds, devices for metal casting) confirms their high technical and economical potentialities. The very character of this equipment testifies to a new technical basis that developed under the effect of Caucasian metallurgy. So, this paper is aimed to elucidate this aspect.

Одержано 15.11.90

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ*

В. В. ШКОРОПАД

У статті розглядаються проблеми хронології і взаємовідносин поморської і підкльшової культур у I тис. до н. е.

У ранньозалізному віці на території між Нижньою Віслою і Лабою з'являються племена поморські (вейгеровсько-котошинської) культури¹. В зарубіжній історіографії усталився погляд на походження її з кашубської групи лужицької культури. При цьому дослідники пов'язують появу нового культурного явища ізольованою, в якій опинилася лужицька культура на Східному Помор'ї, і сильними культурними впливами з півночі у V періоді бронзи (за прийнятою в Польщі періодизацією)². Важливе значення для формування образу культури мали зв'язки Помор'я з півднем Європи, зокрема з струським світом.³ Саме з цього світу поширилась на Помор'я ідея «лицьових» урн⁴.

Протягом гальштатського і латенського періодів поморська культура поширилась на заході і півдні — на Західне Помор'я, Велькопольщу, Сілезію, Малопольщу, а на сході — в районі Середньої Польщі, Мазовії і Підляшшя, входячи на цьому терені в контакт з племенами культури підкльшових поховань, яка займала територію Середньої Вісли від гирла р. Дрвенці на півночі до гирла р. Ніди і була синхронна вейгеровсько-котошинській. Назва цієї культури походить від характерного для неї типу поховань: урна, накрита перекинутим догори дном великим горщиком — «кльошем». Поховання такого типу або близькі до нього з'являються спорадично на території Польщі у IV-V періодах бронзи. Найбільше їх скупчення спостерігається в кінці гальштатського і початку латенського періодів якраз в басейні Середньої Вісли — на Мазовії⁵. Саме в рамках цього регіону вирисовується коло підкльшових поховань в їх чистому вигляді.

Серед проблем, пов'язаних з культурою підкльшових поховань, найбільш дискусійною є проблема генезису. Ключ до вирішення цієї проблеми бачиться у з'ясуванні характеру стосунків з поморською культурою. Якраз у цій сфері і панує розбіжність поглядів серед дослідників.

Так, С. Носек⁶, виходячи з ідентичності інвентаря обох типів поховань (скринькових і підкльшових), співвідношення їх на одних і тих же могильниках, вважав, що поморська і культура підкльшових поховань одна й та сама культура, що використовує різні зовнішні форми поховань, причому скринькові поховання становлять ранню фазу культури. Подібної точки зору на монолітний характер скринькових і підкльшових поховань дотримуються і вітчизняні дослідники, об'єднуючи їх під назвою «поморська культура»⁷. Б. Хоментовська⁸ вважає, що представники цього погляду розглядають матеріали з вищеназаних поховань лише під одним кутом зору — їх ідентичності, не помічаючи різниць. Як вказує Т. Венгжинович, культурі підкльшових поховань не відомі матеріали, характерні для поморської культури з фази Д гальштатського періоду: лицьові урни, спеціальні накривки, мушлі Каурі тощо. Крім того, на відміну від поморської, культура підкльшових поховань не відчула зовнішніх впливів під час формування.⁹

Спираючись на матеріали з Східного Помор'я і Велькопольщі, Й. Костжев-

* Термін «поморсько-кльошова культура» відбиває погляд автора на характер співвідношення поморської культури і культури підкльшових поховань в латенському періоді.

ський¹⁰ стверджував, що племена поморської культури, просуваючись у південно-східному напрямку, змішувались з місцевими племенами лужицької культури, втрачаючи внаслідок цього свої культурні особливості. Результатом такого змішування була поява культури підкльшових поховань.

К. Салевич негативно поставився до цієї гіпотези. Він вважав, що культура підкльшових поховань становить безпосереднє продовження лужицької. У своїх висновках дослідник спирався на відсутність на той час відомих лужицьких пам'яток з гальштату в Середній Польщі¹¹. Важливе значення для підтримки тези Салевича мало дослідження могильника Варшава-Грохув «Бриловщина», де М. Гандзикович-Возняк дослідила одне з найраніших кльшових поховань на Мазовії (пох. №179)¹². До складу інвентаря цього поховання входив посуд, який належав до найчисленніших в лужицькій культурі. Виходячи з цього факту, а також з аналізу інших лужицько-кльшових могильників (напр., Медженень Варшавського повіту), М. Гандзикович-Возняк зробила висновок, що в даному випадку простежено перехід від лужицького ритуалу до кльшового¹³.

З. Буковський підтримав висновки М. Гандзикович-Возняк, вказавши, що з наявності могильників типу «Бриловщина», де, при перевазі лужицьких поховань, поряд з ними з'являються поховання підкльшового типу, але з лужицькою керамікою, впливає висновок про безпосередній перехід пізньолужицької фази через ранньокльшову до кльшової розвиненої. Причому цей розвиток міг наступити лише серед одного й того ж населення внаслідок його внутрішнього розвитку. На те, що цей процес відбувався без участі вейгеровсько-кртошинської культури, вказує наявність поряд з типовими керамічними формами кльшової фази підкльшової культури, кераміки з лужицькими елементами¹⁴.

Наявність такого переходу підтверджена і матеріалами могильника Трансбур (повіт Мінськ-Мазовецький), де виявлено поховання, що не мають ще власне підкльшової форми, але є їх передтечею — це поховання в кльшуві з керамікою, що має аналогію в мазовецько-подляській групі лужицької культури¹⁵.

Цікавим є твердження Б. Хоментовської, яка, виходячи з факту, що підкльшові поховання на Східному Помор'ї є рідкісним явищем¹⁶, а найбільша їх концентрація припадає на Мазовію, стверджує, що підкльшова форма поховань була принесена на материнський терен поморської культури з Правобережного Повіслення.

На зв'язок культури підкльшових поховань з лужицькою, без участі вейгеровсько-кртошинської культури, вказує і те, що остання з'явилася на Мазовії в кінці фази Д гальштатського періоду, тобто в момент формування першої¹⁷. Й. Костжевський вважає, що її інфільтрація на Мазовію стала можлива в результаті занепаду хелмінської групи лужицької культури, через територію якої і пролягав шлях міграції поморської культури на схід¹⁸.

Прибулі племена займають переважно місця, не зайняті місцевим населенням¹⁹. Можливо, це було пов'язано з особливостями у веденні господарства. Так, за спостереженням А. Невенгловського, місцеві племена підкльшової культури селились на підвищеннях I і II надзаплавних терас річок, що пов'язано з одно- або двопільним господарством городнього типу. Прийшли — поморські — вибирали місця переважно на морених утвореннях, вкритих лісами, на височинах. Це, на думку А. Невенгловського, пов'язано з вогневим землеробством.²⁰ Така топографія характерна і для пам'яток поморської культури на Помор'ї і Велькопольщі²¹.

Іншої точки зору дотримується Т. Малиновський, який вважає, що в межах поморської культури виділяються дві головні групи, з яких одній властиві поховання в скринях, а другій — кльшові. А оскільки вони мають в своїй основі лужицьке підґрунтя, то відмінності між ними виникають з відмінностей, що існують в колі лужицької культури. Виділення ж кльшових поховань з поморської культури привело б, як вважає дослідник, до штучного розриву комплексу пам'яток, що виступають разом. Це, в свою чергу, затруднило б культурну класифікацію поховань невизначеного типу, маються на

увазі поховання без кам'яної скрині і безкльошові, які часто зустрічаються в поморській і підкльошовій культурах²².

Такої позиції дотримуються і ряд інших польських археологів²³. Вони погоджуються з тим, що виділення матеріалів типу «кльошового» і «чисто поморського» відповідає спільностям нижчого ряду — підкультурам²⁴.

Проте ця гіпотеза має і слабкі сторони. Так, А. Невенгловський вважає, що автор спирався на аналіз лише одного культурного елементу — форми поховань, опускаючи при цьому їх кількісну різницю на різних територіях і в різний час²⁵. Інші дослідники звернули увагу на те, що вона в основному базується на матеріалах згадуваних пам'яток з латенського періоду, а вони в цей час мають неоднорідний характер²⁶. Так, І. Ядчикова зауважила відсутність в латенських матеріалах поморської культури в Середній Польщі класичної скринькової форми поховань лицьових урн і грушеподібних горщиків, а, натомість, зафіксувала появу з рустованою поверхнею, одиничних поховань і поховань у кам'яній обставі²⁷. Те ж саме спостерігав і Й. Костжевський на аналогічних матеріалах з Велькопольщі²⁸. При цьому він, як і І. Ядчикова, підкреслював, що ці зміни сталися в результаті впливів місцевих лужицьких племен²⁹. На Мазовії і Підляшші З. Буковський і Б. Хоментовська теж констатували змішування поморських і підкльошових елементів починаючи з Лт³⁰. З. Буковський виділив дві фази цього процесу³¹. Перша — співіснування поморських і підкльошових елементів, друга — змішування двох груп і поява змішаних поморсько-кльошових пам'яток. На думку Б. Хоментовської, 1-а фаза припадає на рубіж На Д/Лт А, а 2-а починається з ранньої фази Лт А³².

Що стосується території України, зокрема Волині, то, як вважає З. Буковський, тут наявна лише друга фаза, а перша проявляється дуже слабо³³. Наші останні дослідження підтверджують думку цього дослідника³⁴.

Таким чином, серед дослідників панує розбіжність поглядів на культурну інтерпретацію поморських і підкльошових пам'яток. На думку С. Чопека, це викликано різним підходом до трактування поняття «археологічна культура»³⁵.

Те саме спостерігається і при розгляді хронології названих пам'яток. Основним недоліком є недостатня кількість добре датованих матеріалів. Слід також зазначити, що дослідники, розглядаючи проблему підкльошових і поморських пам'яток, включають, як правило, старожитності підкльошового типу до комплексу поморської культури. Вони однак щодо визначення загальних рамок існування поморської культури — від гальштатського до кінця середньолатенського часу. Але у виділенні абсолютних дат і хронологічному поділі її розвитку існують розбіжності у поглядах.

Першим зробив спробу поділити поморську культуру на фази розвитку Е. Петерсен³⁶. Він, на основі бронзових прикрас з могильника Велька Вєсь, виділив найранішу — вельковейську — фазу, віднісши її до V періоду бронзового віку, а потім додав ще три, датованих відповідно на *На С*, *На Д*, і *Лт А-Лт В2*. Й. Костжевський заперечив таке раннє датування першого періоду і, виходячи з факту присутності керамічних форм поморської культури на східнопруських курганах ранньолатенського часу, пересунув вельковейську фазу на *На С*.³⁷ У повоєнні роки цей же дослідник продовжив розпочату роботу і запропонував поділити згадану культуру на три періоди:³⁸

I (ранній) — *На С*, вельковейська фаза;

II (середній) — *На Д*, час появи та існування лицьових урн;

III (пізній) — *Лт А-В2*, фаза занепаду культури.

У 60–80-і рр. було введено до наукового обігу нові матеріали³⁹. Тоді ж Л. Я. Лука запропонував перенести початкову фазу поморської культури на *На Д*, тобто на час появи лицьових урн, оскільки, на його думку, у фазі *С* гальштатського періоду (*На С*) ще існує кашубська група лужицької культури. Крім того, увесь розвиток культури автор пропонував розділити на дві фази. Першу — датовану на *На Д*, і другу — на *Лт В*⁴⁰. Цієї ж думки дотримувався і В. Геншель⁴¹. Правда, він дещо розширив хронологічні рамки першої фази до рубежу *На С/ На Д*.

З'являються також праці, присвячені хронології окремих комплексів і

періодизації поморської культури в окремих регіонах⁴². Так, Я. Крук, досліджуючи комплекси з лицьовими урнами, розробив їх класифікацію, виділивши три типи — «А», «В», «С». Пов'язавши їх з горизонтами фібул типу Тлукоми, Чертоза і Ковалевіце, він вивів таку хронологію:

тип «А» — VI — IV ст. до н. е.

тип «В» — 1-а пол. VI — 1-а пол. III ст. до н. е.

тип «С» — IV — поч. II ст. до н. е.

З.Буковський, виходячи з факту змішання двох культур — поморської і підкльошових поховань в регіоні Мазовії і Підляшшя, запропонував виділити поморсько-кльошову фазу, датовану раннім періодом *Лт А — Лт С*. Вона, на думку автора, з одного боку відбивала б процеси, які відбувалися в цьому регіоні, а з другого — означала б кінцевий етап розвитку лужицької культури на даній території⁴³.

Від *На Д* до середини латену датували поморську культуру в східних провінціях Б. Хоментовська⁴⁴ і С. Чопек.⁴⁵ Останній, на підставі порівняння матеріалів згадуваної культури із зарубинецькою, виділяв дві фази розвитку поморської культури в даному регіоні:

I — *На Д — Лт В1*. Вона пов'язана з існуванням ранньолатенських фібул типу *ЛВ1*;

II — *Лт В2 — Лт С*. Ця фаза починається з часу зникнення фібул типу *ЛВ1* і появи середньолатенських фібул, які в *Лт С1* репрезентовані в матеріалах зарубинецької культури.

В подальшому цей же дослідник запропонував хронологічний поділ всієї поморської культури (разом з культурою підкльошових поховань) на чотири фази, який є поки що найповнішим.⁴⁶

Фаза I. Кінець *На С — На С1/ На Д*. Для неї характерні «очкові» і «домкові» урни, посуд на ніжках з класичними накривками. Це час появи культури.

Фаза II. *На Д — Лт А*. Вона синхронізована з появою лицьових урн типів «А» і «В», шапкоподібних накривок, фібул типу Чертоза, шпильок типу Пекарі Велькі та ін.

Фаза III. *Лт В1 — Лт В2*. Цю фазу визначають ранньолатенські фібули, кльоші есоподібного профілю з гладкою шийкою, кубки з гострим заломом тулуба і ін.

Фаза IV. *Лт В2 — Лт С*. Вона репрезентована бочкоподібним посудом з двома вухами, яйцеподібними кубками, горщиками з потовщеними і профільованими вінцями і т. ін. Це фаза занепаду поморської культури.

В останні роки С. Чопек дещо уточнив абсолютні дати своєї періодизації⁴⁷.

Не менш дискусійним є питання кінцевої фази існування поморської культури. З. Буковський вважав, що вона починається з періоду *Лт А*, тобто з появи змішаних кльошово-поморських могильників, хоча і допускає співіснування обох культур у III — II ст. до н. е.⁴⁸ З.Возняк зазначає, що ця фаза настає із виникненням латенських імпортів у вейгеровсько-кртошинській культурі і загалом припадає на кінець III ст. до н. е., припускаючи, що в центральному регіоні ця культура могла існувати аж до передримського часу⁴⁹.

До II ст. до н. е. відносив заключну фазу поморської культури А. Невенгловський. Він синхронізував її з кельтською фібулою і ножиком з могильника в Касіцах Пултуського повіту, датованих у першому випадку II ст. до н. е., а в другому — рубезем II/I ст. до н. е. Крім того, з цією датою дослідник пов'язував спорадичну появу кльошів III, урн V і кубків I (1; 2) — IV типів (за класифікацією М. Гандзикович-Возняк) на підкльошових могильниках, які на початку пізнього латену стають типовим явищем⁵⁰.

Досліджуючи ранню фазу пшеворської культури, Т. Домбровська констатувала відсутність формальних зв'язків в археологічному матеріалі названої і поморсько-кльошової культур у фазі *А1* (кінець *Лт С1 — Лт С2*) і появу пшеворських комплексів з «поморською» керамікою у фазі *А2* (кінець *Лт С2 — Лт Д1*). Це дало їй змогу стверджувати співіснування культур до цього періоду. Повсюдна поява в періоді *А2* підкльошової форми поховань (найчастіше видозміненої), що підтверджено, наприклад, на могильниках у Бистжі Елбланського і Корчевці Седлецького воєводств, а також кераміки

обох культур в одних і тих же похованнях, яка має притаманні лише цим культурам риси без ознак взаємовпливів, дозволила авторів зробити висновок про пряме входження поморсько-кльошової культури в ареал пшеворської в середній фазі пізньолатенського часу⁵¹.

Окремо в піднятій проблемі стоїть питання датування пам'яток підкльошового типу, які часто включаються до складу поморської культури. Погоджуючись з нижньою датою цих пам'яток на *На Д*, дослідники не однозначної у відношенні до верхньої⁵². Наприклад, З. Буковський вважає, що кінцеву фазу цієї культури визначити неможливо і вона тягнеться в глибоке латенського часу⁵³. Т. Венгжинович відносив цю фазу до середини латенського періоду⁵⁴. Т. Домбровська зазначала, що кінцева фаза підкльошової культури передувала ранній фазі пшеворської, а можливо, частково синхронна їй⁵⁵. Ця ж дослідниця зробила першу спробу визначити відносну хронологію підкльошових могильників на території Мазовії.⁵⁶ На підставі трьох найбільших маховецьких могильників Трансбур, Варшава-Генрікув і Варшава-Грохув ур. «Бриловщина», Т. Домбровська виділила три хронологічні фази цих пам'яток:

Фаза I. Час існування яйцеподібних кльошів з рустованою поверхнею.

Фаза II. Період існування кльошів есоподібного профілю і кльошів з окресленою шийкою.

Фаза III. Час виразних змін: зростає кількість урнових поховань, де урна завжди накрита мискою, з'являються яйцеподібні кубки і двовухі горщики.

У вітчизняній історіографії проблема хронології підкльошової культури не піднімалась.

Таким чином, констатуємо відсутність єдиного підходу до вирішення даних проблем, зазначаємо, що їх вирішення можливе лише шляхом подальших систематичних і планових досліджень пам'яток цієї культури.

Примітки

¹ Назва культури зазнала ряду змін. У XIX ст. вона була відома як культура лицьових урн. Пізніше Й. Костжевський ввів термін «культура скринькових поховань», а в 1927 р. — «поморська культура». У 1965 р. з'являється назва «східнопоморська культура» (див.: *Chmielewski W., Jazdrewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski.* — Wrocław-Warszawa-Kraków. — 1965. — S. 219 — 224). В. Геншель, виходячи з того, що терміни «поморська», «східнопоморська», означають широке географічне поняття, запропонував назву «вейгеровсько-котошинська культура». Це, як він вважає, — нейтральне поняття, що окреслює існування культури в просторі, оскільки могильник у Вейгерово — перша фаза існування культури, а Котошинськ — остання (див.: *Hensel W. Archeologia i Prahistoria.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1977. — S. 77).

² Автором цього погляду є Й. Костжевський (див.: *Kostrzewski J. Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Debowku Nowem w pow. Wyrzyskim i Warszawie III, pow. Morskim // WA.* — 1933. — Т. 12. — С. 43—102). Бібліографію з даного питання див.: *Prahistoria ziem polskich. Od środkowej epoki drąży do środkowego okresu latenskiego.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1979. — Т. 4.

³ *Antoniewicz J. Geneza i chronologia urn domkowych // Przegląd Archeologiczny.* — 1946. — Т. 7. — С. 93 — 98; *Antoniewicz J. // Problem dell'espansione della civiltà della Pomerania nell'età dell'Ferro // Archeologia Polona.* — 1964. — С. 225; *Zuka L. J. O skarbach kultury Pomorskiej na Pomorzu Gdańskim // Munera Archeologica Joseto Kostrzewski.* — Poznań. — 1963. — С. 248 — 251; *Zuka L. J. Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z bosenem Morza Srodlenskigo we wczesnej epoce relaza // A. P.* — 1963. — Т. 8. — мапа; *Zuka L. J., Gładkowska-Przecycka J. Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów odkrytych w Miłoszewie i Niepoczolowicach w pow. Wijherowski // RG.* — 1960. — Т. 17 — 18. — С. 386; *Hensel W., Polska Starożytna.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1973. — С. 274 — 275.

⁴ *Zuka L. J. O skarbach...* — С. 251.

⁵ *Prahistoria ziem polskich...* — С. 146, 169 — 171.

⁶ *Nosek S. Kultura grobów skrzyńkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej.* — Kraków. — 1946. — С. 51. До С. Носека таких поглядів дотримувався Г. Осовський (див.: *Ossowski G. Wykopiska w Brachnowku. Kamienie ustawiane i podziemne i groby kloszowe // Dwutygodnik naukowy poświęcony archeologii, historii i lingwistyce.* — 1878. — Т. 1.)

⁷ *Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.* — 1961. — Вып. ДІ-29; *Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.* — 1960. — № 1. — С. 289 — 300; *Крушельницька Л. І. Поморська культура // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.* — К. — 1972. — С. 272 — 276; *Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине // СА.* — 1965. — № 1. — С. 194 — 205; *Никитина В. Б. Об*

соотношении поморской культуры к культуре подкляшевых погребений. // Тез. докл. к конф. по археологии Белоруссии.— Минск, 1969.— С. 101—105; *Пелецишин М. А.* Поселення поморської культури на Західній Волині // *Археологія*.— 1980.— № 33.— С. 72—79.

⁸ *Chomentowska B.* *Cmentarzyska kultury pomorskiej po Mazowszu* // *Swiatowit*.— 1970.— Т. XXXI.— С. 236.

⁹ *PZP*... — С. 171.

¹⁰ *Kostrzewski J.* *Pradzieje Polski*.— Poznań.— 1949.— С. 165.

¹¹ *Salewicz K.* *Cmentarzysko kultury luzyckiej w Maluszach Mielkich i zagadnienie związkow kultury luzyckiej z tzw. kultury grobów kloszowych* // *WA*.— 1948.— Т. 16.— С. 72. Висуваючи цю тезу, К. Салевич механічно пересував час виникнення культури підкляшових поховань на С, посилюючись на відсутність лужицьких пам'яток цього часу. Але в 50-х роках такі пам'ятки були відкриті (див.: *Dabrowski J.* *Materiały kultury luzyckiej z Podlasia* // *MS*.— 1961.— Т. 7.— С. 22—47) і тим самим аргумент на таке раннє датування згадуваних пам'яток був спростований.

¹² *Gadzikiewicz-Wozniak M.* *Cmentarzysko luzyccko-kloszowe Warszawa — Grochow stan. «Brulowszczyzna»* // *MS*.— 1961.— Т. 7.— С. 92.

¹³ *Gadzikiewicz-Wozniak M.* *Wybranie zagadnienie z badan nad kultura grobów kloszowych na Mazowszu* // *WA*.— 1954.— Т. 30.— С. 170.

¹⁴ *Bukowski Z.* *Wschodni zasięg form kloszowych i pomorskich* // *AP*.— 1967.— Т. XII.— З. 2.— С. 360, 365.

¹⁵ *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 237.

¹⁶ *Zuka L. J.* *Szczatki osady i smentarzysku ludności kultury pomorskiej w nielebdzime pow. Zebork* // *MZP*.— 1950.— Т. 5.— С. 89; *Kostrzewski J.* *Stosunki między kultura luzyccka a baltycka a zagadnienie wspólnoty lezucowej balto-słowiańskiej* // *SA*.— 1956.— Т. 5.— С. 61.

¹⁷ *Chomentowska B.* *Op. cit.*...— С. 238—239.

¹⁸ *Kostrzewski J.* *Kultura luzyccka na Pomorzu*.— Poznań.— 1958.— С. 248.

¹⁹ *Chomentowska B.* *Op. cit.*...— С. 239.

²⁰ *Niewieglowski A.* *Stosunki kulturowe i osadnicze na początku okresu latenskigo na Mazowszu* // *WA*.— 1972.— Т. 37.— З. 1.— С. 35.

²¹ *Kurnatowski S.* *Przemiany techniki uprawy roli w czasach między epoka brązu i wczesnym średniowieczem a rozmieszczenie stref zasiedlenia* // *Studia z dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*.— 1906.— Т. VIII.— С. 96—97; *Raewski Z.* *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy* // *WA*.— 1957.— Т. 26.— С. 177—178.

²² *Malinowska T.* *Kultura pomorska a kultura grobów podkloszowych* // *Zagadnienie okresu latenskigo w Polsce-Wrocław-Warszawa-Krakow*, 1968.— С. 15, 17—18.

²³ *Gedl M.* *Uwagi o kulturze pomorskiej na Gornym Slasku* // *SA*.— 1963.— Т. 5; *M. G dl. Ze studiów nad schyłkową fazą kultury luzyckiej* // *AP*.— 1972.— Т. 27.— З. 2; *Czopek S.* *Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej* // *AP*.— 1985.— Т. 30.— З. 2; *Czopek S.* *Kultura pomorska a kultura zarubniecka. Z badań nad schyłkową fazą kultury pomorskiej we Wschodniej Lubelszczyźnie* // *Memories Archeologies*.— Lublin, 1985; *Czopek S.* *Ze studiów nad kultura wejherowsko-krotosyńska w Kotlinie Chodelskiej* // *AP*.— 1987.— Т. 32.— З. 1; *Hensel W.* *Polska Starożytna*.— Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk, 1980.

²⁴ *Czopek S.* *Problematyka*...— С. 365.

²⁵ *Niewieglowski A.* *Op. cit.*— С. 301.

²⁶ *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 296.

²⁷ *Jadzykowska I.* *Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce Środkowej* // *PMMAE*.— 1975.— N 22.— С. 184.

²⁸ *Kostrzewski J.* *Wielkopolska w pradziejach*.— Warszawa-Wrocław, 1955.— С. 182—183.

²⁹ *Kostrzewski J.* *Op. cit.*— С. 184; *L. Sadcrykowska.* *Op. cit.*— С. 84.

³⁰ *Bukowski Z.* *Wschodni zasięg form kloszowych i pomorskich* // *AP* — 1967.— Т. XII.— З. 2.— С. 364.

³¹ *Bukowski Z., Пелецишин М. А.* *Поселення поморської культури на Західній Волині* // *Археологія*.— 1980.— № 33. (Recenzje // *AP*.— 1982.— Т. 27.— З. 2.— С. 477). Наявність такого змішування автор спостерігає, зокрема, на могильнику в Пасіконю Скернавського воєводства.

³² *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 238; *Niewieglowski A.* *Op. cit.*— С. 30.

³³ *Bukowski Z., Пелецишин М. А.*— С. 477.

³⁴ *Шкоропад В. В.* *Звіт про археологічні дослідження поселення поморсько-кляшової культури в с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. в 1989—1990 рр.* // *НА ІА АН України*; *Козак Д. Н., Шкоропад В. В.* *Звіт про археологічні дослідження багатопарового поселення в с. Лівів Локачинського р-ну Волинської обл.* // *НА ІА АН України*.

³⁵ *Czopek S.* *Problematyka*...— С. 368.

³⁶ *Petersen E.* *Die frühdermanische kultur ih Ostdeutschland und Polen*.— Berlin, 1929.— С. 114—118.

³⁷ *Kostrzewski J.* Dwa smentarzyska... S. 59 – 60; автор вказав, що прикраси, які Е. Петерсен датував V періодом бронзи, широко відомі серед гальштатських скарбів, наприклад, з Познані.

³⁸ *Kostrzewski J.* Pradzieje Polski.— Poznań, 1949.

³⁹ *Наприклад:* могильники Варшава-Грохув «Бриловщина» (див.: *Gadzikiewicz-Wozniak M.* Smentorzysko luzusko-kloszowe Warszawa-Grochow stop. «Brylowszczyzna» // MS.— 1961.— Т. 7.— С. 47 – 110); *Трансбур*, повіт Мінськ-Мазовецький (див.: *Kietlinska A., Miklaszewska R.* Smentorzysko grobow kloszowych we wsi Transbor, pow. Minsk-Mazowiecki // MS.— 1963.— Т. 9.— С. 229 – 326. Домяновичі, повіт Глогув (див.: *Kolodziejski A.* Bodania smentarzyska w Domianowiczach, pow. Glogow w latach 1964 – 1971 // Spr. Ar.— 1973.— Т. 25.

⁴⁰ *Zuka L. J.* New materials on the origin of the Pomeranian culture in Esten Pomerania // Archeologia Polona.— 1962.— Т. 4.— С. 189 – 198. *Zuka L. J.* Kultura wejnerowsko-krotoszyńska // PZP.— 1979.— Т. 4.— С. 147. *Zuka L. J.* Kształtowanie się osadnictwa na Pomorzu wschodnim na Przelomie epoki brązu i żelaza // Pom. Ant.— 1983.— Т. 11.— С. 7 – 29.

⁴¹ *Hensel W.* Do dyskusji nad rozprzestrzenieniem się kultury pomorskiej // Swiatowit.— 1969.— Т. 30.— С. 225 – 228.

⁴² *Kruk J.* Zagadnienia podziały chronologii i genezy popelnie twarzowych z wizesnej epoki relaza w Polsce // AP.— 1969.— Т. 21.— С. 95 – 132; *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 342 – 382; *Chomentowska B.* Op. cit.— С. 31 – 51; *Wozniak Z.* Chronologia Młodziej fazy kultury pomorskiej w swietle importow i nasladownictw pochodzienia poludniowego // Problemy kultury pomorskiej.— Słupsk, 1979.— С. 115 – 148; *Dabłowska T.* Proba ustalenia chronologii wzgledniej Smentorzysk kloszowych z obszaru Mazowsza // Wa.— 1977.— Т. LXII.— З. 2.— С. 117 – 134.

⁴³ *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 377 – 378; *Bukowski Z., Пелещичин М. А.* — С. 477 – 479.

⁴⁴ *Chomentowska B.* Op. cit.— С. 227 – 278; Tabl. 2.

⁴⁵ *Czopek S.* Kultura pomorska...— С. 95, 103 – 105, рис. 4 – 5.

⁴⁶ *Czopek S.* Problematyka...— С. 375 – 378, рис. 1 – 3.

⁴⁷ *Czopek S.* Poludniowo-wschodnie pogranicze kultury pomorskiej // AF.— 1989.— З. 2.— С. 2 – 4; IV фазу С. Чопек, зокрема, синхронизував з кінцем Ясторфу і початком стадії Рінсдорф.

⁴⁸ *Bukowski Z.* Wschodni zasieg...— С. 377 – 379.

⁴⁹ *Wozniak Z.* Chronologia...— С. 128 – 135; *Wozniak Z.* Starza faza kultury latenskiej i jej odzialowania // PZP.— 1979.— Т. 4.

⁵⁰ *Niewiegłowski A.* Mazowsze na przelome er.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1972.— С. 57 – 58. Кельтська фібула подібна до бронзової фібули з могильника в Верхньому Мокроносі Вроцлавського повіту, датованого 225 – 175 (150 р. до н. е.) див.: *Wozniak Z.* Chronologia celtyckich smentarzysk w Polsce // WA.— 1952 (1960).— Т. 26.— С. 126. Саму ж фібулу *Флін Я.* датує 250 – 50 рр. до н. е. (див.: *Filip J.* Keltore ve sredni Evrope.— Praha.— 1956.— С. 99, рис. 30; 5). Залізний серпоподібний ніжик з пох. 55 в Касіцах має аналогію з фази РЛІ могильника Варшава-Віланова (див.: *Marciniak J.* Smentarzysko cialopalnie z okresu późnolatenskiego w Wilanowie koło Warszawy // MS.— 1957.— N 21.).

⁵¹ *Dabrowska T.* Wczesna faza kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— С. 99 – 100. *Dabrowska T.* Z problematyki późnego okresu latenskiego na terenach Polski Wschodniej // WA.— 1970.— Т. 35.— С. 280.

⁵² *Wiegrynowicz T.* Kultura grobow kloszowych // PZP.— Т. 4.— С. 178 – 179.

⁵³ *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 375.

⁵⁴ *Wiegrynowicz T.* Kultura...— С. 178 – 179.

⁵⁵ *Dabrowska T.* Z problematyki...— С. 280 – 284.

⁵⁶ *Dabrowska T.* Proba...— С. 117 – 136, diagram. 4.

В. В. Шкоронад

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОМОРСКО-КЛЕШЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена проблемам хронологии и характеру взаимоотношений памятников поморского (вейгеровско-котошинского) и подкleshевого типов во второй половине I тыс. до н. э.

Автор констатирует наличие двух подходов в решении этих проблем. С. Носек, С. Чопек, В. Б. Никитина и другие относят эти памятники к поморской культуре. З. Буковский, И. Костжевский, Б. Хоментовская выделяют памятники поморского и подкleshевого типов в отдельные культуры: поморскую и подкleshевых погребений, которые в раннелатенское время, смешиваясь, образуют поморско-кleshевую культуру.

Разногласия во взглядах наблюдаются и в проблеме хронологии названных типов памятников. По мнению автора, наиболее приемлемой является периодизация, предложенная С. Чопеком, который выделил четыре фазы развития поморской (вместе с культурой подклешевых погребений) культуры.

V. V. Shkoropad

CERTAIN PROBLEMS ON STUDIES OF THE POMORIAN-KLESH CULTURE

The paper is devoted to the problems on chronology and the character of relations for relics of the Pomorian (Veigerovian-Krotoshin) and Sub-Klesh types in the second half of the 1st millennium B. C.

The author ascertains the presence of two approaches in solution of these problems. S. Nosec, S. Chopec, V. B. Nikitina and others attribute these monuments to the Pomorian culture. Z. Bukovsky, I. Kostzhevsky, B. Khomentovskaya identify the relics of the Pomorian and Sub-Klesh types as separate cultures: the Pomorian culture and the culture of Sub-Klesh burials. Being mixed in the Early Latenian age, they formed the Pomorian-Klesh culture.

Differences in opinions are observed also in the problem on chronology of the above types of relics. As to the author's view, the periodization suggested by S. Chopec is the most acceptable one: he has singled out four phases of development of the Pomorian culture (including the culture of Sub-Klesh burials).

Одержано 21.12.90

КЕЛЬТИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

М. Ю. Трейстер

У статті розглядаються нові аспекти археологічних даних про кельтів у Північному Причорномор'ї

Проблемам виділення латенських пам'яток на території Східної Європи присвячено окремі публікації у вітчизняній¹ та зарубіжній² літературі. Матеріали цих видань разом з окремими неопублікованими знахідками дозволяють окреслити нові аспекти проблеми. Ці питання стосуються: 1) появи кельтів у Північному Причорномор'ї, і саме на Боспорі, у III ст. до н. е.; 2) участі кельтських військових загонів у діях армії Мітрідата VI Євпатора на північному березі Понту Евксінського; 3) латенських прототипів деяких видів прикрас, що були поширені у Північному Причорномор'ї в перших ст. н. е. та ін.

Найраніші зображення овальних щитів *scutum*³ з'являються на Боспорі ще у другій — третій чверті III ст. до н. е. Зображення одного такого щита на аверсі мідної монети молодшого номіналу серії, яку випустив цар Боспору Левкон II (рис. 1), вже не раз привертало увагу дослідників⁴. 1982 р. у Німфеї було знайдено унікальне зображення на корабельному тиньку з написом *ισο* і чотирма галатськими щитами на борту. Ця знахідка дозволяє опустити до другої чверті III ст. до н. е. дату появи овальних щитів на Боспорі⁵. На рубежі III–II ст. до н. е. овальні щити починають зображувати на

боспорських надмогильних рельєфах⁶, а у II ст. до н. е. на Боспорі з'являється серія теракотових статуєток воїнів з аналогічними щитами⁷.

Яким чином потрапили на Боспор щити даного типу? Існувала гіпотеза щодо їх проникнення через Малу Азію або Західне Причорномор'я та Ольвію⁸. Проте в Ольвії немає жодного зображення овального щита III ст. до н. е., а всі відомі північнопричорноморські знахідки теракот з овальними щитами зосереджені саме на Боспорі, здебільшого у Пантікапеї⁹. Отже, напевно, слід виключити гіпотезу про «західнопричорноморський» шлях поширення овальних щитів *vireot* на Боспорі¹⁰. Зараз очевидно, що мідні монети Левкона II, серед них і з зображенням щита, не служили для оплати воєнних витрат царя¹¹, хоча карбування їх і почалося через якісь надзвичайні обставини та було мірою екстраординарною. Таким чином, немає підстав пов'язувати їх виготовлення із службою у Спартокідів галатів-найманців, як це робить В. І. Пругло¹². Це підтверджується й тим, що статуєтки, які вона розглядає, слід датувати не III–II ст. до н. е., а більш пізнім часом — рубежем II–I ст. до н. е. та I ст. до н. е. Стилістичний аналіз статуєток дозволив М. Айхбергу побачити в одній з них зображення фракійця або перса I ст. до н. е.¹³, а в другому випадку — відзначити, що зображення воїна у мускульному панцирі не дає підстав вважати, що зображеним є кельт¹⁴. Фреска з Німфею у контексті боспоро-египетських відносин III ст. до н. е. дає можливість припустити, що овальні щити на борту єгипетського посольського корабля свідчать про наявність у складі посольств Єгипту на Боспор галатів-найманців, які були на службі у Птолемеїв. Нагадаємо, що ще 274 р. до н. е. Птолемей II придушив повстання 4000 найманців-галатів (Paus.1.7.2.)¹⁵. Але, як показав М. Айхберг, ці щити були широко розповсюджені у елліністичному світі, принаймні у Східному Середземномор'ї. Найдавніше зображення такого щита на стелі Міна з Віфінії відноситься ще до 281 р. до н. е. Щодо щитів на палубі посольського корабля «Ісіда», зображених на фресці з Німфею, то їх, на думку дослідника, слід розглядати не як реальні обладунки, а як свого роду емблеми династії Птолемеїв¹⁶. Хоча аргументи М. Айхберга видаються досить вагомими, не можна не враховувати також і вплив кельтських найманців на появу такої емблеми у птолемеївському Єгипті.

Цікаво, що й на реверсі згаданої вище монети також зображена кельтська зброя (рис. 1). А. Н. Зограф¹⁷ визначає її як кинджал; Д. Б. Шелов¹⁸ та Н. І. Сокольський¹⁹ як меч-акінак, до того ж останній вважав, що таке зображення свідчить про поширення акінаків у спорядженні боспорського війська, серед найманців та союзників боспорських правителів. Однак, судячи за добре збереженою монетою з Анапського скарбу 1954 р.²⁰, на реверсі монети Левкона II зображений меч з антеноподібним навершям, перехрестям з завитками та лезом з паралельними краями. Раніше, відзначаючи схожість зображення на монеті Левкона II з емблемами на кельтських монетах, які Ж. Дешелетт трактував як зображення кинджалів з антропоморфними руків'ями²¹, ми все ж припускали, що на реверсі монети Левкона II зображені

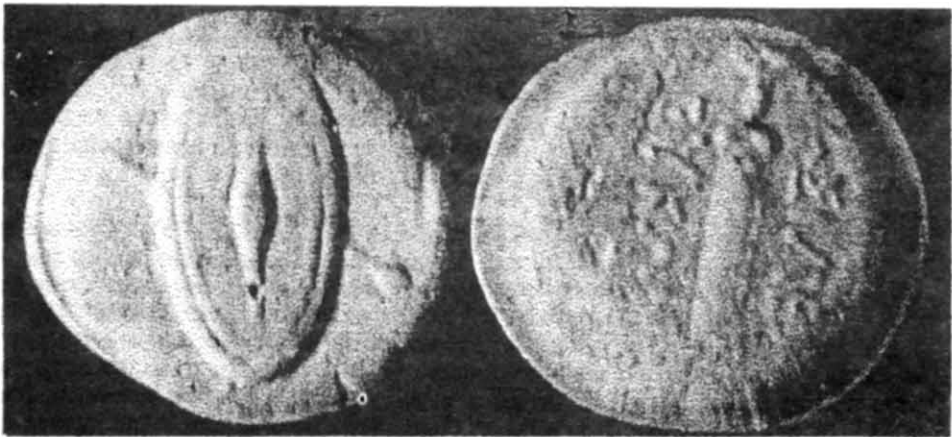

Рис. 1. Бронзова монета Левкона II (ДІМ, інв.3348).

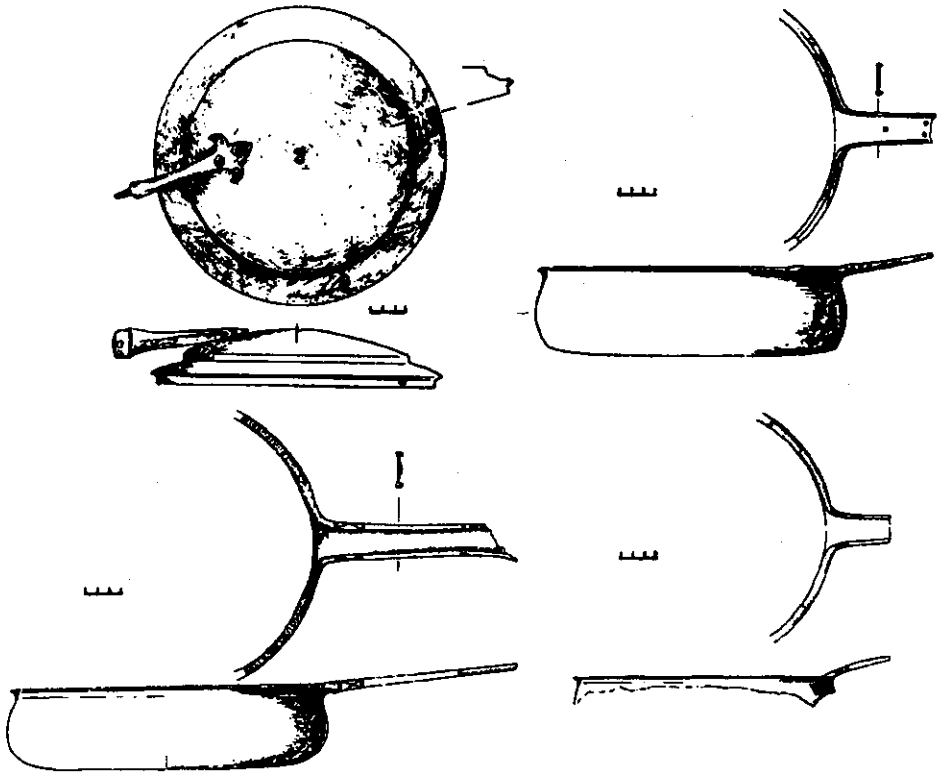

Рис. 2. Бронзовий посуд пізньолатенського типу з Північного Причорномор'я (за Б. А. Раєвим).

мечі, близькі до сарматських прохорівського типу²². Проте подальші дослідження показали, що аналогічні кинджали з псевдоантропоморфними руків'ями були відомі ще за доби Латена А²³. В латенських пам'ятках Моравії аналогічні кинджали є характерними для фази Латен В2²⁴. В Галії подібні кинджали відомі у багатьох похованнях кінця III ст. до н. е. У II ст. до н. е. кинджали цього типу набувають антропоморфного руків'я²⁵. Дослідники вказували, що кинджали з антропоморфним або псевдоантропоморфним руків'ям могли являти собою символ влади²⁶. На території Західної та Центральної Європи на початок 70-х років було зареєстровано 40 знахідок таких кинджалів періодів Латен А/В²⁷. Отже, на реверсі молодшого номіналу серії монет Левкона II слід вбачати зображення латенського кинджала з псевдоантропоморфним руків'ям. Це, до речі, узгоджується з емблемою на аверсі. Як зазначалося вище, немає підстав пов'язувати це карбування з виплатою утримання галатам-найманцям. Як же пояснити появу таких емблем на боспорських монетах? Якщо зображення овального щита було досить розповсюджене у грецькому та римському карбуванні III ст. до н. е.²⁸, то аналогічні зображення мечів відомі лише на кельтських монетах. Можливо, поява даної емблематики на монетах Левкона II має у своїй основі невідомий нам епізод, коли Боспор вступив у контакт з кельтами.

Друга проблема, якій бракувало уваги дослідників, — участь кельтів у воєнних діях армії Мітрідата VI Євпатора. Цей факт підтверджують дані писемних джерел: Аппіан відзначає наявність у складі війська Мітрідата VI під час його перебування на Боспорі у 63 р. до н. е. загону галів на чолі з Бітоїтом (App. Mithr.). Труднощі виділення у Північному Причорномор'ї археологічних пам'яток, що могли бути пов'язані з цим епізодом, пояснюються тим, що донедавна були практично відсутні дані щодо характеру матеріальної культури кельтів, які проживали у Малій Азії, куди їх було закликано віфініським царем Нікомедом, а 270 р. до н. е. Антіохом Сотером переселено у

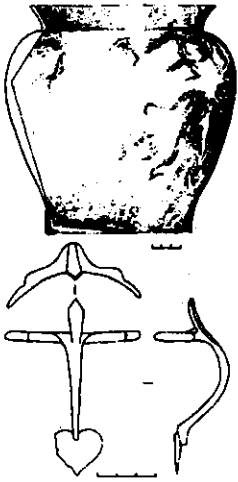

Рис.3. Те саме (за Б. А. Раєвим).

район р. Галіс. Які ж археологічні пам'ятки Малої Азії пов'язані з перебуванням кельтів на цій території?

Близько Богазкьоя відкрито галатський поховальний комплекс, що датується срібною тетрадрахмою каппадокійського царя Аріобарзана I, карбованою у 70-63 рр. до н. е.²⁹ Неподалік від Анталі був знайдений бронзовий шарнірний браслет, що має численні аналогії серед латенських старожитностей Західної та Центральної Європи першої чверті III ст. до н. е.³⁰ Ще один фрагмент кельтського бронзового браслета III ст. до н. е. разом із знахідками типової кельтської кераміки був нещодавно опублікований А. Мюллером-Карпе³¹. Найчисленнішими є знахідки фібул середньолатенської схеми з Малої Азії³², які мають багато аналогій у латенських пам'ятках Європи та Північного

Причорномор'я.

Перелічені знахідки латенських виробів з Малої Азії дозволяють пов'язати серію знахідок пізньолатенських посудин, ряду шоломів етрусько-італійського типу, шолома східнокельтського типу, латенського меча та певних типів прикрас з перебуванням військ Мітрідата VI у Північному Причорномор'ї.

Нині нараховується 19 посудин шести різних типів пізньолатенського виробництва кінця II-I ст. до н. е., які походять переважно з Прикубання. До них відносяться добре відомі за італійськими знахідками сковороди типу Айлесфорд, кубки типу Ідрія, глеки типу Галарате, сітули баргфельдського типу та ін. (рис. 2; 3). Як вважає Б. А. Раєв³³, вказані бронзові посудини потрапили до сарматів з Малої Азії, куди їх, в свою чергу, було доставлено з центрів виробництва у Північній Італії. Із Малої Азії пізньолатенські посудини могли надходити далі як Дар'яльським межигір'ям Центрального Кав-

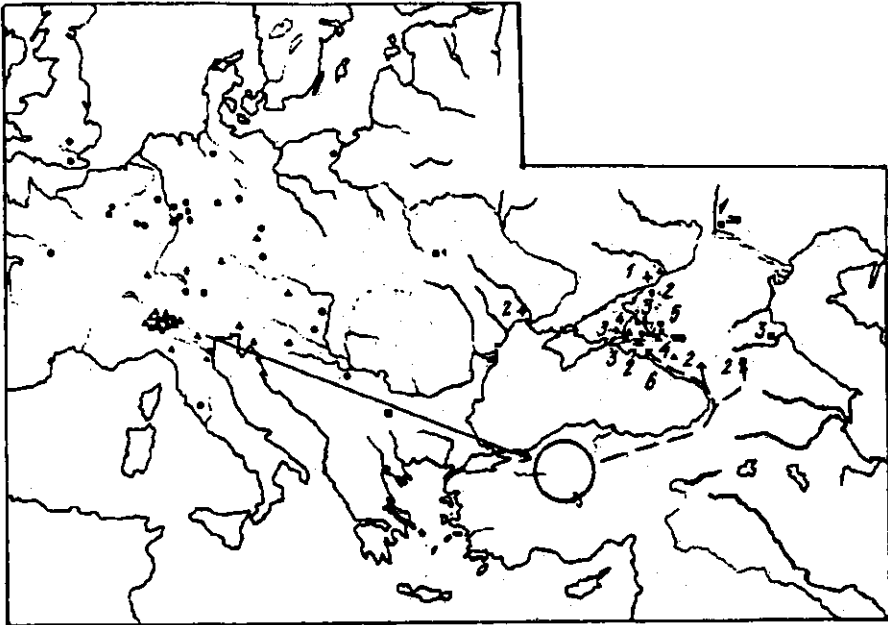

Рис.4. Шляхи проникнення пізньолатенських посудин до Північного Причорномор'я (за Б. А. Раєвим).

казу, так і перевалами Західного Кавказу (рис. 4). На думку автора, до сарматів пізньолатенський посуд міг потрапити під час перебування їх у війську Мітрідата VI Євпатора (App.Mithr.19), яке грабувало азійські провінції і Галатію тощо (App.Mithr.18–21, 112). Далі ми спробуємо показати, що це був не єдиний шлях проникнення речей пізньолатенського виробництва з Малої Азії до Північного Причорномор'я.

Групу бронзових шоломів етруссько-італійського типу кінця IV — першої половини III ст. до н. е. (перша група за останньою класифікацією)³⁴ було знайдено у Північному Причорномор'ї в сарматському похованні кінця II — початку I ст. до н. е. і визначено як випадкові знахідки, та в комплексі металевих виробів, що був відкритий біля с. Мар'ївка на Південному Бузі (рис. 5). Аналіз орнаментативної шоломів, технології їх виготовлення свідчить про те, що їх було зроблено в Етрурії³⁵. Яким же чином вони потрапили до даного регіону?

Поява шоломів другої групи, що датуються II ст. до н. е., у степах півдня Росії пояснюється цілком переконливо. Вони були частиною обладунків римських республіканських військ, разом з якими вони, починаючи з 133 р. до н. е., могли потрапити до римської провінції Азії, пограбованої під час кампанії Мітрідата VI в 80–70 рр. до н. е.³⁶ Отже, ці шоломи могли бути воєнними трофеями сарматів (App. Mithr.19). Шоломи першої групи, які датуються часом не пізніше середини III ст. до н. е., навряд чи могли відноситься до озброєння римських легіонерів навіть останньої чверті II ст. до н. е., не кажучи вже про першу чверть I ст. до н. е. З іншого боку, малоімовірно, щоб їх могли використовувати галати: тільки дві знахідки подібних шоломів походять з кельтських поховань Італії. Тому досить ризиковано, хоча і ймовірно, вважати їх воєнною здобиччю кочовиків, захопленою під час пограбування Галатії, в якому вони брали участь у складі військ Мітрідата VI (App.Mithr.18–21, 112), або у битвах з армією Мітрідата VI під час перебування у Північному Причорномор'ї.

До речі, привертає увагу й контекст знахідок: шоломи знайдено у своєрідних «жертвних комплексах»³⁷. Напевно, цим самим шляхом потрапив до мавзолею Неаполя Скіфського³⁸ і меч середньолатенського типу (рис. 6), який було знайдено разом із дзеркалом пізньоетрусського типу³⁹. Але можливо також, що цей меч потрапив до Неаполя внаслідок контактів між кельтами та скіфами у Балкано-Дунайському регіоні⁴⁰.

Запропонований нами шлях проникнення етруссько-італійських шоломів підтверджує знахідка шолома біля хут. Веселий на Дону⁴¹. Він поєднує у собі риси аттичних шоломів з козирком, відомих як за археологічними знахідками⁴², так і за рельєфами Пергамського вівтаря із зображенням галатів, зображеннями на так званому саркофазі Олександра із Сідона та монетами⁴³ з характерною для етруссько-італійських шоломів орнаментативною та шишкою-навершям (рис. 7). Подібний гібрид міг з'явитися тільки під час перебування галатів у Малій Азії. Нарешті, залізний шолом, знайдений нещодавно в Краснодарському краї у кургані біля хут. Бойко-Понура (рис. 8), на-

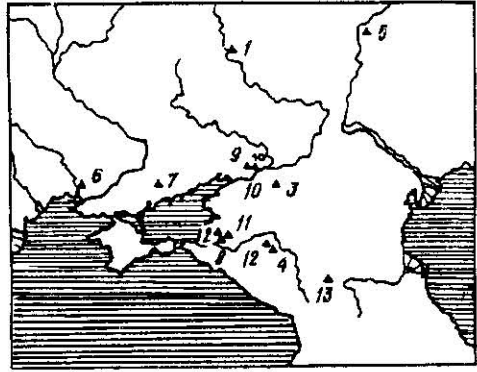

Рис.5. Проникнення етруссько-італійських та кельтських шоломів до Північного Причорномор'я (за Б. А. Раєвим, О. В. Симоненком, М. Ю. Трейстером).

Рис.6. Меч середньолатенського типу з мавзолею Неаполя Скіфського. ДМОН, М-108.

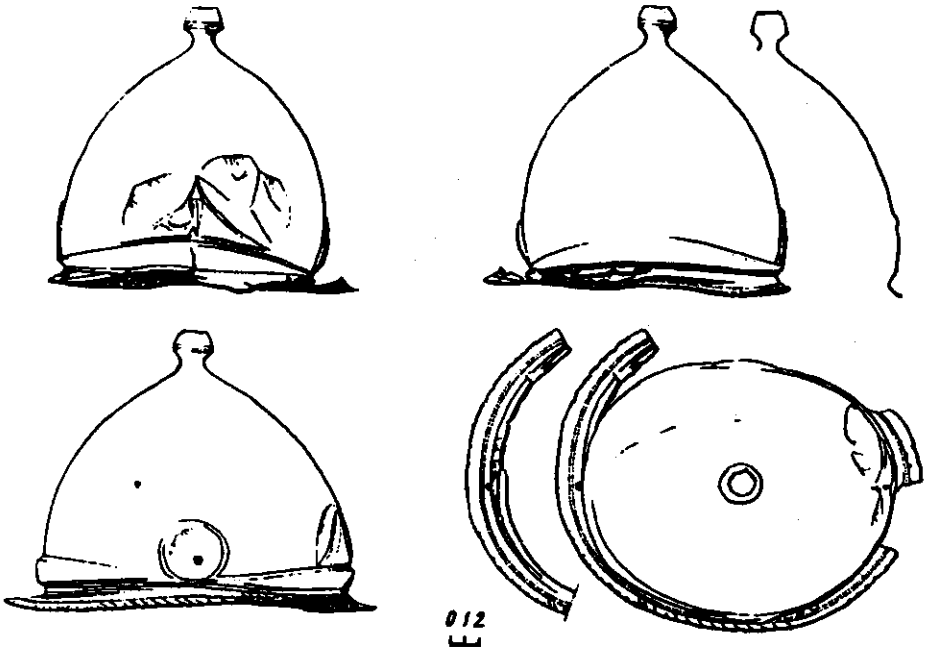

Рис.7. Шолом з хут. Веселий. Держ.Ермітаж, інв. 1114/59.

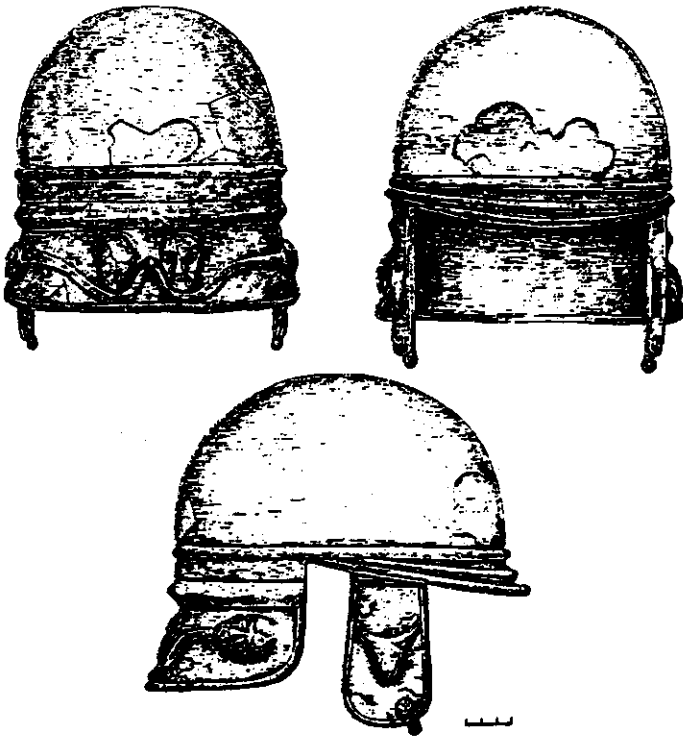

Рис.8. Шолом із кургану біля хут. Бойко-Понура. Краснодарський історико-археологічний музей-заповідник. Інв.6332.

лежить до східнокельтських зразків пізньолатенських шоломів, відомих у I ст. до н. е. переважно на території Північно-Західної Словенії⁴⁴. Цей шолом, до того ж, прикрашений рельєфними зображеннями людських ликів та бичачих голів, виконаних у типово кельтській манері⁴⁵.

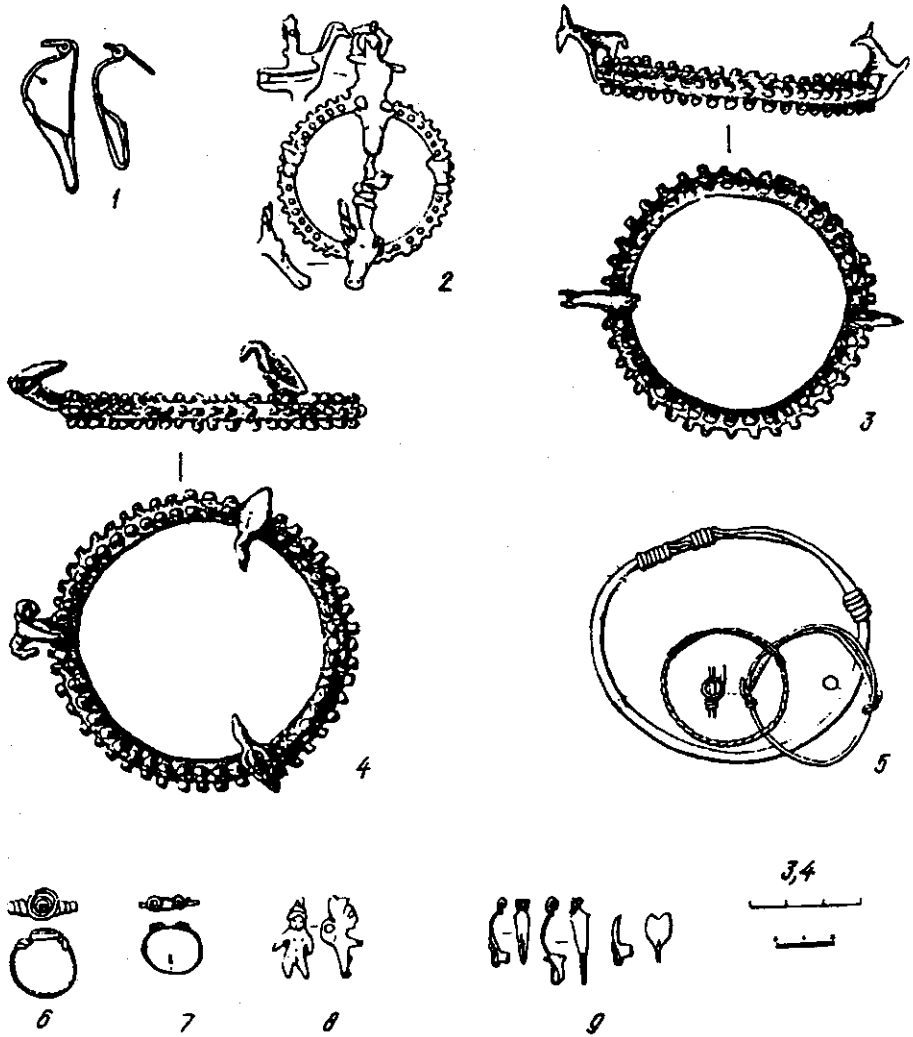

Рис.9. Бронзові прикраси латенських типів з Північного Причорномор'я, що мають латенські прототипи.

Привертає увагу той факт, що при розкопках міських шарів у центральних районах Пантікапея та на його акрополі було знайдено велику кількість фібул пізньолатенської схеми із скріпою (рис. 9, 1)⁴⁶. Подібні фібули відомі на території Східної Європи: їх знайдено у Північно-Західному Причорномор'ї, Прибалтиці, Подніпров'ї. Отже, теоретично, екземпляри з Пантікапея могли потрапити туди із заходу, але звернемо увагу на контекст знахідок фібул у Пантікапеї. Спостереження за розподіленням фібул різних типів у міських шарах та похованнях некрополя показало, що аналогічне розподілення мають шарнірні дугоподібні фібули типу «Авцісса», які можна впевнено пов'язувати із перебуванням у Пантікапеї римського війська на чолі з Дідієм Галом та Гаєм Аквілою у 45 ст. до н. е. Таким чином, найбільш вірогідним є зв'язок знахідок середньолатенських фібул із скріпою у міських шарах Пантікапея із стоянкою загону Бітіота, який входив до складу армії Мітрідата VI. Це припущення побічно підтверджується наявністю аналогічних фібул і серед знахідок з Малої Азії⁴⁷.

1913 р. поблизу Керчі було знайдено підвіску у вигляді круга з трьома рядами гульок, прикрашену двома фігурками птахів та чотирма головами биків (рис. 9,2)⁴⁸. Сама форма підвіски у вигляді кільця з трьома рядами виступів

знаходить аналогії у пізньолатенських пам'ятках⁴⁹. Подібні кільця та браслети відомі у Північному Причорномор'ї серед комплексів пізньоскіфської та сарматської культури перших століть н. е.⁵⁰ Особливо відзначимо знахідки браслетів: з двома литими фігурками цапів, з литими голівкою барана та двома фігурками качок у сарматському похованні I ст. н. е. могильника Валовий I (курган 9, поховання 1) неподалік від Танаїса (розкопки С. І. Беспалого, 1987 р.) (рис. 9, 3, 4). Дослідники, як правило, пов'язують їх з появою на берегах Чорного моря фракійських племен та кельтів⁵¹. У могильниках Південно-Західного Криму перших ст. н. е. трапляються ажурні бронзові привіски, схожі до знайденої у Керчі. Вони складаються з кількох кілець з оди-нарними гульками на ободі, які спаяні у формі кулі або овала. Всі вони мають на одному кінці петельку, а на другому — гульку. Подібні, у формі додека-едрів з гульками на кутах, ажурні спіральні привіски у вигляді яйця знайдено на кельтських пам'ятках⁵². Дуже близькі аналогії до керченської підвіски та браслетів з могильника Валовий I походять з території Швейцарії, Північної Італії, Баварії та Чехії⁵³. Поєднання зображень голівок биків, баранів та водоплавних птахів дослідники визнають не випадковим: бик, як символ сили та жадання бою, ідентифікується з кельтським богом війни Марсом Катуріксом. Багато підвісок разом з численними знахідками зброї знайдено у водоймах та ріках. Вважають, що підвіски мали жертвне призначення і їх кидали у воду з проханням про дарування перемоги або із вдячністю за перемогу⁵⁴. На жаль, знахідки, аналогічні керченській, не мають точного датування, їх відносять або до I ст. до н. е.⁵⁵, або до самого початку імператорської доби⁵⁶. Отже, підтверджуючи пізньолатенське виробництво підвіски із Керчі, все ж важко пов'язати її з конкретною історичною подією.

Поданий вище аналіз пам'яток змушує піддати сумніву справедливність запропонованої нещодавно схеми інтерпретації латенського імпорту у сарматських пам'ятках⁵⁷. Автори цієї класифікації виділяють у ній групи пам'яток першої половини II ст. до н. е., до яких залучають знахідки шоломів типу Монтефортіно, і першої половини I ст. до н. е., які пов'язані з участю сарматів у системі політичних союзів Фарнака I (183–170 рр. до н. е.), Мітрідата VI (116–63 рр. до н. е.) й Фарнака II (63–47 рр. до н. е.).

Але за часів Мітрідата існували й інші шляхи проникнення кельтів до Північного Причорномор'я. Про це свідчить комплекс металевих виробів, знайдений біля с. Мар'івка на Південному Побужжі⁵⁸. Аналіз матеріалів вказує, що до комплексу із Мар'івки входили вироби етрусського (шолом), ранньокельтського (бронзовий псалій підковоподібної форми досить рідкісного типу (рис. 10, 1)), різновиди якого локалізуються переважно у Шампані та Чехії⁵⁹; псалій із Мар'івки знаходить найближчі аналогії серед богемської групи цих виробів, що походять із багатих «князівських» поховань із возами V ст. до н. е.⁶⁰, за конструкцією близький до знахідки із Зимниці у Румунії⁶¹ і пізньолатенського (сітула баргфельдського типу) кола V–I ст. до н. е.; а також предмети кінського спорядження, озброєння та одягу, характерні як для латенських культур Середньої Європи та Балкан (бронзовий псалій рідкісного типу з кінцем у вигляді знака питання) (рис. 10, 2), який має паралелі лише у скарбі з Бравічан у Молдові та в кінському похованні з гетського некрополя Зимниці⁶², так і для сарматських та пізньоскіфських пам'яток II — початку I ст. до н. е. Крім того, до комплексу входили речі, напевно, грецького кола — стригіль та покривка курільниці. Попри всі труднощі виділення кельтських комплексів у Північному Причорномор'ї⁶³, склад мар'івської знахідки свідчить, що це інвентар поховання (можливо, трупоспалення) кельтського воїна-вершника.

Питання про появу кельтів-галатів в Ольвійських околицях дискутується переважно у зв'язку із декретом на честь Протогена⁶⁴, який дослідники датують по-різному, але у межах другої чверті III — початку II ст. до н. е.⁶⁵. З навалом галатів дослідники пов'язують винищення сільських поселень між Дністром та Бугом у другій чверті — середині III ст. до н. е. та в кінці III — на початку II ст. до н. е.⁶⁶. Судячи за знахідками Фібул середньолатенської схеми у чітко датованих поховальних комплексах Ольвії, вони почали з'являтися тут ще у III ст. до н. е. й були відомі пізніше⁶⁷. Деякі вчені⁶⁸ вважають,

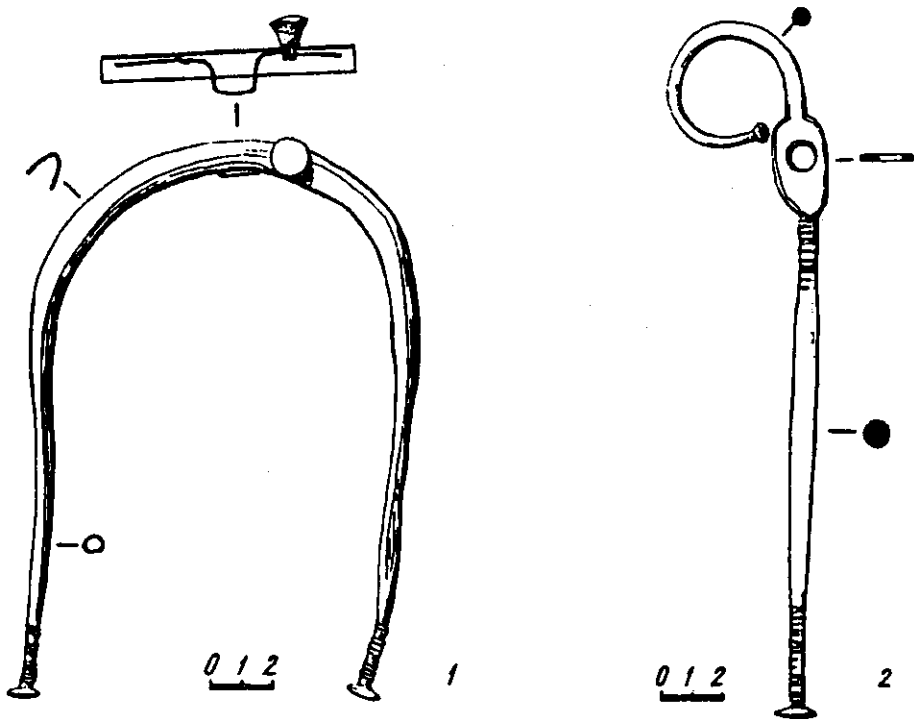

Рис.10. Бронзові псалії з Мар'івки. ДМОМ. Інв.П, Іє 2960, 2959.

що після удару, завданого фракійцями східнобалканським кельтам близько 213–212 рр. до н. е., останні втратили будь-яку політичну вагу на Балканах й подальша їх доля невідома. Дійсно, виникають труднощі із етнічним визначенням пам'яток з латенськими виробами II–I ст. до н. е., які були широко розповсюджені у Західному та Північно-Західному Причорномор'ї⁶⁹. Проте М. Домарадський все ж виділяє групу поховань II–I ст. до н. е., які можна визначити як кельто-трибальські або кельто-мізійські⁷⁰. З. Возняк⁷¹ пояснює поширення елементів латенської культури II–I ст. до н. е. «модою на латенські вироби». На його думку, кельтські етнічні елементи мали місце у пам'ятках культури Поенешті-Лукашівка. К. В. Каспарова⁷² відзначає наявність цілком переконливих даних, щоб припустити проникнення невеликих кельтських або кельто-ілірійських груп у райони Верхнього Подністров'я та Середнього Подніпров'я. Знахідки із Мар'івки свідчать, що вже через півстоліття після видання декрету на честь Протогена окремі кельтські контингенти з'являються у безпосередній близькості до Ольвії.

У зв'язку з цим звернемося до гіпотези, яку висловила Є. І. Леві⁷³ щодо надзвичайних подій, які відбувалися в Ольвії другої половини II ст. до н. е. Цю гіпотезу підтверджують як археологічні аргументи, так і писемні джерела (згадування Діона Хрисостома про те, що «місто борісфентів постійно зазнає нападів» та свідцтво про постійні набіги ворогів у декреті на честь Нікерата Папія⁷⁴). Цілком можливо, що місту могли загрожувати не тільки гети, як вважає Є. І. Леві, а й кельти. Мар'івська знахідка свідчить про їх появу на той час у приольвійських степах. Відзначимо, що тоді на території колишньої Ольвійської хори не виявлено ніяких слідів осілого життя. Через малонаселеність міста люди не ризикували будуватися за межами укріплень фортеці й обмежувалися обробкою землі у безпосередній близькості до Ольвії⁷⁵. Цікаво, що у сусідній Тірі, також у другій половині II ст. до н. е., гинуть у пожежах будинки та система оборонних споруд. На думку Т. І. Самойлової⁷⁶, причиною такого значного руйнування був напад на місто варварів, можливо — бастарнів.

Знахідка з Мар'івки дає підстави говорити про «західний» шлях проник-

нення кельтів у Північне Причорномор'я наприкінці II — у першій половині I ст. до н. е., напевне, з Балканського півострова та з району Карпат. Можна вважати, що їх угруповання були нечисленні й швидко асимілювалися сарматами та скіфами. Можливо, певна частина кельтів оселилася в античних містах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії, де знайдено велику кількість середньолатенських фібул, а також ливарні форми для виготовлення прикрас у латенському стилі⁷⁷.

Латенським пам'яткам першої половини I ст. до н. е., які ми розглянули, притаманні певні особливості. Безперечно, що такі речі, як шоломи етруссько-італійського типу, дбайливо зберігалися тут. Не викликає сумнівів і те, що аж до початку I ст. до н. е. малоазійська Галатія підтримувала зв'язки з кельтським світом Західної та Центральної Європи і це знайшло відображення у знахідках з Північного Причорномор'я, які ми проаналізували⁷⁸.

Латенські прототипи мають деякі види браслетів, підвісок, поширених у Північному Причорномор'ї в перші ст. н. е. Дехто з дослідників вважає «латенськими» бронзові браслети із «зав'язаними кінцями» (рис. 9, 5)⁷⁹. Браслети цього типу з'являються у Північному Причорномор'ї в I ст. до н. е., а найбільшого поширення дістають у II–III ст. до н. е. Найімовірніше вони потрапляють до Північного Причорномор'я із дунайських провінцій, де такі браслети відомі, наприклад, у скарбі з Текійє⁸⁰. Цікаво, що подібні прикраси існували тут і за більш ранніх часів⁸¹. Екземпляри з античних некрополів Північного Причорномор'я були виготовлені з бронзи, вони, як правило, невеликі за розмірами й використовувались як дитячі прикраси. Від них відрізняються як за матеріалом (залізо), так і за контекстом знахідки (чоловічі поховання) браслети з пам'яток типу Поенешті-Лукашівка та Неаполя Скіфського⁸². Їх аналогії відомі на пізньолатенських пам'ятках Франції, Швейцарії, Північної Італії та Чехо-Словаччини⁸³. Можна припустити, що браслети з пам'яток типу Поенешті-Лукашівка потрапили «західним» шляхом. Проте можливим є також і «малоазійський» варіант — один такий срібний браслет з написом був подарований солдату з понтіїської армії Мітрідата VI Євпатора у 67 р. до н. е.⁸⁴

Пізньолатенські прототипи мають персні, що зустрічаються у Північному Причорномор'ї в комплексах перших ст. до н. е. Це персні з щитками, які утворюються перевитими кінцями закрученого спіраллю дрота (рис. 9, 6). У римський час вони були відомі на значній території Західної та Східної Європи⁸⁵. До пернів цього типу належать й менш поширені — з складним щитком, що має дві частини, утворені взаємно перевитими кінцями, закрученими у спіраль (рис. 9, 7)⁸⁶.

Пізньолатенські прототипи мають також підвіски у вигляді чоловічих, як правило, фалічних, фігурок, голови яких іноді прикрашені шоломами (рис. 9, 8). Аналогічні їм зразки походять з латенських пам'яток Галії I ст. до н. е.⁸⁷

Оздоблення цілої серії місцевих північнопричорноморських фібул I ст. н. е. (рис. 9, 9) знаходить близькі аналогії в оздобленні фібул латенського типу⁸⁸. Йдеться про прикрашення ніжок фібул голівками лебедів.

Не можна також обійти питання про опосередкований вплив кельтського мистецтва на мистецтво Північного Причорномор'я першого ст. н. е. Мотиви оздоблення провінційно-римських бронз, багато в чому запозичені з кельтського мистецтва, стають популярними у Північному Причорномор'ї. До них належить знайдена на Боспорі дуже цікава серія бронзових виробів провінційно-римського походження: бронзова ажурна прикраса з пельтоподібними мотивами, що походить із Керчі та зберігається у музеї Ешмола в Оксфорді⁸⁹, курільниця з Горгіпії⁹⁰. Аналогічні мотиви широко використовувалися у кельтському мистецтві попереднього часу⁹¹.

Примітки

¹ Див. наприклад: Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. 1959. №1. — С.31–51; Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат // Археологический сборник Гос.Эрмитажа. — 1973. — Вып.15. — С.52–64; Симоненко А. В. Кельто-италийские шлемы на территории Восточной Европы // Памятники бронзового и

раннего железного веков Поднепровья. Днепропетровск, 1987.— С.104–113; *Raev B. A. Celtic «jockey-cap» Helmets in the Don Area // Raev B. A. Roman Imports in the Lower Don Basin.*— Oxford, 1986. (BAR Intern.ser, 286).— P.85, 86; *Idem. Bronze Vessels of the La-Tene Period from Sarmatia // Akten des 10. Internationalen Tagung uber antiken Bronzen.*— Freiburg, 1988; *Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. Ju. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // ArchKorr* (в печати); *Трейстер М. Ю. Галаты на Боспоре // Тез. докл. научн. сессий, посвя. итогам работы ГМИИ им. А. С. Пушкина в 1983 г. М., 1985.— С.37–39; Treister M. Ju. Archaeological Data About the Celts in the North Pontic Area (new aspects) // Antiquity* (в печати).

²*Див. наприклад: Wozniak Z. Wshodnie pogranicze kultury Latenskej.*— Wroclaw, 1974; *Idem. Die ostliche Randzone Latenekultur // Germania.*— 1976.— Jg.54.— Hbd.2.— S.382–402.

³*Див.: Eichberg M. Scutum: Die Entwicklung einer itallach-etruskischen Schildform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars.*— Frankfurt, 1987.

⁴*Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.*— 1951.— №16.— С.183.— Табл.42, 17; *Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI–II вв. до н. э.— М., 1956.— Табл.VII, 78; Голенко К. В. К хронологии некоторых медных монет Боспора III в. до н. э. // НЭ.— 1972.— Т.VIII.— С.23.*

⁵*Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее // ВДИ.*— 1984.— №1.— С.81—88; *Грач Н. Л. К вопросу о политических контактах Боспора с Египтом в III в. до н.э. // Тез. докл. научного симпозиума «Скифия и Боспор», посвя. памяти М. И. Ростовцева.*— М., 1989; *Eichberg M. Op.cit.— S.142, 193.— Kat. №214.— Taf.30.*

⁶*Толстиков В. П. Надгробие воина с Ахтанизовского лимана // ВДИ.*— 1976.— №1.— С.80—90.

⁷*Пругло В. И. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // Культура античного мира.*— М., 1966.— С.205–213; *Денисова В. И. Коропластика Боспора.*— М., 1981.— С.91–92; *Сокольский Н. И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.*— М., 1976.— С.100.— Рис.55, 15; С.105.— Рис.58, 10–11.

⁸*Сокольский Н. И. О боспорских щитах // КСИИМК.*— 1955.— Вып.58.— С.23; *Толстиков В. П. Указ. соч.— С.85.*

⁹*Eichberg M. Op.cit. (Див.карты 4, 5).*

¹⁰*Знайдені 1983 та 1985 рр. Н. Г. Новиченковою уламки таких щитів (розкопки античного святилища на Гурзуфській сідловині поблизу Ялти) не опубліковані, але їх, найімовірніше, слід відносити до I ст. до н. е.*

¹¹*Шелов Д. Б. Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н.э. // МИА.*— 1954.— №33.— С.65; *Шелов Д. Б. Еще о боспорских монетах периода денежного кризиса III в. до н.э. // СА.*— 1981.— №2.— С.41–42.

¹²*Пругло В. И. Указ. соч.— С.210.*

¹³*Eichberg M. Op.cit.— S.71.— Kat.№58.*

¹⁴*Ibidem.— S.71.— Kat.№59.— Taf.8a.*

¹⁵*Трейстер М. Ю. Боспор и Египет в III в. до н.э. // ВДИ.*— 1985.— №1.— С.134–136; *Трейстер М. Ю. Галаты на Боспоре.— С.37.*

¹⁶*Eichberg M. Op.cit.— S.142, 193.*

¹⁷*Зограф А. Н. Указ. соч.— С.182.*

¹⁸*Шелов Д. Б. Монетное дело...— С.153.*

¹⁹*Сокольский Н. И. Боспорские мечи // МИА.*— №33.— С.129.

²⁰*Шелов Д. Б. Анапский клад монет 1954 г. // НЭ.— 1960.— Т.1.— С.129.*

²¹*Decheletee J. Manuel d'archeologie prehistorique celtique et gallo-romaine.*— Paris, 1914.— P.1143.— Fig.477, 1.

²²*Трейстер М. Ю. Боспор и Египет...— С.143.— Прим.82.*

²³*Монгайт А. Л. Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века.*— М., 1974.— С.232.— Рис.13.

²⁴*Cismar M. Relativni chronologie keltskych pohrebist na Morave // Památky archeologické.*— 1975.— Roc.LXVI.— С.2.— S.427.— Obr.6, 1.

²⁵*L'art celtique en Gaule: Collections des musées de Provence.*— Paris, 1983.— P.101.— №94; *Aux temps des Celtes. Ver-lier siecle avant J.-C.— Abbaye de Daoulas, 1985.— №61.06.*

²⁶*Археология Венгрии. Конец II тыс. до н.э.— I тыс.н.э.— М., 1986.— С.232.— Прим.517.*

²⁷*Clarke R. R; Hawkes C. F. An Iron Anthropoid Sword from Souldham, Norfolk with Related Continental and British Weapons // Proceedings of the Prehistoric Society.*— 1955.— V.XXI.— P.198–227; *Petres E. F. Some Remarks on Anthropoid and Pseudoanthropoid Hilted Daggers in Hungary // Les mouvements celtiques du Ve au Ier siecle avant notre ere.: Actes du XXVIIIe colloque organise a l'occasion de IXe Congres International des Sciences prehistoriques et protohistoriques, Nice, le 19 septembre 1976.— Paris, 1979.— P.171–178.*

²⁸*Трейстер М. Ю. Боспор и Египет...— С.135, 136; Eichberg M. Op.cit.— S.147–156.*

²⁹*Bittel K. Die Galater in Klientasten, arhaologisch gesehen // Assimilation et resistance a la cultur greco-romaine dans le monde ancien: Travaux du VIe Congres International d'Etudes Classiques*

(Madrid, sept. 1874). — Bucarest-Paris, 1976. — S.241–249; *Idem*. Die Galater, archaologisch gesehen // Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology (Ankara-Izmir, 1973). — Ankara, 1978. — P.172, 173.

³⁰*Schaaff U.* Ein keltischer Hohbuckelring aus Kleinasien // *Germania*. — 1972. — Jg.50. — S.94–97.

³¹*Muller-Karpe A.* Neue galatische Funde aus Anatolien // *Istanbuler Mitteilungen*. — 1988. — Jg.38. — S.189–199.

³²*Bittel K.* Bemerkungen zu einem spathellenistischen Grabfunde aus dem sogenannten Sudareal im Bezirk des Tempels 1 in Bogazkoy. — Bd.IV. — 1969. — S.45–49; *Polenz H.* Gedanken zu einer Fibel vom Mittellatenschema aus Kayseri in Anatolien // *Bonner Jahrbucher*. — 1978. — Bd.178. — S.181–216; *Schaaff U.* // *Jahrbuch RGZM*. — 1985. — Jg.32. — S.735–737; *Muller-Karpe A.* Op.cit.

³³*Raev B. A.* Bronze Vessels.

³⁴*Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. J.* Op.cit.

³⁵*Schaaff U.* Zu dem konischen Helmen mit Schelitelknäuf in Italien // *ArchKorr*. 1981. Jg.11. H.3. S.318–320; по р.точку зору. П. Штари про Іх кельтське походження: *Stary P.* Keltische Waffen aus der Apennin-Halbinsel // *Germania*. — 1979. — Jg.57. — S.101–104; *Idem*. Italische Helme des 1. Jahrhunderts Christus // *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum*. — London, 1986. — S.27.

³⁶*Dintsis P.* Hellenenistische Heime. — Rome, 1986. — P.166–168.

³⁷*Raev B. A.* Celtic «jockey-cap» Helmets... — P.86; *Трейстер М. Ю.* Этрускский импорт в Северном Причерноморье и пути его проникновения // Тез. докл. семинара «Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье». — Новочеркасск, 1987. — С.3–5; *Трейстер М. Ю.* Позднелатенский комплекс из Нижнего Побужья; *Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. Ju.* Op.cit.; *Treister M. Ju.* Etruscan Objects in the North Pontic Area the Ways of their Penetration // *Studi Etruschi* (друкується).

³⁸*Шульц П. Н.* Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953. — Табл.VII; *Погрєбова Н. Н.* Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // *МИА*. — 1961. — №96. — С.114. — Рис.11, 4; *Rieth A.* Bemerkungen zu einem keltischen Langschwert von Neapolis auf der Krim // *Germania*. — 1965. — Jg.43. — S.159–163.

³⁹*Шульц П. Н.* Указ. соч. — Табл.XVII, 1; *Погрєбова Н. Н.* Указ. соч. — Рис.11, 6.

⁴⁰*Rieth A.* Op.cit. — S.162.

⁴¹*Шилов В. П.* Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975. — С.148. — Рис.57, 1.

⁴²*Waurick G.* Helme der hellenischen Zeit und Ihre Vorlauffer // *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*. RCZM Monographien. — Bd.14. Mainz, 1988. — S.169–174.

⁴³*Muller W.* Der Pergamonaltar. — Berlin, 1978. — Taf.15, 72; *Waurick*. Op.cit. — S.172, 173.

⁴⁴*Schaaff U.* Keltische Helme // *Antike Helme*. — S.304–306.

⁴⁵*L'art celtique en Gaule*. — P.141. — №167; P.183. — №231.

⁴⁶*Амброз А. К.* Фибулы юга европейской части СССР // *САИ*. — М., 1966. — Вып.Д1–30. — С.21, 22. — Табл.2, 12–13.

⁴⁷*Bittel*. Bemerkungen zu einigen... — S.46. Abb.10; *Schaaff* // *Jahrbuch RGZM*. — Jg.32. — S.737. — Abb.50.

⁴⁸*Трейстер М. Ю.* Галаты на Боспоре. — С.38, 39; *Treister M. Ju.* Metalworking of Pantiqaration, Kingdom of Bosphorus Capital // *Bull. of the Metals Museum*. — 1987. — V.12. — P.49. — Fig.15, 1.

⁴⁹*Richter G. M. A.* The Metropolitan Museum of Art: Greek, Etruscan and Roman Bronzes. — New-York, 1915. — P.343. №1555; *Filip J.* Keltové ve Střední Evropě. — Praha, 1956. — Tab.28, 2; 104, 14–15; *Graue J.* Die Grabfelder von Ornavasso. — Hamburg, 1974. — S.61, 63. — Abb.12, 6.

⁵⁰*Троицкая Т. Н.* Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в Областном краеведческом музее // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С.187. — Рис.116; *Бабенчиков В. П.* Черноріченський могильник // АП УРСР. — 1963. — Т.13. — С.92. — Табл. II, 1; *Скрипкин А. С.* Позднеарматский комплекс из Нижнего Поволжья // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1979. — С.78. — Рис.1, 3; *Гушина И. И.* О локальных особенностях культуры населения Белбекской долины Крыма в первые века н.э. // Труды ГИМ. 1982. — Вып.54. — Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Ч. II. — С.24.

⁵¹*Кухаренко Ю. В.* Указ. соч.; по р.: *Богданова Н. А.* Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых веков н.э. юго-западного Крыма // Труды ГИМ. Вып.51. — История и культура Евразии по археологическим данным. — М., 1980. — С.84.

⁵²*Там же*. — С.84.

⁵³*Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*. Bd.5. Die Römische Epoche. — Basel, 1975. — S.183. — Abb.14, 3; *Dannheimer H.* Zu zwei älteren keltischen Fundstücken aus der Munchener Schotterebene // *ArchKorr*. — 1975. — Jg.5. — H.1. — S.59–67.

⁵⁴*Ur- und frühgeschichtliche Archäologie*... — S.178; *Dannheimer H.* Op.cit. — S.65.

- ⁵⁵*Ur-und fruhgeschichtliche Archaologie...*— S.178.
- ⁵⁶*Dannheimer H.* Op.cit.— S.65.
- ⁵⁷*Ереженко В. Е., Берлизов Н. Е.* Латенские импорты в сарматских памятниках: проблема интерпретации // I Кубанская археологическая конференция: Тез. докл.— Краснодар, 1989.— С.77.
- ⁵⁸*Див.: Iakounina-Ivbanowa L.* Une trouvaille de l'age de La-Tène dans la Russie méridionale // ESA.— 1927.— Т.1.— P.100—108; *Симоненко О. В.* Пизньоскіфський комплекс з с. Мар'їака Миколаївської обл. // Археологія.— 1986.— Вип.55.— С.63—67; *Трейстер М. Ю.* Комплекс металлических изделий из Марьевки в собрании ГМИИ им.А. С. Пушкина (датировка и интерпретация) // Тез. докл. отчетной сессии, посвященной итогам работы ГМИИ им.А. С. Пушкина в 1986 г.— М., 1987.— С.12—22; *Трейстер М. Ю.* Позднелатенский комплекс...
- ⁵⁹*Pauli L.* Eine Frühkeltische Prunktrense aus der Donau // Germania.— 1983.— Jg.—61.— Hbd.2.— S.460 ff.
- ⁶⁰*Filip J.* Op.cit.— S.268.— Tab.VII, 13; *Soudska E.* Hrob 196 z Manetina-Hradku a dalsi hroby s dvoukolovými vozy v Gechah // Archeologické rozhledy.— 1976.— Т. XXVIII.— №6.— S.646.
- ⁶¹*Alexandrescu A. D.* Tombes de chevaux et pièces du harnais dans la necropole Gete de Zimnicea // Dacia.— 1983.— Т. XXVII.— P.77.— Fig.7, 5; 8, 5.
- ⁶²*Федоров Б. Г.* Население Прутско-Днестровского междуречья // МИА.— 1960.— №89.— С.9.— Рис.1, 16; *Alexandrescu A. D.* Op.cit.— P.77, 78.— Fig.7, 3; 8, 3.
- ⁶³*Wozniak Z.* Wshodnie pogranicze...—S.165.
- ⁶⁴*IOSPE*, 1², №32.
- ⁶⁵*Див.: Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1990.— С.181—183.
- ⁶⁶*Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка.— М., 1975.— С. 109; *Крыжицкий С. Д. и др.* К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.— С. 12; *Буйских С. В.* Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 24; *Самойлова Т. И.* Тира в VI—I вв. до н. э.— К., 1988.— С. 100.
- ⁶⁷*Парович-Пешикин М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 102, 103.— Рис. 90, 1—3.
- ⁶⁸*Мачинский Д. А.* Указ. соч.— С. 54.
- ⁶⁹*На думку М. Домарадски* (Келтите на Балканския полуостров IV—I в. пр. н. е.— София, 1984.— С. 127, карта VIII), на цей час збільшується як ввезення латенських виробів у Фракію, так і їх виробництво там. Див. також: *Никулиць Н. Т.* Северные фракийцы в VI—I вв. до н. э.— Кишинев, 1987.— С. 196—206.
- ⁷⁰*Домарадски М.* Указ. соч.— С. 128.
- ⁷¹*Wozniak Z.* Wschodnie pogranicze...— S. 165.
- ⁷²*Каспарова К. В.* Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // СА.— 1981.— №2.— С. 73.
- ⁷³*Леву Е. И.* Ольвия: Город эпохи эллинизма.— К., 1985.— С. 145.
- ⁷⁴*IOSPE*, 1², №34. Пор. датування декрету Ю. Г. Виноградовим (Указ. соч.— С. 184—186).
- ⁷⁵*Рубан В. В., Урсалов В. Н.* История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ.— 1986.— №4.— С. 47.
- ⁷⁶*Самойлова Т. И.* Указ. соч.— С. 100, 101.
- ⁷⁷*Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР.— 1958.— Вип. VII.— С. 40.
- ⁷⁸*Див.: Klindt-Jensen O.* L'est, le Nord et L'Ouest dans l'art de la fin du IIe et du Ier siècles avant J.— С. // Celtic Art in Ancient Europe: Proceedings of the Colloquy held in 1972 at the Oxford Maison Française.— London, New-York, San-Francisko, 1976.— P.242.
- ⁷⁹*Див., наприклад: Высотская Т. Н.* Поздние скифы в юго-западном Крыму.— К., 1972.— С. 155.
- ⁸⁰*Mano-Zisi D.* Nalaz iz Tekije.— Beograd, 1957.— S.75, 76.
- ⁸¹*Венедиков И.* Металлические и костяные предметы от некрополя на Аполония // Аполония.— София, 1963.— С. 298.— №942—943.— Обр.106; *Gotze A.* Die Sammlung Friedrich Ludwig von Gans in Antiquarium // Amtl. Der. aus den kgl. Kunstsammlungen.— 1913.— Jg.35.— H.3.— Sp.78.— Abb.39.
- ⁸²*Федоров Б. Г.* Указ. соч.— С. 42, 314.— Табл.7, 1; *Смирнова Г. И.* Могильник типа Полянышты-Лукашевка у с. Долинаны на Буковине // СА.— 1981.— №3.— С. 195.— Рис.3,1; *Погребова Н. М.* Вказ. праця.— С. 162.— Рис.29,4; С.163.— Рис.32, 10.
- ⁸³*de Moertillet G.* Recherches sur une serie d'anneaux d'une forme particuliere // RA.— 1866.— Т. XIV. 2.— P.417—422; *L'abbé Cochet* Note sur un bracelet gaulois en bronze, trouve a Candebec-les-Elbeuf en 1865 // RA.— 1867.— Т. XV.1.— P.257—259; *Pic J. L.* Cechy na uvrite

dejin.— Praha, 1903.— Sv.2.— S.54; *Dechelette J.* Op.cit.— P.1227; *Richter G. M. A.* Op.cit.— 1144.

⁸⁴*Empereur J.-Y.* Collection Paul Canellopoulos (XVII): Petits objets inscrits // BCH.— 1981.— T.105.— 1.P.566–568.

⁸⁵*Marshall F. H.* Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan and Roman // British Museum.— London, 1907.— №1448; *Henkel F.* Die römischen Fringerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete.— Berlin, 1913.— Taf.2, 27; 16, 324; 17, 325–327; 29, 712–720; 54, 1394; *Godowski K.* The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe.— Krakow, 1970.— Pl.7, 32; 11, 15; 13, 9; 1Ur-und fruhgeschichtliche Archaologie...— S.162.— Abb.25, 5; *Арсеньева Т. М.* Некрополь Танаиса.— М., 1977.— С. 140; *Кухаренко Ю. В.* Вказ.праця.— С. 36, 37.

⁸⁶*Henkel F.* Op.cit.— Taf.2, 28; 17, 328; 29, 721–735.

⁸⁷*Dechelette J.* Op.cit.— P.1301, 1302.— Fig.565.

⁸⁸*Javanovic B.* The Formation of the Scordisci on the Basis of Archaeological and Historical Sources // Les mouvements celtiques...— P.180, 181.— Fig.2, 1.

⁸⁹*Henry F.* Les emailleurs D'occident // Prehistoire.— 1933.— V.2.— P.121.— Fig.31.

⁹⁰Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984. (Кол.вклейка).

⁹¹*Pic J. L.* Op.cit.— S.57.— Obr.7.— Tab.22, 10; *Lindenschmidt L.* Die Alterthumer unserer heidnischen Vorzeit. Bd.2.— Mainz, 1980.— Taf.3, 10; *Powell T. G. E.* The Celts.— London, 1980.— P.137.— Fig.94; P.126.— Fig.85, 86; *Dechelette J.* Op.cit.— P.1122.— Fig.464, 5; P.1177.— Fig.498; P.1175.— Fig.497.

М. Ю. Трейстер

КЕЛЬТЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Опубликованные на сегодняшний день памятники латенской культуры, происходящие из Северного Причерноморья, дополненные отдельными неизданными ранее материалами, позволяют автору рассмотреть проблемы появления кельтов в Северном Причерноморье в III в. до н. э., участия кельтских военных отрядов в действиях армии Митридата VI на северном берегу Понта, латенских прототипов некоторых типов украшений, распространенных в Северном Причерноморье в первые века н. э. и др.

М. Yu. Treister

CELTS IN THE NORTH BLACK SEA AREA

Relics of the Latenian culture published at present which originate from the North Black Sea area and are complemented by certain previously unpublished data permit the author to consider the problems on the appearance of Celts in the North Black Sea area in the 3d cent. B. C., on participation of the Celtic military detachments in the actions of the Mitridat VI army on the northern coast of the Pont, on Latenian prototypes of some kinds of ornaments spread in the North Black Sea area in the first centuries A. D. and so on.

Одержано 12.09.90

Г. А. Кошеленко, О. М. Усачова

На основі аналізу античних писемних джерел автори розглядають проблему поліса в загальній структурі Боспорського царства в кінці V ст. до н. е., тобто на початку правління династії Спартокідів.

В історії Боспорського царства є багато загадкових сторінок, які викликають дискусії істориків. Однією з них є сюжет, пов'язаний з переходом Німфея під владу правителів Боспору. На сучасному рівні вивченості проблеми висновки Ф. В. Шелова-Коведяєва видаються нам найбільш обґрунтованими¹. Суть їх може бути переданою наступним чином: до середини 30-х років V ст. до н. е. Німфей був незалежним полісом, хоча й підтримував досить тісні контакти зі скіфами, під час експедиції Перікла в Чорне море він ввійшов до складу Афіньського морського союзу. Наприкінці Пелопоннеської війни (між 410 і 405 рр. до н. е.) представник Афінь у Німфеї Гілон зрозумів, що в даних умовах утримувати місто неможливо і тому здав його правителю Боспора Сатиру I. В подальшому, зазнавши судових переслідувань в Афінах, Гілон змушений був тікати на Боспор, де й «був обласканий Сатиром»². Однак нас цікавить не сама «зрада» Гілона, а та винагорода, яку він отримав за неї від правителя Боспору, оскільки даний сюжет не викликав значної уваги дослідників, хоча для історії Боспора він не менш цікавий і не менш важливий, ніж питання про те, чи входив Німфей до Афіньського морського союзу і коли та яким чином він перейшов під владу Боспорського царства.

Відносно характеру винагороди, отриманої Гілоном за передачу Німфея в джерелах є досить конкретні вказівки. Першим про це повідомив Есхін. Намагаючись очорнити Демосфена, він, природно, звернув увагу і на темну пляму в біографії його діда зі сторони матері Гілона: «він (Гілон) прибув на Боспор, отримав там в дар від тирана так звані Сади» (Aeschin. III, 171). Ця інформація підтверджується і Схोलіями до промови Есхіна. Схолії до Есхіна цитує і Гарпократіон. Це місце важливе тим, що в ньому уточнюється характер даного неселеного пункту. Тоді як у Есхіна він ніяк не визначений, а в Схоліях визначений досить непевно, Гарпократіон впевнено називає його полісом: «сад (згадує) Есхін в (промові) проти Ктесифонта. На Боспорі є місто (POLIS), яке називають Садам» (Harporog. s. v. ΚΗΡΟΣ).

Дещо більше інформації з даного питання знаходимо в Схоліях до Демосфена. Про Гілона читаємо наступне: «Дід його, Гілон, зрадивши Німфей, якесь містечко на Понті, мав бути засуджений, але втік до володарів Понту і, отримавши від них на прожиток так звані Сади, деяке містечко, одружився там на скіф'янці...» і т. д. (Зосим Аскалонський — VIII, 18 Dind.).

Таким чином, в античній традиції існувала досить стійка думка, що Гілон за передачу Німфея отримав від правителя Боспору місто, яке називалось Кепос, або ж Кепой (Сад, або Сади). При цьому в одному з джерел навіть визначається юридична форма передачі Гілону цього міста від правителя Боспора: він отримав його як «дар» і на «прожиток»³.

Як можна оцінити дану інформацію? В літературі, наскільки нам відомо, існує декілька відповідей. С. О. Жебелев вважав, що як і по відношенню до «зради» Гілона, так і в інших випадках Есхін «згустив фарби». Це він бачить, зокрема, в інформації Есхіна відносно того, що Гілон отримав у подарунок від Сатира так звані Сади: «Виходить, що Сатир подарував Гілону ціле, хоча й невелике, боспорське місто. Це маловірогідно». С. О. Жебелев розуміє цю

вказівку Есхіна наступним чином: Гілону була віддана Сатиром ділянка землі в Садах (Кепах). Він вважає, що і ця ділянка була дарована не за передачу Сатиру Німфея (нібито належавшого Афінам), а за якісь інші, надані йому Гілоном, послуги⁴.

В.Ф.Гайдукевич, навпроти, вважає, що «отримання Кеп» Гілоном «в дарунок», вірогідно, надавало право мати прибутки з прилеглих до міста земель і з населення, яке на них проживало (в примітках він уточнює свою позицію, вказуючи, що Гілон мав право збирати данину з сільського населення, яке проживало на хорі Кеп, і мало статус пелатів⁵).

Ще одна точка зору належить М. І. Сокольському та Н. С. Беловій, котрі згодні з інформацією, отриманою з джерел, і навіть наводять порівняльний матеріал (хоча й досить обмежений) на підтримку її достовірності. Н. С. Белова, зокрема, писала про те, що даний факт виглядає досить реально на фоні аналогічних подарунків ахеменідських та еллінських царів⁶. М. І. Сокольський, не згадуючи Н. С. Белову, відзначає наявність подібної практики у перських царів⁷. Позиція Ф. В. Шелова-Коведяєва має двоїстий характер. Спочатку він погоджується з думкою Н. С. Белової (не згадуючи аналогічної думки М. І. Сокольського), але зауважує, що треба мати на увазі і поширену у сіцилійських тиранів практику садовити (як він пише «так би мовити, тиранами другого порядку») в підвладні їм міста своїх прибічників⁸. Однак пізніше, повертаючись до цього питання, він забуває про ахеменідські аналогії і згадує тільки сіцилійські⁹.

З самого початку відзначимо, що нам точка зору Н. С. Белової та М. І. Сокольського уявляється досить обгрунтованою, хоча обидва ці автори й залишилися, по суті, тільки в рамках загальної постановки проблеми, не залучаючи всього (досить обширного) порівняльного матеріалу і не зробивши всіх висновків, які можна й потрібно зробити з даного порівняння. Саме тому ми розпочнемо з розгляду цих матеріалів джерел, що торкаються ахеменідського Ірану.

Вище ми вже відзначили найбільш характерні риси ситуації з Гілоном в Кепах і ті юридичні форми, в яких вона виражалась. Дещо досить близьке ми спостерігаємо і в державі Ахеменідів. Ця практика найповніше представлена у випадку з Фемістоклом. Це людина, яка зіграла досить значну роль в історії Афін в першій половині V ст. до н. е., зокрема, в період боротьби Еллади проти персів, природно, привертала увагу істориків і його життя непогано передають джерела, в тому числі й той період, коли він утік з Афін і знайшов притулок в Персії. Джерела однаково передають, що цар подарував Фемістоклу три міста: Магнесію на Меандрі, Лампсак та Міунт (Thuc. 1, 138; Diod., XI, 57; Plut. moral. 328 E-F; Athen. Deipn. 1, 29 f Neros Them. 10, 2-3 — ab Artaxerxe donatus in Asiam). Відзначається також, що вказані міста мали забезпечувати прожиття вигнанця. Зокрема, Магнесія повинна була постачати хліб (Thuc. 1, 138; Diod. XI, 57; Plut. Them., 29; Athen. Deipn. 1., 29 f; Neros Them. 10, 2-3); при цьому деякі джерела вказують, що це місто було найбільшим виробником зерна в Азії. Лампсак мав забезпечувати вином (Thuc. 1, 138; Diod. XI, 57; Plut. Them., 29; Athen. Deipn. 1., 29 f; Neros Them. 10, 2-3); джерела говорять про багатючі його виноградники. Нарешті, Міунт мав постачати рибу (Thuc. 1, 138; Diod. XI, 57; Plut. Them., 29; Athen. Deipn. 1, 29 f; Neros Them. 10, 2-3), про велику кількість якої в морі міста також свідчать джерела. Крім того, Плутарх в біографії Фемістокла, посиляючись на двох авторів (Неанта з Кізіка і Фанія), дає інформацію про те, що ще два міста (Перінт та Палескепис) повинні були платити данину: перший — на постіль, другий — на одягу. Таку ж інформацію дає й Афіней (Athen. Deipn. 1, 29 f), але без посилання на авторів-попередників. Нарешті в одному випадку (у Фуکیدіда) знаходимо грошовий еквівалент тієї данини, яку повинен був давати поліс: вартість хліба, який надавала Магнесія, дорівнювала 50 талантам. Таким чином, перед нами пряма аналогія тому, що ми бачимо на Боспорі: перебіжчик отримує «в дарунок» від царя міста і ці міста даються йому «на прожиток». Для нас у цьому співставленні важлива не тільки смислова схожість, а й схожість адміністративно-правової лексики. Необхідну інформацію про Фемістокла з даного питання дає й антична тра-

диція. В джерелах, зокрема, повідомляється, що Фемістокл мав певну адміністративну владу в тих містах, які були йому передані (детальніше про це йде мова відносно Магнесії; *Ther.* 1, 138; *Athen. Deirn.* XII, 539 D). Відзначимо також, що пам'ять про Фемістокла дуже довго зберігалася в цих містах. Напис з Лампсаку III ст. до н. е. свідчить про те, що і в цей час Фемістокл розглядався як евергет міста і на його честь навіть було свято¹⁰. Ще більше свідчень про це стосовно Магнесії. Тут ще кілька століть після його смерті зберігались його пам'ятники, могила, а нащадки Фемістокла користувалися певними привілеями (*Thuc.* 1, 138; *Plut. Them.* 32; *Nepos Them.* 10, 2–3).

До інформації, яку надала нам антична традиція та епіграфіка, необхідно додати ще один штрих: нумізматичні дані свідчать, що Фемістокл мав право карбувати монету¹¹. Не можна вважати, що випадок з Фемістоклом є винятком. Античні джерела відкривають нам цілий ряд імен осіб, котрі знаходились в аналогічному становищі. Так, спартаанський цар Демарат, що втік до Персії, а потім брав участь у поході проти Еллади, з великою пошаною був прийнятий царем, який подарував йому землю і міста. За свідченням Ксенофонта, ці володіння були спадковими: «...йому вдалося взяти... також і Тевфранію і Алісарну, начальниками над якими були Єврисфен і Прокл, нащадки лакедемоняна Демарата. Останній отримав цю область в дар від царя за те, що він брав участь у поході на Грецію» (*Xenoph. Hell.* III, 1, 66).

Дехто Гонгіл, за повідомленням Ксенофонта, єдиний персофіл із ерїтрейців, також отримав в дар від перського царя декілька міст в Малій Азії. Свідчення Ксенофонта дозволяють зробити безсумнівний висновок про спадковість цього дарунку (*Xenoph. Hell.* III, 1, 6; *Xenoph. Anab.* VII, 8, 8). Відомий афінський діяч Алквіад отримав від сатрапа Фарнабаза фортецю у Фрігії, яка давала йому 50 талантів прибутку (*Nepos Alcib.* 9, 3).

Очевидно, найдавнішим прикладом подібного явища є передача Кіром Великим семи міст своєму товаришеві Пітарху з Кізика (*Athen. Deirn.* 1, 30). Однак на відміну від доброзичливого правління Фемістокла, його правління було жорстким і носило тиранічний характер.

Необхідно зазначити, що сучасні дослідники визнають повну достовірність цих свідчень традиції і вказують на їх узгодженість з добре відомою адміністративною та фіскальною практикою держави Ахеменідів¹². У зв'язку з цим необхідно вказати, що в ахеменідському Ірані в даному інституті поєдналися два принципи: особа, яка отримала «в дар» те чи інше місто, користувалася в ньому адміністративною владою і правом збирання податків на свою користь — «на прожиття». Дискусію викликає лише одне питання — чи всі податки з даної місцевості йшли цьому адміністраторові, чи, може, частина їх все ж надходила і в царську казну? Друге припущення М. А. Дандамаєву¹³ здається більш вірогідним, але цей висновок він робить на основі порівняння з практикою елліністичного часу, яка в цьому відношенні повністю продовжувала практику ахеменідської доби¹⁴.

Таким чином, орієнтуючись на досить чітку схожість, про яку говорять численні джерела, ми можемо припустити, що на території Боспору наприкінці V ст. до н. е. (і, мабуть, пізніше) існувала система, за якої прибічникам царя давалося «в дар» те чи інше місто. Це означало, що дана особа отримувала в ньому адміністративну владу, ставала його правителем (можливо, навіть спадковим). Крім того, податки, які повинно було платити місто, частково поступали цій особі «на прожиток».

У зв'язку з цим необхідно відмовитись від припущення В. Ф. Гайдукевича, який говорив про податки тільки з сільської території. Всі джерела однозначно свідчать саме про міста. Адміністративною та фіскальною одиницею тут виступає поліс (безумовно, з усією територією, що йому належала). Не можна також погодитись і з думкою Ф. В. Шелова-Коведяєва, який порівнює боспорську практику з практикою сіцилійських тиранів. В джерелах, що повідомляють про сіцилійську практику, немає нічого схожого на юридичну та фіскальну систему, яка існувала на Боспорі¹⁵, а доказом можуть слугувати лише дані, пов'язані з юридичною та фіскальною термінологією.

Таким чином, у нас є можливість припустити, що наприкінці V ст. до н. е.

в системі держави Спартокідів деякі (якщо не всі) грецькі міста знаходились під досить жорстким контролем центрального уряду, жорстким настільки, що він міг передавати їх «в дар» кому забажає. Цікавим є випадок з Кепами, містом, заснованим на початку грецької колонізації Боспору,¹⁶ і яке, природно, з самого початку мало статус назалежного поліса¹⁷. Зазначимо, що деякі джерела визначають його як грецьке (Ps.-Scyl., 72), у трьох випадках про нього говориться як про засноване мілетянами (Ps. — Scymn. 899; Plin. Nat. Hist. 6, 18; Ps. — Arr. 74), нарешті, ще більша кількість авторів визначає його як поліс (Ps. — Scyl. 72; Strab. XI, 2, 10; Ps. — Arr., 73; Нагрощ. s. v.).

Крім того, необхідно підкреслити, що Кепи були значним міським центром на території азійського Боспору¹⁸.

Необхідно зазначити, що наші висновки деякою мірою близькі тим, до яких ще раніше прийшли дослідники, вивчаючи проблему ранньої історії Спартокідів і положення грецьких полісів у складі їх держави¹⁹. На їх думку, держава Спартокідів мала надполісний характер, влада його правителів визначалась як спадкова тиранія і, відповідно, поліси знаходились під повним контролем центрального керівництва. Разом з тим, відмічається, що певні елементи полісного самоуправління продовжують існувати, і внутрішнє життя полісів регулюється згідно традиційним полісним установкам.

Не вдаючись до розгляду цієї складної проблеми, оскільки вона виходить за рамки нашого дослідження, сконцентрованого на одному епізоді в історії одного з Боспорських полісів, ми, разом з тим, хотіли б звернути увагу на одну обставину, яка здається нам досить важливою. Нам уявляється, що взаємодію полісних і надполісних загальнобоспорських інститутів треба розглядати крізь призму постійної їх боротьби. Поліс був надто життєздатною формою організації суспільства, щоб без боротьби уступити це місце надполісному державному утворенню. В зв'язку з цим хотілось би звернути увагу на один досить відомий факт в історії Боспорського царства. Ми маємо на увазі події, пов'язані з завершенням династійної боротьби на Боспорі після смерті Перісада I. Сам конфлікт неодноразово описувався в літературі²⁰, і ми не будемо його повторювати. Наша задача — коротко торкнутися заключного епізоду цієї драми. Як повідомляє Діодор (Diod., XX, 23), бажаючи заспокоїти народ, Євмел зібрав у Пантікапеї народні збори, на яких оголосив про ряд заходів, що повинні були служити досягненню даної мети. В літературі існують різні оцінки цих зборів. В. Д. Блаватський вважає, що Євмелу після перемоги над братами довелося рахуватися з опозицією жителів Пантікапея, і на цих зборах він оголосив про свої вчинки, щоб ліквідувати опір²¹. Тим самим він визнає його, як одну з форм виразу значення пантікапейського полісу. В. Ф. Гайдукевич, навпаки, підкреслює пасивність пантікапейського громадянства, вважаючи, що ці збори нічого не вирішували, а тільки вислухали рішення царя²². Тієї ж думки і Ф. В. Шелов-Коведяєв, який вважає, що метою зборів було формально санкціонувати перехід вищої влади в нові руки і, відповідно, позбавляє їх будь-якого реального значення²³.

Розглянемо, однак, повідомлення нашого джерела. Перш за все, ці збори скликаються після заворушень громадян Пантікапея (ΑΓΑΝΑΚΤΟΥΝΤΩΝ ΔΕΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ). По-друге, на них Євмел змушений був виголосити промову на захист своїх дій. По-третє, він змушений повідомити про ряд політичних реформ. Першою з них є обіцянка відновити «конституції предків» (PATRION POLITEIAN). В. Ф. Шелов-Коведяєв вважає, що в даному випадку це значило повернутись до практики батька Євмела Перісада²⁴. Але гадаємо, що це все ж не так. Поняття PATRIOΣ POLITEIA у IV ст. до н. е. значило зовсім інше. Ми добре знаємо, яким чином воно було вироблене в політичній теорії і практиці Афін кінця V—IV ст. до н. е. Конкретно це поняття у представників різних політичних напрямків могло супроводжувати найрізноманітніші політичні ідеї, але завжди це було звернення не до подій вчорашнього дня, а до давніх часів, так би мовити до «витоків». В Афінах це могло бути звернення до часів Драконта, Солона, в крайньому випадку Клісфена, але ніяк не пізніше²⁵. Таким чином, в конкретній ситуації Боспору це могло означати часи або ж ранніх Спартокідів, чи навіть Археанактідів. Згідно уявлень рядових пантікапейських громадян, це, найшвидше, був час,

коли громадяни грецьких полісів або одного Пантікапея займали більш автономне місце в загальній структурі держави.

Друге питання, яке підняв у своєму виступі Євмел, — це питання «про безмитність, якою користувались жителі Пантікапея за його предків». На відміну від Ф. В. Шелова-Коведяєва, гадаємо, що це було важливе для них питання. Врешті-решт, це питання про привілеї громадян столиці²⁶. Не менш важливе значення має й обіцянка відмінити спеціальний воєнний податок (ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΣΦΟΡΩΝ ΑΡΑΝΤΑΣ ΑΦΗΞΕΙΝ). Саме описання воєнних дій між арміями претендентів на боспорський престол показує, що в збройних силах були відсутні громадяни. Згадуються лише найманці та варвари-союзники. Очевидно, це було характерним не тільки для даного конфлікту, а й для армії Спартоکیدів цього часу. Для утримання найманців і союзників потрібні були кошти, які, очевидно, стягувались з громадян Боспору в формі надзвичайного військового податку²⁷, відміна якого повинна була мати важливе значення для жителів. Таким чином, ми бачимо, що конфлікт між правителем Боспору і Пантікапесом був вирішений завдяки значним поступкам з боку Євмела. У цьому зв'язку важливим уявляється зауваження Діодора про те, що в подальшому Євмел правив згідно з законами (ΕΒΑΣΙΛΕΥΕΝ ΑΡΧΩΝ ΝΟΜΙΜΩΣ).

Отже, на закінчення з деякою впевненістю ми можемо говорити про те, що взаємодію між полісами і надполісною владою Спартоکیدів не можна розглядати як щось стабільне. Різні обставини в історії цього державного утворення могли призводити і до майже повного підкорення полісів даній владі, проте поліси іноді могли повертати собі певну автономію.

Примітки

¹ Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI-IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 г. — М., 1985. — с. 90-114 (там же вся попередня література).

² Там же. — С. 113.

³ В. Ф. Гайдукевич (див.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М. — Л., 1949. — С. 203, 515) намагався довести, що переклад В. В. Латишева (який ми цитували) не вірний. В. В. Латишев ΚΑΡΠΟΥΣQAI перекладає — «на прожиток». В. Ф. Гайдукевич заперечує цей переклад і пише, що дієслово ΚΑΡΠΟΥΜΑΙ має значення «діставати прибуток, мати вигоди» і т. ін. Однак навіть у звичайних словниках (див., наприклад, A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon, Oxford, 1953), слово ΚΑΡΠΟΥΜΑΙ перекладається, насамперед, як «to gather fruits» або «reap crops from land» і т. п. і тільки в другу чергу як «to enjoy the interest of money; to reap the fruits, enjoy a thing». Втім, ця дискусія не торкається суті явища. Ми навели ці аргументи лише тому, що для нас важлива термінологія, що має, як нам здається, юридичне значення.

⁴ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. — М. — Л., 1953. — С. 191-192.

⁵ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч. — С. 175-176, 203, 515.

⁶ Белова Н. С. Политическое положение боспорских городов в IV в. до н. э.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М. — Л., 1954. — С. 8.

⁷ Соколовский Н. И. Кепы // Античный город. — М., 1963. — С. 102 (з посиланням на Хепорф. Ahab. 1,1-6-8); а також Тураев Б. А. История древнего Востока. — Л., 1936. — Т. 11. — С. 138; Древняя Греция. — М., 1936, — С. 170, 171

⁸ Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 110, 111.

⁹ Шелов-Коведяев Ф. В. Там же. — С. 165.

¹⁰ Picard O. Les grecs devant la menace perse. — Paris, 1980. — P. 42.

¹¹ Hill G. Catalogue of the Greek coins of Arabia, Mesopotamia and Persia. — Oxford, 1922. — P. 65 sq.; Lenze O. Die Satrapien-einteilung in Syrien und Zweistromland von 520-320. — Hildesheim, 1972. — S. 386 sq.

¹² Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика древнего Ирана. — М., 1980. — С. 149 сл.; Picard O. Op. cit. — P. 41-43; 138-140; Frye R. N. The History of Ancient Iran. — Munchen, 1984. — P. 117.

¹³ Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Указ. соч. — С. 150.

¹⁴ Briant P. Rols, tributs et paysans. — Paris, 1982. — P. 137-160.

¹⁵ Пор.: Фролов Э. Д. Сицилийская держава Дионисия. — Л., 1979. — С. 100-127.

¹⁶ Археологічні матеріали показують, що Кепи виникли в період 580-560 pp. до н. е. Див.: Николаева Э. Я. О времени возникновения Кеп // Проблемы греческой колонизации Северного

и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 142–144; Кошеленко Г. А., Кузнецов В. Д. Греческая колонизация Боспора // Причерноморье в VII–V вв. до н. э. Письменные источники и археология.— Тбилиси, 1990.— С. 35; Kochelenko G., Kouznetsov V. La colonisation grecque du Bospore cimmerien // Le Pont-Euxin vue par les grecs. Sources ecrites et archeologie.— Paris, 1990.— P. 71.

¹⁷Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Т. I. Становление и развитие полиса.— М., 1983.— С. 370; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 50.

¹⁸Сокольский Н. И. Указ. соч.— С. 97–114; Сокольский Н. И. Раскопки в Кепях в 1957 г. // КСИИМК.— 1969.— Вып. 78.— С. 53–63; Сокольский Н. И. Работы в Кепях в 1958 г. // КСИИМК.— 1961.— Вып. 83.— С. 66–72; Сокольский Н. И. Раскопки в Кепях в 1959 г. // КСИИМК.— 1961.— Вып. 86.— С. 55–65; Сокольский Н. И. Раскопки в Кепях в 1960 г. // КСИИМК.— 1962.— Вып. 91.— С. 83–91; Сокольский Н. И. Раскопки городища Кепы в 1961 г. // КСИИМК.— 1963.— Вып. 95.— С. 52–59; Сокольский Н. И. Курсы из Кеп. // СА.— 1962.— № 2; Сокольский Н. И. Святилище Афродиты в Кепях // СА.— 1964.— № 4; Сокольский Н. И. Раскопки в Кепях в 1962 г. // КСИИМК.— 1965.— Вып. 103; Сокольский Н. И. Керамическая мастерская в Кепях // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.— Л., 1968; Сокольский Н. И. Надробие синдского воина из Кеп // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973; Сокольский Н. И. Культ Афродиты в Кепях конца VI–V вв. до н. э. // ВДИ.— 1973.— № 4; Сокольский Н. И., Сорокина Н. П. Раскопки городища Кепы и его некрополя в 1957–1963 гг. // Ежегодник ГИМ за 1963–1964 гг.— М., 1966; Сорокина Н. П. Раскопки некрополя в Кепях в 1959–1960 гг. // КСИИМК.— 1962.— Вып. 91; Сорокина Н. П. Раскопки некрополя Кеп в 1961 г. // КСИИМК.— 1963.— Вып. 95; Николаева Э. Я. Раскопки терм в Кепях // КСИИМК.— 1975.— Вып. 143; Сорокина Н. П., Усачева О. Н. Кепы // Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.

¹⁹Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 416 сл.; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 165 сл.

²⁰Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 73 сл.; Калыштов Д. П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи.— Л., 1949.— С. 231 сл.; Шелов Д. И. Монетное дело Боспора.— М., 1956.— С. 149 сл.; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора... С. 149 сл.

²¹Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора.— М., 1964.— С. 95.

²²Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 74, 75.

²³Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора... — С. 151.

²⁴Там же.— С. 167.

²⁵Finley M. Y. The Ancestral Constitution.— Cambridge, 1971; Will E. Mosse Cl., Goukowsky P., Le monde grec et L'Orient. Le IV siecle et l'epoque hellenistique.— Paris, 1975.— P. 191–201, 214, 216.

²⁶Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 95.

²⁷Про цей податок у Греції див.: Thomsen R. Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens; Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин в IV в. до н. э.— Л., 1975.— С. 119–143.

Г. А. Кошеленко, О. Н. Усачева

ГИЛОН И КЕПЫ

Сейчас можно считать установленным, что город Нимфей входил какое-то время в состав Афинского морского союза и в конце Пелопонесской войны был передан Гилоном правителю Боспора Спартоку I. В источниках сообщается, что в награду Гилон получил город Кепы. Авторы стремятся доказать, что на Боспоре в это время существовала практика, похожая на ту, которая многократно засвидетельствована в Ахеменидской державе: передача населенного пункта определенному лицу, которое осуществляет там административную власть и имеет право на часть налогов, собираемых с жителей этого населенного пункта. В связи с этим ставится и более общий вопрос о месте полиса в общей структуре Боспорского царства. Авторы полагают, что постоянно шла борьба двух принципов: автономии полиса и абсолютной власти правителей Боспора.

G. A. Koshelenko, O. N. Usacheva

HILON AND KEPY

The fact that city Nimphei had been a part of the Athens marine alliance for some time and then at the close of the Peloponnesus war was given to Spartocus I, the ruler of Bosporus, by Hilon can be nowadays considered as the established one. It is known from

the sources that in reward Hilon received town Kepy. The authors try to prove that in Bosphorus there was a practice similar to that which was certified many times in the Akhemenidian state: transfer of a settlement to a certain person who holds administrative power there and has a right to some taxes collected from residents of that settlement. In this view a more general problem on the place of policy in the total structure of Bosphorus Kingdom is put forward. The authors suppose that there was a permanent struggle of two principles: autonomy of the policy and absolute power of Bosphorus rulers.

Одержано 4.04.91

«ПЕРУНОВІ ДУБИ»

Р. В. Забашта, О. М. Пошивайло

Публікуються результати польових і лабораторних досліджень новознайденого ритуального дуба зі вставленою в стовбур щелепою свійської свині. Отримані показники й залучені до аналізу історико-етнографічні матеріали дозволяють зазначене дерево разом із двома аналогічними допіру відомими дубами інтерпретувати реаліями язичеського традиційного ритуалу на честь сакрального опікуна хліборобства й скотарства, земного добробуту; ритуалу, що належав до структури сільськогосподарської календарної — найімовірніше жнивної — обрядовості середньовічного слов'янського населення Наддесення, Середньої Наддніпряниці.

1984 року в селі Количівка Чернігівського району в садибі А. Й. Антипця автори статті виявили рештки мореного дуба зі вставленою в стовбур щелепою (скилицею) свині. Селянин оповів, що дерево було піднято земснарядом із дна Десни поблизу села років 5–6 тому (тобто 1978 чи 1979 р.). Подібні знахідки у цих місцях траплялись і раніше. Їх, проте, як правило, не витягали на берег, а перекидали на інші ділянки річки, де б вони не заважали вибиранню піску. Одначе новознайдене дерево відрізнялося від попередніх значними розмірами й прямою стовбура; місцеві старожили не пригадували на своєму віку подібних дерев. Дуб вирішили використати на дрова. Його розпиляли на сім частин, довжиною 2,5–3 м кожна. Одну з тонших колод розрізали на півметрові кругляки й покололи на поліна. Коли розколвали черговий кругляк, у ньому відкрилась заглибина, з якої випав дубовий кілочок і дві половинки нижньої тваринячої щелепи з невеликими іклами. Як пояснив А. Й. Антипець, передні зуби-різці скилиці, що виступали над поверхнею стовбура, було прийнято ним за сучок і попередньо стесано сокирою. Інших щелеп у дубі не було помічено. Частину дерева ($h = 0,522$ м, ширина на рівні отвору — 0,19 м) з рештками кісток селянин зберіг як дивовижу, щоправда з часом одна половинка щелепи (права) загубилась (рис. 1).

Обстеження залишків мореного дуба показало, що це було доросле, без жодного зовнішнього дефекту дерево. Довжина стовбура (враховуючи збережені й втрачені частини) сягала близько 20,5 м. Діаметр його на висоті 2 м від землі становив 0,71 м, обвід — 2,33 м. Щелепа (довжина збереженої частини — 13,8 см) монтувалась на висоті 15–17 м. Заглибину для неї у вигляді чотирикутника (6 x 8,5 см) було видовбано на глибину 12,5 см. Для цього застосовувалось долото (ширина леза — 1,7 см), від якого лишилися сліди на поверхні деревини. Скилиця вставлялась у природному положенні: зубами

© Р. В. ЗАБАШТА, О. М. ПОШИВАЙЛО, 1992

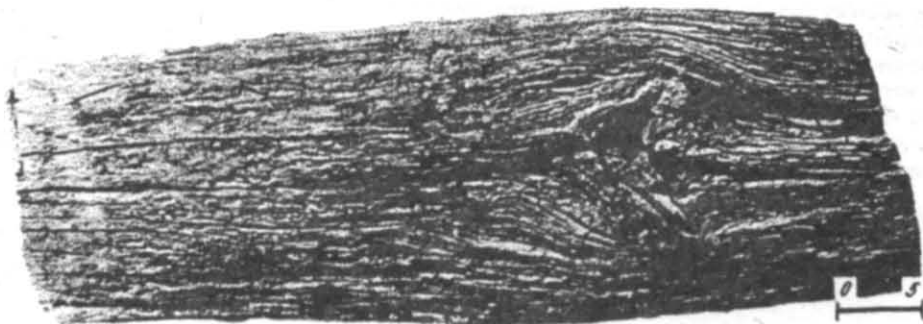

Рис. 1. Загальний вигляд частини дуба 1984 р. зі щелепою

догори. При цьому — для зручності — в неї було заздалегідь обламано висхідні гілки. Закріплював щелепу конусоподібний напівкруглий кілочок (довжина — 11 см, ширина одного кінця — 3,8 см, товщина — 2,6 см; ширина другого кінця — 2,3 см, товщина — 1,7 см), що вбивався в отвір над кісткою.

З метою отримання додаткової інформації про знахідку було проведено ряд лабораторних досліджень.

На кафедрі ботаніки Київського педагогічного інституту доцент В. К. Гришко-Богменко за річними кільцями визначив відносний вік дуба: 195–200 років.

Згідно результату радіовуглецевого аналізу, який отримали співробітники Лабораторії радіовуглецевого аналізу Інституту геохімії й фізики мінералів АН України під керівництвом М. М. Ковалюха, дуб припинив своє існування 1060 ± 70 років тому, тобто десь між другою половиною IX — кінцем X ст. Контрольний дендрохронологічний аналіз деревини, проведений на кафедрі дендрології й деревознавства Львівського лісотехнічного інституту, дозволив датувати знахідку X ст. При цьому сам акт монтування щелепи в дуб, на думку професора В. Г. Коліщука, здійснено, ймовірно, в 980 р.

Деревина під час порубки розчачнулась якраз посередині місця, де монтувалась кістка (рис. 2), що дозволило детально оглянути внутрішній вигляд заглибини (рис. 3). У ній відкрилась чітка межа між шарами деревини, що утворились до моменту довбання заглибини й після нього. Вивчення мікроструктури річних кілець на межі двох шарів, яке провів В. Г. Колішук, показало, що зарубку було здійснено в другій половині вегетації дерева. З огляду на те, що вегетаційний цикл дубів у лісовій і лісостеповій зонах України триває з другої половини квітня до кінця жовтня — першої половини листопада, календарний час встановлення щелепи в стовбур, за спостереженням В. Г. Коліщука, визначається в межах осіннього сезону, але ближче до літнього періоду.

Показники дендрологічного аналізу знахідки, одержані Т. Т. Бітвін-

Рис. 2. Перекрій деревини (ліва половина) й кілочок

Рис. 3. Вигляд заглибини під щелепу

скасом в Лабораторії дендрокліматохронології Інституту ботаніки АН Литви, виявились іншими. Так, за спостереженнями вченого, довбання виїмки під щелепу було здійснено або в самому кінці вегетативного періоду дуба, або вже після його завершення, бо останнє річне кільце докамбіального шару на місці пошкодження стовбура встигло повністю сформуватись, а рання деревина наступного року ще не наросла. Це свідчить про те, що щелепу встановлено на дубідесь між пізньою осінню — ранньою весною, тобто в зимовий період року. І ще одне. Підрахунок річних кілець камбіального наросту над щелепою показав досліднику, що після встановлення кістки в стовбур минуло п'ять років, а на шостому році дерево припинило розвиток. Це сталося у кінці весни, позаяк шар ранньої деревини останнього річного кільця дуба вже повністю сформувався. Певно, дерево загинуло в результаті зсуву частини берега, підмитой водою під час весняної повені. На користь цього міркування свідчить інформація А. Й. Антипця про гарну збереженість на момент відкриття кореневища й відсутність на поверхні дуба жодних слідів природного чи зумисного механічного пошкодження.

У заглибині для щелепи було виявлено, крім того, залишки річкового мулу, що дозволило співробітникам Лабораторії палеоботаніки Інституту ботаніки АН України під керівництвом С. В. Сябряй провести споропилковий аналіз і на основі його показників реконструювати природне середовище, в якому росло стародавнє дерево. З'ясувалось, що дуб належав до складу невеликого угруповання мішано-широколистої лісу, що зростало поблизу річки. Переважали в ньому дуби, підлісок складався з беріз, вільхи, ліщини. Довкола лісу розлягались луки з трав'янистим покривом, віддалік стояли сосни. Звалене дерево не зразу потрапило у воду. Деякий час воно лишалося на березі річки; на стовбурі встигли інтенсивно розмножитись паразитично-гнилісні гриби, що з'явилися ще під час деревостою. І тільки згодом, знесеній, очевидно, течією, дуб опинився на дні Десни.

Палеозоологічне обстеження кісткових решток, здійснене співробітницею Інституту зоології АН України Н. Г. Білан, засвідчило належність їх домашній свині-самці, у віці близько 2,5 року¹.

Підсумовуючи результати польових і лабораторних досліджень количівського дуба², зважаючи на обставини його виявлення, можна стверджувати: перед нами — пам'ятка другої половини IX — кінця X ст., вона постала внаслідок відправи певної дії, найвірогідніше, культового характеру. З огляду на те, що поблизу села Количівки виявлено слов'янські поселення й городища вказаного часу³, аналізовану пам'ятку реально віднести до старожитностей середньовічної культури слов'янського населення Наддесення.

На сьогодні відомо дві знахідки, аналогічні количівській. 1909 р. з дна Де-

сни, вище від гирла, було піднято морений дуб-корч висотою близько 16–20 м. На одній стороні стовбура, трохи нижче місця його галуження, стирчали передні частини чотирьох нижніх тваринячих щелеп з невеликими іклами й різцями. Розміщуючись парами: одна над одною, вони утворювали квадрат⁴. Другий дуб-корч знайдено 1975 р. на дні Дніпра, трохи нижче від гирла Десни. Дерево мало 9,6 м висоти, обвід стовбура при корені становив 1,69 м. На відстані 6 м від кореневища перед розгалуженням стовбура знаходилось дев'ять нижніх тваринячих щелеп іклами назовні, що вмонтовані також у формі квадрата. На поверхні дуба відзначено сліди від дії вогню. Радіовуглецевий аналіз деревини дозволив датувати знахідку VIII ст.⁵

Вивченням цих двох перших знахідок займався цілий ряд учених. Над атрибуцією пам'ятки 1909 р. працювали В. В. Хвойка, К. В. Болсуновський, В. Є. Козловська; писали про неї автори загальних праць, зокрема: М. Ф. Лавров, М. К. Каргер, В. Щербаківський, Б. О. Рібаков; висловлювали своє міркування про її характер: Л. Нідерле, В. З. Завитневич, М. В. Довнар-Запольський, Д. М. Анучин, В. О. Городцов, Ф. Щербакін та ін. Пам'ятці 1975 р. свої дослідження присвятили Г. Ю. Івакін, К. М. Гупало, В. М. Тимошук; говориться про неї, поряд з першою знахідкою, у книжці Я. Є. Боровського, згадується у П. П. Толочка, О. Гейштора та ін.

Спираючись на літописні, історико-етнографічні свідчення, археологічні джерела, дослідники дійшли таких (у підсумковому викладі) головних висновків: названі дуби є речовими свідченнями культів священних дерев і тварин у слов'ян-язичників, пам'ятками, що засвідчують тісний зв'язок цих двох культів; дуби були самобутніми жертвниками, пристосованими для ритуальних дій на честь язичеського бога, найвірогідніше, Перуна (судячи за семантичним зв'язком дуба й дикою кабана — якому приписували скилиці — з богом блискавки й грому); акт засадження щелеп у стовбури дубів проводився з меморіальною, вотивною чи якоюсь магічною метою під час культового офірування згідно певного релігійного обряду чи спеціальної церемонії.

До цих загальних висновків Г. Ю. Івакін — розвиваючи тему — додав реконструкцію конкретних культових обставин і змістового значення обряду жертвування тварин під дубом 1975 р. Позаяк дерево віднайдене поблизу стародавнього дніпровського перевозу, на перехресті важливих торговельних шляхів⁶, учений висловив здогад, що капище зі священним дубом могло слугувати одним із пунктів збору торгових валок під Києвом перед їхньою відправкою до Константинополя. У такому святилищі-жертвнику подорожні купці, дружинники й могли приносити жертви верховнику давньоруського язичеського пантеону — Перуну — перед далеким й небезпечним морським походом⁷.

З новою інтерпретацією знахідки 1975 р. виступив В. М. Тимошук. Посилаючись винятково на свідчення з міфології балтів, він представив дуб одним з «основних елементів багатфункціонального святилища-жертвника, пов'язаного з культом солярного божества (Совія — Р.З., О.П.) та іншими солярними святами, з культом предків, де, можливо, провадилась кремація померлого й проводи його душі». При цьому не відкидалась можливість проведення під дубом обрядових дій і на честь громовержця — Перкунаса. Походження дуба-жертвника автор пов'язав із залишковим балтським субстратом серед ранньосередньовічного населення Наддесення⁸.

На думку Б. О. Рібакова, факт поєднання опаленого вогнищем дуба 1975 р. з кабанячими іклами «веде нас до новорічного циклу свят, коли спалювалась дубова колода й обов'язковою стравою на ритуальному бенкеті було «василівське» чи «кесарівське» порося...»⁹.

Основним базовим фактажем для реконструкції змістового спрямування й структури будь-якого давнього ритуалу є свідчення про час, місце, умови його проведення, про склад і характер використаних обрядових атрибутів (культових реалій). Результати досліджень количівського дерева в співставленні й у сукупності з інформацією про попередні знахідки, дозволяють поточнити, доповнити, а подекуди по-новому визначити параметри кожної з названих принципних характеристик стосовно культових дій побіля

«перунових дубів», а відтак, наблизитися до кінцевого з'ясування проблеми ритуальної атрибуції знахідок.

1. Уточнення стосується, насамперед, ідентифікації кісткових решток. Майже всі вищеназвані дослідники приписали виявлені в стовбурах дубів 1909 і 1975 рр. щелепи молодим особинам дикого кабана. Грунтуючись на такому визначенні, учені говорили про вепра у зв'язку з язичницькою обрядовістю давніх слов'ян Наддніпрянщини, зокрема з культом бога Перуна. При цьому, правда, робились іноді застереження щодо відсутності в слов'янській міфології відомостей про вепра як жертвну тварину¹⁰, чи відзначалась менша очевидність семантичного зв'язку громовержця з кабаном, аніж з дубом¹¹.

Самостійну позицію в питанні палеозоологічної атрибуції скилиць із першої пам'ятки зайняла свого часу В. Є. Козловська. Аналізуючи знахідку, дослідниця дійшла висновку про неможливість однозначного визначення належності щелеп диким чи свійським тваринам, бо «свині слов'янської доби майже не відрізнялися своєю фізичною будовою од диких кабанів»¹².

Останнє зауваження — слухне лише частково. Відмінність між свійською й дикою свинєю на той час таки існувала. Сьогодні фахівці простежують її на рівні остеологічних параметрів. Порівняльним аналізом саме таких параметрів і визначено видову належність щелепи зі стовбура количівського дуба.

Контрольне співставлення остеологічних характеристик щелепи з останньої знахідки та щелеп із дерева 1975 р. виявило їх принципову подібність. Це дозволяє з певною ймовірністю говорити про те, що для «інкрустації» стовбура й другого священного дуба було використано кістки не диких, а свійських тварин¹³, вірогідно, самок у віці до трьох років. Цей висновок можна поширити, гіпотетично, й на пам'ятку 1909 р. Підставою для цього слугують: незначні розміри щелеп¹⁴ і подібність розмірів (за масштабом) їхніх ікол до величини ікол у щелепах двох інших знахідок. Відзначена наближеність остеологічних параметрів усіх трьох випадків — симптоматична. Вона дозволяє передбачити існування певної закономірності видового, статевого й вікового відбору тварин для жертвоприношення в язичеському ритуалі з «перуновими дубами».

Нова атрибуція кісткових решток повністю узгоджується з археологічними свідченнями про значну розвинутість свинарства в другій половині—кінці I — на початку II тис. у слов'янського населення Східної Європи¹⁵. Результати польових досліджень доповнюються й писемними повідомленнями арабських географів IX—XI ст., які відзначали наявність у слов'ян великих стад свиней¹⁶. Усе це однозначно свідчить про велику роль, яку надавала свійській свині середньовічна східнослов'янська людність у забезпеченні себе продуктами харчування. Такий стан речей мав, певно, отримати відповідне відображення в релігійній системі слов'янського язичництва і вплинути на вибір атрибутики релігійних культів. Одне з підтверджень цьому — наявність кісткових решток свиней (поряд із рештками інших, головним чином свійських тварин) у жертвній ямі київського капища, відкритого 1975 р.¹⁷ Суттєво відзначити й те, що ранньосередньовічна східнослов'янська традиція використання свині в обрядовій практиці має свою глибоку передісторію. Культове значення свійської свині на території України засвідчено пам'ятками хліборобського населення епохи енеоліту, бронзового віку, періоду раннього заліза¹⁸. Сказане дозволяє поставити питання про появу вже за давніх часів — унаслідок виникнення й розвитку свинарства — певного розмежування між культом (культовою функцією, семантикою) дикої й свійської свині. Пам'ятки, що розглядаються в статті (принаймні дві останні), є документальним підтвердженням такого роду розмежування для епохи VIII—X ст.

2. Новим фактом стосовно «перунових дубів» є визначення календарного періоду монтування скилиці жертвної свині на стовбурі дерева 1984 р. Цим періодом (підсумовуючи різні визначення) виявився осінньо-зимовий сезон річного циклу. Проведене нещодавно лабораторне обстеження дуба 1975 р. показало, що вдовблювання щелеп у його стовбур проводилось — судячи за

структурою річного кільця — до завершення вегетативного циклу (встиг на-рости великий камбіальний шар), певно, десь у першій половині осені¹⁹. Останнє спостереження, підперте збігом інших характеристик «перунових дубів», дозволяє конкретизувати сезонне визначення количівського дерева, а саме: спинитись на останній атрибутіці, запропонованій В. Г. Коліщуком. З огляду на близькість усіх відомих на сьогодні «перунових дубів» між собою як за набором і зовнішніми характеристиками культових складників, технологією монтування й геометричною формою розташування (у двох перших випадках) щелеп на стовбурах²⁰, так і за умовами розміщення в ландшафті, обставинами загибелі, сезон проведення ритуалу й побіля дуба 1909 р. реально атрибуувати тією ж таки осінньою порою.

Спільність поміж ритуальними деревами могла обумовитись, гадаємо, ли-ше тотожністю, однозначністю змістових концепцій, релігійних ідей, що були закладені в них; належністю священних дерев до однієї форми ритуальної відправи певного язичеського культу, яка проводилась у один календарний час. Підтримкою останній тезі слугує й таке спостереження. Допіру вже вка-зувалось на ймовірність для всіх трьох (принаймні для двох останніх) ви-падків наближеності вікового цензу (близько 2,5 року) тварин, яких було ви-користано для ритуальних потреб. Зважаючи, відтак, на те, що дикі свині — з якими їхні свійські родичі в епоху середньовіччя мали ще подібну фізі-ологію — поросяться весною (березень—квітень), виходить, що 2,5 року (\pm 3 місяці) набігає в основному якраз на останній період річного календаря.

У світлі запропонованої сезонної атрибутіці пам'яток і при тому, що дві ост-танні (датовані) знахідки віддалені одна від одної за хронологією на 1,5–2 століття, «перунові дуби» постають елементами певної усталеної обрядової системи. Такою системою могла бути головню календарна — циклічна за ха-рактером — обрядовість.

Порівняно близьке територіальне розташування знахідок, зв'язок їх з рус-лом нижньої й середньої течії Десни, може свідчити про локальний характер досліджуваного ритуалу.

Нові атрибутічні показники й характеристики дозволяють по-новому по-глянути на проблему соціально-господарського контексту язичеського риту-алу, пов'язаного з «перуновими дубами», його ідейно-змістового спрямування та культового призначення. З'ясування цієї проблеми залежить, очевидно, від визначення специфіки традиційної господарської й обрядової практики слов'ян у межах окресленого річного періоду, семантичних параметрів риту-альних атрибутів (дуба й свійської свині) в обрядовій практиці означених ча-сових меж. Звернемось до історико-етнографічних матеріалів.

Осінній період календарного року здавна займав одне з центральних місць у господарському й традиційному релігійному житті слов'ян, зокрема східних. На цей час припадали важливі дати аграрно-промислового культу, серед яких виділяється жнивний обрядовий цикл, яким увінчувалась цілорічна праця хлібороба²¹. У структурі осінньої (жнивної), а також наступ-ної зимової (святочної)²² традиційної обрядовості слов'янських і багатьох європейських народів згідно історико-етнографічних джерел здавна побу-вали й ще донедавна зберігались ритуальні дієства, в яких використовували-сь — у якості символічних і культових реалій — свиня й дуб²³. Ці реалії в традиційних світоглядах багатьох стародавніх і сучасних народів (у тому числі й слов'янських) було тісно пов'язано з сакральними образами богів рос-линності й земної родючості, вони виступали символічними фіто- й зоомор-фними втіленнями плідності природи. За ними визначали силу відтворення, яка мала відповідний вплив на посіви, рослинність, на тварин і людей²⁴. На цій підставі передбачався причинно-наслідковий зв'язок їх із хлібом, зер-ном²⁵; за ними визначали погоду й майбутній врожай²⁶. Крім цього, свиня й ритуальний святочний «бадняк» (дуб чи інше дерево) мислились у сим-волічному й магіко-практичному єднанні зі знаряддями обробітку землі²⁷.

У руслі нових атрибутіцій знахідок, названих історико-етнографічних свідчень, а також факту ведучої ролі хліборобства й пов'язаного з ним ско-тарства в суспільному виробництві середньовічних східних слов'ян, зокрема слов'ян Середньої Наддніпрянщини, приходимо до висновку, що «перунові

дуби» для своїх носіїв були реаліями аграрно-промислового культу, що належав до структури календарної, судячи з усього, осінньої (конкретніше — жнивної) обрядовості. Носіями ж язичеського ритуалу зі священними дубами слід визнати, насамперед, сільську людність краю. Нарешті, лише в контексті реалізації релігійних ідей, обумовлених головним чином (якщо не цілком) потребами сільськогосподарської діяльності, знаходить задовільне пояснення вибір язичниками для потреб культу саме свиней — самок зрілого віку²⁸.

Покладаючись на викладені вище факти, а також відомі у різних народних традиціях звичаї з обопільним використанням священних дерев і тварин в одному культовому комплексі²⁹, язичницькі ритуальні дії зі свинєю (можливо, лише з головою жертви)³⁰ й «перуновими дубами» реально інтерпретувати як колективні культові акти членів середньовічної сільської громади сенсу подяки одному з верховних божеств — патрону хліборобства (можливо, Перуну) за минулий врожай і, заразом, благання за сприятливий майбутній сільськогосподарський рік³¹. Паралельно в обряді могла реалізуватися й ідея охоронної жертви, спрямованої на нейтралізацію шкідливих ворожих сил³².

Поширена донедавна серед слов'янських та інших європейських народів практика магічних дій з кістковими рештками ритуальної свині (зокрема, її зубами чи щелепою) й ритуальним дубом, у якій обігрувалися ідеї розмноження, стимуляції родючості, охорони врожаю, зцілення недуг³³, дає підстави розглядати випадки засадження скилиць жертвних тварин у стовбури ритуальних дубів у якості самобутнього магічного акту. Виконання його повинно було, очевидно, слугувати, з однієї сторони, засобом примноження нив і худоби, закляття успіху майбутніх польових робіт; з іншої — засобом відвороту різноманітних лихих сил, здатних зашкодити майбутньому врожаю, молодій худобі тощо. Відтак, монтування щелеп жертвних свиней на дубах у першому випадку можна кваліфікувати формою виробничої³⁴ чи продукційної³⁵ магії, в іншому — обережної, апотропеїчної.

Зважаючи на прогнозуєчі аспекти обрядових дій із святочною свинєю³⁶, на зв'язок числової й геометричної символіки з усілякими сакралізованими ворожіннями, чаклуваннями і заклинаннями³⁷, а також на статус жнивного (обжинкового) й особливо святочного обрядового періоду як актуальний час заклинання долі, пророкування майбутнього³⁸, акт монтування свинячих скилиць на священних дубах доцільно пов'язувати й з язичницьким ритуальним віщуванням, заклинанням майбуття. Процедура такого ворожіння могла проводитися з метою з'ясування погідного часу для початку й наступного ходу сільськогосподарських робіт, для провіщання характеру очікуваного врожаю.

Поряд з орієнтацією на господарські потреби людей, ритуал з «перуновими дубами» міг мати паралельно й інше культове значення. Нерідко в традиційних народних віруваннях дуб виступав як місце земного перебування небесного володаря, а то й його фітоморфним втіленням; як образ верхнього — небесного — світу³⁹, світового (космічного) дерева, пов'язаного з небесними світилами⁴⁰, ритуальним вогнем, що запалювався, зокрема, на честь зимового сонцестояння⁴¹. Свиня (кабан) як ритуальна тварина мала відношення до сонця, нерідко символічно уособлюючи собою саме світило, а ще — вогонь, світло як таке, різдвяну Зорю⁴². Судячи за етнографічними матеріалами, астральна символіка не була чужою для обрядовості жнивного циклу⁴³, що ж до зимових свят з їхнім культом небесних світил та ідеєю різдвя світу⁴⁴, то така символіка тут була однією з ведучих. Відтак, монтування скилиць свиней у стовбури священних стародавніх дерев могло мати, попри все інше, ще й значення астрального (солярного?) плану⁴⁵.

Багатозначність змістової концепції стародавнього обряду, поєднання в ньому земних мотивів (фіто- й зооморфних) з космологічними (астральними), взаємна символізація, ідейно-тематична обумовленість цих мотивів, а отже, його (обряду) потенційна багатофункціональність — явище типове для традиційної народної культури⁴⁶. У визнанні загального причинного зв'язку природних явищ полягала, як відомо, сутність синкретичної картини світу, притаманної міфопоетичному рівню світогляду.

Запропоноване визначення змістового спрямування, соціально-культур-

ного контексту ритуального дійства з «перуновими дубами» повністю узгоджується з прадавніми функціями бога Перуна — володаря атмосферних явищ, небесного вогню, «життедайного для природи й посівів дощу»⁴⁷, носія родючості, продуктивних сил (зокрема, вегетативних), опікуна хліборобства⁴⁸. Саме ці якості «дубового бога», громовика, маючи аналогії в більшості релігійних традицій індоєвропейських народів⁴⁹, були найактуальнішими й найшанованішими в середовищі хліборобів та скотарів. І не диво, що ці характеристики зберігались до недавнього часу в обрядовій календарній поезії (особливо — колядках, щедрівках, волочебних піснях), замовляннях східних слов'ян⁵⁰.

Слід сказати, що завдяки своїй грізності бог грому й блискавки вже в індоєвропейську епоху набув ще й функції воїна і став патроном касти воїнів, військової дружини⁵¹. Саме в іпостасі воїна Перун був патроном київських князів, дружинників. Проте така сторона природи божества ніколи не заступала собою творчої, продуктивної сутності його образу. Саме в цій останній якості Перун мав найбільше визнання й поширення в народі, на його честь святкували щорічне свято (2.VIII. нов. стилю)⁵². І у випадку з давніми «перуновими дубами» — згідно нових фактів і спостережень — Перун виступає в ролі саме божества хліборобів і скотарів⁵³, можливо, й у ширшому значенні: у ролі володаря й одного з творців світу, зокрема, небесних світил⁵⁴.

3. Відомо — особливу пошану в слов'ян мали віковічні дерева, що вирізнялися з-поміж інших своїми природними розмірами. Такій характеристиці цілком відповідають дуби 1909, 1984 рр.: висота їх сягала до 20 м, вік — 150, 200 р. Одначе в подібні параметри погано вписується знахідка 1975 р., з найбільшою, до речі, кількістю вмонтованих скилиць; вона значно поступається решті пам'яток і своїми розмірами, і віком. Пояснити таку невідповідність можна, передбачивши існування якогось іншого — відмінного загальнознаному — принципу відбору дерев, що відповідав, очевидно, специфіці культових дій з «перуновими дубами».

Вище вже називався показник дендрохронологічного аналізу камбіального наросту колицівського дуба. Заростання деревиною щелеп на дубі 1975 р., як показало лабораторне обстеження, відбулось за 2,5 року. Ступінь заростання на дереві 1909 р. має близькі до двох останніх знахідок зовнішні прикмети, що дозволяє обчислювати часовий проміжок від встановлення кісткових решток жертвоних свиней у стовбур і до падіння його у воду в межах тих-таки 2,5 — 5,5 років. Ці показники дають підстави вважати, що всі відомі на сьогодні «перунові дуби» в момент проведення ритуалів стояли неподалік берега річки. Якщо зважати при цьому на численні факти традиційних народних вірувань давнього й нового часу щодо семантичного зв'язку священних дерев (зокрема, дубів) з водою, водяними джерелами, на факти певної залежності самої сакралізації дерев від присутності побіля них водотоків⁵⁵, то вибір слов'янами дубів для проведення язичеських ритуальних дій з використанням свинячих скилиць можна цілком реально співвіднести з їх місцезташуванням стосовно русла річки (води). Інакше кажучи, наближеність наших дерев до річок імовірно витрактувати як певну ідейно-культову передумову проведення побіля них обрядових церемоній.

Вода, як один з найважливіших життедайних чинників природи, закономірно виступала й одним із провідних семантичних і обрядових елементів практично всіх аграрно-промислових культів як слов'ян, так і багатьох інших народів. Була присутня вона, судячи за етнографічними й фольклорними матеріалами XIX — першої половини XX ст., і в структурі жнивної обрядовості, а також зимового комплексу свят традиційної календарної обрядовості⁵⁶, нерідко виступаючи в парі з образами дуба (і ширше — рослинності) й свині. Із конкретних прикладів такого поєднання на увагу заслуговує, зокрема, білоруський звичай ворожити про погоду майбутнього року по крові різдвяної свині. Тварині перерізали горло й спостерігали: якщо кров лилась сильно, невпинним струменем, значить літо мало бути дощове⁵⁷. Семантичну пару вода — дуб у контексті святочно-новорічного циклу широко представлено у текстах колядок космологічного плану: дуб виступає як космічне прадерево посеред моря⁵⁸. Сакральним володарем вод небесних, творцем земних джерел

за індоєвропейською традицією, зокрема слов'янською, як відомо, вважався бог-громовик⁵⁹. Ця сторона природи бога знайшла втілення, поміж іншим, у численних гідронімах — похідних від його ймення⁶⁰. З образом громовика-Перуна у фольклорі часто пов'язаний — суттєвий для нашої теми — мотив повалення, потоплення дубів. Так у деяких білоруських відміфологічних казках і епосі про осилків розповідається, як богатирі — з видимими ознаками язичеського громовика⁶¹ — нищать дерева (особливо дуби), унаслідок чого з'являються річки, озера чи утворюються запруды на річках, виникає повінь. Показово, що в одному з фольклорних джерел місце діяльності головного персонажа прямо локалізовано Наддесенням: вирядившись на подвиги, Іллюшка вириває цілими десятинами дуби з корінням і кидає їх у Десну, після чого вона розливається, загрожуючи всьому світові затопленням⁶². Упадає в око збіг територіальних координат міфологічних подій і знахідок «перунових дубів». Є підстави вважати, що за обома означеними випадками (історичним і фольклорним) стояли одні цілком певні природні явища. У період VIII – XIII ст. водність басейну Дніпра силою різних обставин досягала своїх пікових рівнів особливо часто⁶³. Це призводило до значних руйнівних наслідків, зокрема до нищення прибережних лісових масивів, змін берегових ліній русел річок. Часові межі існування «перунових дубів» повністю вписуються в названий період, а відтак причини й умови загибелі дерев реально пов'язати з названими природними явищами. При цьому слід зауважити, що досліджувані дуби лише одні з багатьох дерев, що опинились у воді впродовж VIII – XIII ст. й ще досі в значній кількості лежать на дні Дніпра, Десни, інших річок дніпрового басейну.

У світлі наведених фактів припущення щодо семантичного зв'язку «перунових дубів» з річковими токами виглядає ще правдоподібнішим. З умов нестабільних природних обставин, падіння дерев, що зростали на самому березі чи неподалік річки, було цілком доступне передбаченню. Тим закономірнішим виглядає факт монтування скилиць жертвоних тварин саме на такі дерева. Напрошується питання: чи не виконувались ритуальні жертвування поблизу дубів з метою задоволення володарів водних стихій (того ж таки Перуна) і запобігання нових природних аномалій?

Так чи інакше, а факт розташування «перунових дубів» поблизу берегової лінії Десни й Дніпра, падіння з часом цих дерев у воду мав якимсь чином осмислюватись, витлумачуватись слов'янами-язичниками в ідейно-тематичному плані їхніх культів, узгоджуватись із контекстом їхніх релігійно-міфологічних уявлень.

Примітки

1 Белан Н. Г. Домашняя свинья как жертвенное животное древних славян // Вестник зоологии. — 1987. — №1. — С.64.

2 Автори статті висловлюють щире вдячність усім ученим, які провели лабораторні дослідження знахідки.

3 Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С.705.

4 Анучич Д. Любопытная находка // Русские ведомости. — 1912. — № 50. — С.5; Козловська В. Є. Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб слов'ян-поган // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 1. — С. 96–99. В. Є. Козловська відзначила значну висоту встановлення скилиць на стовбурі дуба (С. 98), Д. М. Анучич говорив про двометрову відмітку їхнього розташування.

5 Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян // СЭ. — 1979. — №2. — С.106; Ивакин Г. Ю. Священный дуб Перуна // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С.124, 126, 135.

6 Згідно літописних джерел, перехрестя доріг були традиційними місцями розташування святилиць Перуна. Див.: Ивакин Г. Ю. Священный дуб Перуна. — С.136.

7 Там же. — С.135, 136; Таку ритуальну інтерпретацію дуба 1975 р. Я. Є. Боровський поширив і на дерево 1909 р. Див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982. — С.62.

8 Тимошук В. Н. К новой интерпретации «священного» дуба (находка 1975 г.) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов (Киев, октябрь, 1987). — К., 1987. — С.158.

- ⁹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1988.— С.212.
- ¹⁰ Болсуновский К. В. Памятники славянской мифологии.— Вып. II. Перунов дуб.— К., 1914.— С.14; Козловська В. Є. Вказ.праця.— С.100.
- ¹¹ Ивакин Г. Ю. Священный дуб Перуна.— С.136.
- ¹² Козловська В. Є. Вказ.праця.— С.101.
- ¹³ Белан Н. Г. Указ.соч.
- ¹⁴ Анучич Д. Указ.соч.; Козловська В. Є. Вказ.праця.— С.101.
- ¹⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С.238; Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1986.— С.226.
- ¹⁶ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. И., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С.388, 390.
- ¹⁷ Боровский Я. Е. Указ.соч.— С.46–50.
- ¹⁸ Пассек Т. С. Трипільська культура.— К., 1941.— С.74; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С.192; Андриенко В. П. Земледельческие культуры племен лесостепной Скифии (VII—V вв. до н. э.): Автореф. дис. ...канд.ист.наук.— Харьков, 1975.— С.19.
- ¹⁹ Обстеження дерева 1975 р. провели М. А. Сагайдак і автори статті.
- ²⁰ Єдина суттєва відмінність поміж пам'ятками стосується кількості щелеп жертвних тварин, що використані для «інкрустації» стовбурів священних дубів. Таку відміну могли зумовити еволюційні зміни обряду, адже пам'ятки мають (у двох останніх випадках) різне хронологічне датування. Зважаючи на просторову віддаленість між пам'ятками, можна передбачити й певну варіантність обрядової форми. Стосовно кількісного дерева слід врахувати ще й погану його збереженість, фрагментарність, а відтак відсутність цілковитої гарантії щодо відповідності кількості щелеп виявлених і існуючих реально в минулому.
- ²¹ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С.145; Saxonis. Gesta Danorum.— Напїае, 1931.— Lib. XIV, 39; Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских.— СПб., 1870.— С.265; Стрийковский М. Хроніка польська, литовська, жмудська й усієї Русі // Дзвін.— 1990.— №1.— С.109–110.
- ²² Зимово святючна обрядовість, хоча й пізніша за календарем, багатьма ідейними й символічними моментами пов'язана зі живим циклом. Відомі факти, коли давнім язическим живим ритуалам найближчі відповідники відшукувались у структурі зимової народної обрядовості XIX ст. (Saxonis. Op.cit.; Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.— СПб., 1872.— Т.III.— С.438; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края.— СПб., 1887.— Т.I, ч.1.— С.47). До цього могли спричинитися еволюційні зміни, певне перегрупування язическої обрядовості, що відбулись у епоху поширення й панування християнства; це могло бути проявом і паралельного (осінньо-зимового) існування деяких форм ритуальних, культових дійств у слов'янської календарно-обрядової традиції.
- ²³ Стрийковский М. Вказ. праця; Семиряга М. И. Лужичане.— М.— Л., 1955.— С.129; Фрззер Д. Д. Золотая ветвь.— М., 1980.— С.510–512; Афанасьев А. Поэтическое воззрение славян на природу.— М., 1865.— Т.I.— С.779–781; Фаминцин А. С. Божества древних славян.— СПб., 1884.— Вып.1.— С.247; Яцимирский В. М. «Свиначье свято» // ЭО. 1912.— 1913.— №3/4.— С.107–109; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX — начала XX вв. Зимние праздники.— М., 1973.— С.241–242, 268–270, 287–288; Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов.— М.— Л., 1937.— С.70, 71; Латынин Б. А. Мирное дерево жизни в орнаменте и фольклоре Восточной Европы: к вопросу о пережитках.— Л., 1933.— С.24.
- ²⁴ Тэйлор Э. Первобытная культура.— М., 1939.— С.399, 400; Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции.— СПб., 1913.— С.105, 106, 182; Фрззер Д. Д. Указ.соч.— С.138–141, 184–187, 519–529; Фаминцин А. С. Указ.соч.— С.168; Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон.— СПб., 1990.— Т.XXVIII-а.— С.469–472; Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха. VII. Румынские, славянские и греческие коляды // Сб. ОРЯС.— 1883.— Т.XXXII.— №4.— С.109; Афанасьев А. Указ.соч.— Т.1.— С.768, 769, 779; Т.III.— С.748, 749.
- ²⁵ Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь.— М., 1899.— С.418; Афанасьев А. Указ.соч.— Т.1.— С.768, 769, 779–781; Т.III.— С.229, 300; Пропл В. Я. Русские аграрные праздники.— Л., 1963.— С.27; Фрззер Д. Д. Указ.соч.— 1983.— С.419, 430–433; Потемня А. А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий. I. Рождественские обряды // ЧО-ИДР.— 1865.— Кн.3.— Июль-сентябрь.— С.51.
- ²⁶ Ермолов А. С. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах.— СПб., 1905.— Т.II.— С.383; Богданович А. Е. Пережитки древнего мировоззрения у белорусов: Этнографический очерк.— Гродно, 1895.— С.85; Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила.— СПб., 1903.— С.331, 332; Петрушевич А. С. Общерусский дневник церковных, народных семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий.— Львов, 1865.— С.90.

²⁷ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 557, 558, 767; *Чубинский П. П.* Указ. соч.— Т. I.— С. 50; *Зеленин Д. К.* Указ. соч.— С. 71.

²⁸ *Пороску* свиню-матку греки Посейдоні приносили весною в жертву богині землі Деметри Зеленой. Див.: *Богаевский Б. Л.* Земледельческая религия Афин.— Пг., 1916.— Т. I.— С. 152. На думку С. О. Токарева, культ домашньої свині виник, безсумнівно, на ґрунті домашнього господарства. Див.: *Токарев С. А.* Религиозные верования восточных славянских народов XIX — начала XX вв.— М.— Л., 1957.— С. 54.

²⁹ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. II.— С. 300–302; *Тэйлор Э.* Указ. соч.— С. 398–400; *Болсуновский К. В.* Указ. соч.— С. 5, 11; *Фрэзер Д.* Указ. соч.— С. 118, 119; *Латынин Б. А.* Указ. соч.— С. 10, 16, 25.

³⁰ *Чичеров В. И.* Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX вв.— М., 1957.— С. 79; *Веселовский А. Н.* Указ. соч.— С. 109; *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 779; *Шахматов А. А.* Мордовский этнографический сборник.— СПб., 1910.— С. 98.

³¹ *Стрийковский М.* Вказ. праця; *Пропп В. Я.* Указ. соч.— С. 64.

³² У народі існували уявлення про апотропеічні властивості крові святочної свині. Див.: *Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники.*— С. 245.

³³ *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев.*— М., 1983.— С. 35, 37; *Сумцов Н. Ф.* Личные обереги от глаза.— Харьков, 1896.— С. 6, 14, 15; *Ивакин Г. Ю.* Священный дуб Перуна.— С. 134, 135; *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. II.— С. 253, 254, 303–305; *Фрэзер Д. Д.* Указ. соч.— 1983.— С. 431, 432; *Чичеров В. И.* Указ. соч.— С. 37; *Каниевский А.* Народная пища в Золотоношском уезде (рукопис) // РГТ.— Р. XXXI, оп. 1, од. зб. 21.

³⁴ *Токарев С. А.* Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований.— М., 1959.— С. 55, 72.

³⁵ *Кагаров Б. Г.* Классификация и происхождение земледельческих обрядов // Изв. ОАИЭ.— 1929.— Т. XXXIV.— Вып. 3/4.— С. 191.

³⁶ *Богданович А. Е.* Указ. соч.— С. 85; *Максимов С. В.* Указ. соч.— С. 331, 332; *Петрушевич А. С.* Указ. соч.— С. 90; *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 780; *Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники.*— С. 288. *Прокопій* Кесарійський у VI ст. писав, що слов'яни приносять своїм богам жертви й використовують ці жертви для ворожінь. Див.: *Прокопій* из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 297.

³⁷ *Чичеров В. И.* Указ. соч.— С. 80; *Мифы народов мира: Энциклопедия.*— М., 1982.— Т. II.— С. 629–631; *Чистов И. И.* Числовые суеверия.— М.— Л., 1927.— С. 28; *Д. Б.* Волшебный квадрат // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон.— СПб., 1892.— Т. VII.— С. 116, 117.

³⁸ *Saxonis.* Op. cit.; *Рыбаков Б. А.* Календарь из земли полян // СА.— 1962.— № 4.— С. 70, 71; *Календарные обычаи и обряды...— Исторические корни...— С. 64, 65.*

³⁹ *Болсуновский К. В.* Указ. соч.— С. 11; *Маржинский А. Ф.* Ромове // Труды X археологического съезда в Риге. 1896.— М., 1899.— Т. I.— С. 361; *Латынин Б. А.* Указ. соч.— С. 10; *Козловська К. Е.* Вказ. праця.— С. 102.

⁴⁰ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. II.— С. 294, 302; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 20, 22.

⁴¹ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. II.— С. 299; *Календарные обычаи и обряды... Исторические корни...— С. 123, 124; Сосенко К.* Культурно-исторична постать староукраїнських свят Різдва і Шедрого вечора.— Львів, 1928.— С. 70 та ін.

⁴² *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 768, 770, 771, 778, 779, 791; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период).— М., 1965.— С. 37, 38; *Петрушевич А. С.* Указ. соч.— С. 577; *Потебня А. А.* О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий. II. Баба-Яга // ЧОИДР.— 1865.— Кн. 3.— Июль-сентябрь.— С. 29–31; *Токарев С. А.* Религиозные верования...— С. 54.

⁴³ *Крачковский Ю. Ф.* Быт западно-русского селянина.— М., 1874.— С. 153; *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Летне-осенние праздники.*— М., 1978.— С. 204.

⁴⁴ *Сосенко К.* Вказ. праця.

⁴⁵ *Пор.: Тимошук В. Н.* Указ. соч.— С. 158; *Велецкая Н. Н.* О новогодних русалиях // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 396.

⁴⁶ *Кагаров Е.* Классификация...— С. 190.

⁴⁷ *Лавров Н. Ф.* Религия и церковь // История культуры древней Руси.— М.— Л., 1951.— Т. II.— С. 66.

⁴⁸ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 432–434, 469–482; *Петров Н. О.* О народных праздниках в Юго-Западной России // Тр. КДА.— 1871.— Т. III.— С. 568, 569.

⁴⁹ *Афанасьев А.* Указ. соч.— Т. I.— С. 248–250; *Фрэзер Д. Д.* Указ. соч.— С. 157–159; *Мифы народов мира...— С. 286, 303, 304, 307.*

⁵⁰ *Макашина Т. С.* Ильин день и Илья-пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян // Обряды и обрядовый фольклор.— М., 1982.— С. 84, 87–89.

⁵¹ *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев.— М., 1986.— С. 15–27; *Иванов В. В.,*

Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. — С. 203, 258; Мифы народов мира... — С. 306.

⁵² Калинин И. П. Церковно-народный месяцеслов на Руси. — СПб., 1877. — С. 422 – 426; Макашина Т. С. Указ. соч.

⁵³ Лавров Н. Ф. Указ. соч. — С. 66.; Макашина Т. С. Указ. соч.

⁵⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч. — С. 17 – 21 та ін.

⁵⁵ Фрэзер Д. Д. Указ. соч. — 1983. — С. 157; Сахаров И. П. Сказания русского народа. — СПб., 1885. — С. 102.

⁵⁶ Календарные обычаи... Исторические корни... — С. 137; Шнайдер О. Индо-европейцы. — СПб., 1913. — С. 181 – 182; Сосенко К. Вказ. праця. — С. 42 – 60, 245 – 249; Пропл В. Я. Указ. соч. — С. 171.

⁵⁷ Богданович А. Е. Указ. соч. — С. 85.

⁵⁸ Сосенко К. Вказ. праця. — С. 227, 230.

⁵⁹ Макашина Т. С. Указ. соч. — С. 86. Аналогічні уявлення стосовно Дорана, Одіна й Тора існували серед древньогерманських племен. Див.: Календарные обычаи и обряды... Исторические корни... С. 140.

⁶⁰ Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч. — С. 98 – 99.

⁶¹ Там же. — С. 98, 164 – 170.

⁶² Там же. — С. 98, 167.

⁶³ Поінформованості про інтенсивність пікових рівнів водності басейну Дніпра у VIII – XIII ст. автори завдячують М. А. Сагайдакові.

Р. В. Забашта, А. Н. Пошивайло

«ПЕРУНОВЫ ДУБЫ»

В 1984 г. в селе Колычівка Черниговского района авторами статьи выявлены остатки ритуального дуба, поднятого со дна Десны поблизости села ориентировочно в 1978–79 гг. В ствол дерева была вставлена нижняя челюсть свиньи. Детальным изучением находки установлено: время гибели дерева — II пол. IX — кон. X в.; челюсть принадлежала домашней свинье-матке в возрасте около 2,5 лет; календарный период установки кости в дуб — поздняя осень-зима, ряд других факторов. Результаты исследования колычівского дерева (в совокупности с информацией о двух предыдущих аналогичных находках в 1909 и 1975 гг.) позволяют по-новому определить исходные параметры для ритуальной атрибуции такого явления как «перуновы дубы»: время, место, условия проведения реконструируемого ритуала, характер культовых атрибутов. Сопоставление полученных данных с историко-этнографическими фактами убеждает в том, что дубы со свиньиными челюстями в стволах являются реалиями аграрно-промыслового языческого культа, входившего, вероятно всего, в комплекс календарной обрядности славянских поселен Среднего Поднепровья, приуроченного к жатвенному периоду.

R. V. Zabashta, A. N. Poshivailo

«THE PEROUN OAKS»

In 1984 in v. Kolychivka of the Chernigov Region the authors of the paper revealed the remains of the ritual oak lifted from the bottom of the Desna river near this village approximately in 1978 – 79. That finding was interesting: the lower jaw of a pig was inserted into the trunk of the tree. The detailed studies of the finding have permitted determining: time of the tree death — the 2nd half of the 9th and the end of the 10th century; the jaw belonged to a domestic sow about 2,5 years; calendar period of the bone insertion into oak — late autumn-winter; some other facts. The results from studies of the Kolychivka tree (added to information on two previous analogous findings of oaks in 1909 and 1975) permit anew determining the initial parameters for ritual attribution of such a phenomenon as «Peroun oaks»: time, place, the conditions for performance of the ritual to be

reconstructed, the kind of cult attributes. The comparison of the data obtained with historical-ethnographical facts confirms that oaks with pig jaws in the trunks were realities of agrarian-trade heathen cult which most probably, was one of components of winter calendar rites of the Slavonic settlers in the Middle Subdnieper territory confined to winter solstice.

Одержано 12.04.89

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОСПОРУ

О. О. Масленников

Назва статті відбиває кінцеву мету складного процесу комплексних досліджень.

Перший етап, природно, передбачає ознайомлення з територією, виявлення і поверховий огляд археологічних пам'яток, в тому числі і за допомогою аеро-й космозйомки. По тому, ретельне обстеження безпосередньо об'єктів, їх топографічних та мікрорельєфних особливостей, фіксація підйомного матеріалу й іноді палеоботанічний та інший біоаналіз. Нарешті — вибіркоче дорозкопкове вивчення за допомогою геофізичних методів (магніто- й електророзвідка). Завдяки їм уточнюються межі пам'ятки й в окремих випадках — можливий характер забудови. Обирається найбільш доцільне для розкопок місце.

Другий етап — власне розкопки, причому бажано різнотипних та різночасових поселень — на площах, достатніх для одержання обґрунтованих матеріалом-знахідками висновків щодо хронології й особливостей історії і планування.

Обробка результатів розкопок в майбутньому дозволяє визначити абсолютну або відносно надійну хронологію поселень й окремих будівельних періодів.

По тому, маючи вже більш-менш значні й різноманітні дані, можна братись до побудови схеми історичної типології поселень розглядуваного регіону. Оскільки в силу вкрай обмежених писемних джерел іншого шляху для вирішення поставлених завдань в умовах Боспору не існує.

При цьому важливо, щоб рівень наших знань був уже досить повним й відносно стабільним. Інакше кажучи, будь-які нові розкопки, природно коригуючи й доповнюючи, в цілому принципово не змінювали б основних уявлень. Досвід польових робіт переконує автора, що до основоположних, узагальнюючих досліджень з боспорської археології можна повертатись з періодичністю у чверть століття чи близько цього. Так, остання в часі (по суті — перша) спроба типологізації сільських поселень Боспору була здійснена І. Т. Кругликовою на межі 60 – 70-х рр.¹

Наступний етап — найскладніший та суперечливий: функціональна інтерпретація різних типів поселень. Тут на перше місце виступає аналіз не формальних ознак, а специфічних рис та особливостей, пошуки найбільш близьких історико-археологічних аналогій. І тут велику роль відіграє суб'єктивний фактор.

Разом з поселеннями необхідно обстежувати саму сільську територію, вивчати сліди розмежування давніх колодязів, шляхів, огорож і прикордонних смуг, вирішувати питання палеографії та палеокліматології.

Лише після цього, у загальному історичному контексті Боспору, із залученням писемних джерел (якщо вони є) можна підбивати підсумки, тобто реконструювати еволюцію організації всієї чи регіональної хори Боспорської держави.

З викладених тверджень, природно, випливає необхідність залучення до рішення цих завдань багатьох спеціалістів, копітка праця великих колективів. І ми цілком усвідомлюємо, що в цьому напрямку подолано лише незначний відрізок шляху.

Вивчення території, що в різні часи і різною мірою (точніше, розмірами) була хорою європейської частини Боспору, тобто в основному сучасного Керченського півострова, розпочалося давно.

Перші описи давніх валів і курганів сягають ще кінця XVII ст.², а ряду найкрупніших поселень на півдні і сході півострова — першої третини XIX ст.³ Окремі дуже незначні розвідки у Приазов'ї проводились наприкінці цього століття⁴. Деяка увага малим містам Боспору південної та південно-східної зон приділялась у довоєнні роки. Однак великомасштабні дослідження почалися з 50-х років. І тут ми перш за все повинні згадати добрим словом місцевого краєзнавця, невтомного розвідника давніх пам'яток В. В. Веселова. Саме ним відкрита більшість городищ та селищ півострова. Вирішальне значення мали багаторічні розкопки під керівництвом І. Т. Кругликової у 50–70-х роках і роботи на окремих пам'ятках інших експедицій. Комплексні дослідження хори продовжує Східно-Кримська експедиція автора.

Серед основних особливостей даного району відзначимо відносно непогану (за уявленнями Північного Причорномор'я) збереженість багатьох об'єктів. Певною мірою це обумовлено широким застосуванням каменю у будівництві. Разом із тим, саме це, а ще й кам'янистий, складний рельєф місцевості, особливості приморських районів, утруднює виділення поселень на аерофотознімках. Більш-менш добре видно межові огорожі. Рясне каміння дозволяє чіткіше виявляти (в тому числі і за допомогою магніторозвідки) кордони поселень і частини їх планування до розкопок. Але близькість скальних порід материка є перепоною в цих розвідках. Територія і конфігурація городищ перших століть на топографічних картах читається здебільшого нечітко. Іноді вдається виміряти ширину і довжину оборонних стін, валів та ровів. Вже розкопані до цього часу площі на багатьох поселеннях досить великі. Так, досліджена майже третина городища Ілурат. Практично повністю розкопані центральні частини поселень Михайлівське, Ново-Відрадне, Семенівське і Генеральське-західне, Андріївка-південна. Приблизно половина — городища на мисі Зюк. Площі близько 1000 м² розкриті на поселеннях Крутий берег, Золоте-східне, Полянка, на селищах Золоте плато, Ак-Таш, Сазонівка. Досить значні розкопки велися також на городищах біля с.Ново-Миколаївка, на Чокракському мисі, в урочищі Артезіан, на Зеленому мисі, Салачик, Казантин-Східний, Мар'ївка, Марфівка. Відносно невеликі (до 300 м²) розкопки були закладені на ряді інших селищ та поселень (Генеральське-східне, Андріївка-північна, Тасуново та ін.).

В основу запропонованої класифікації поселень покладено принципи сполучення суто зовнішніх ознак (площа, конфігурація) та характеру його забудови (внутрішня організація обширу). Обидва вони об'єктивні, як правило, не випадкові і в свою чергу залежать від ряду факторів (природні умови, правовий і майновий стан населення, домобудівні традиції, ступінь зовнішньої безпеки).

Якщо ознака площі у цій класифікації зрозуміла, то відносно другого — необхідні пояснення. Йдеться не про будинки, а саме про принцип їх розташування. І тут треба говорити або про розсіяну, розпорошену, розосереджену забудову (хаотичну чи системну), або про суцільний єдиний комплекс будинків та подвір'їв. Можливі різні варіанти. Суцільна забудова передбачає присутність укріплень і в той же час обумовлена ними.

Насправді у більшості випадків риси другої ознаки важко визначити до початку розкопок. Але в тому-то й справа, що обидва ці фактори (площа й планування) взаємопов'язані, а наших знань вже досить для того, щоб застосувати закон аналогії. Інакше кажучи, там, де відсутній один компонент або

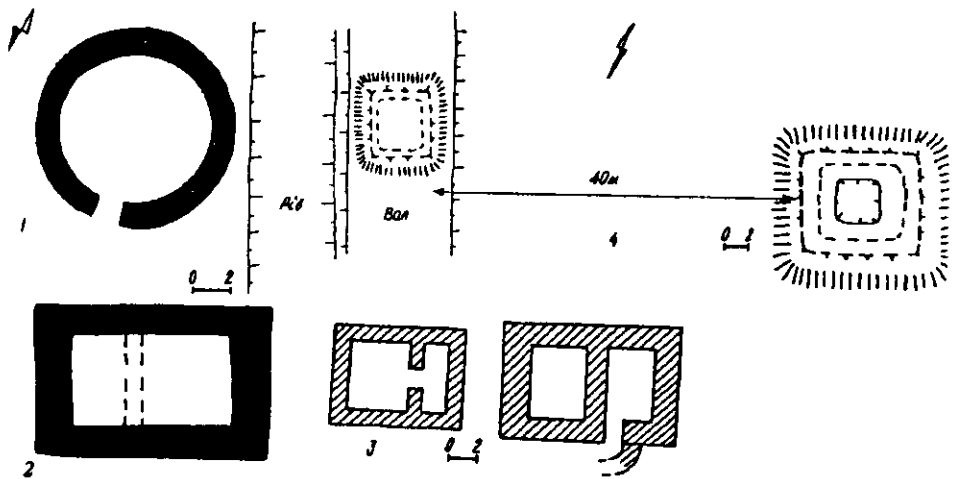

Рис. 1. Поселення типу I, вид перший. 1-2 — плани-схеми веж IV-III ст. до н. е. на узбережжі Азовського моря; 3 — плани-схеми будівель баштового типу на території Азіатського Боспору (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 4 — схема-план баштоподібних будівель біля Узунларського валу.

просто не вистачає його даних, допомагають аналогії з більш вивченими пам'ятками, що мають таку ж саму характеристику. Аналіз боспорських поселень переконує нас в тому, що особливості планування та забудови не випадкові, а повторюються у деяких однотипних за площею поселеннях. І навпаки, — схожі зовні поселення мають однакове планування. В умовах держави така стандартизація їх цілком природна.

Отже, типологічно усі відомі на сьогодні поселення Європейського Боспору можна розподілити за такими типами, видами та варіантами.

Перший тип — найпростіші поселення, абсолютно відокремлені будівлі. Нестандартний, але не рідкий випадок поселення, що складається з одного житлово-господарського блоку-будинку. Такі поселення добре представлені на території Азіатського Боспору⁶ (рис. 1, 3), а також відомі і на Європейському, хоча й менш вивчені. Це, насамперед, вежі або невеличкі форти поруч з Узунларським валом. Розміри двох із них, наскільки це дозволяють визначити дорозкопні виміри, 14×11 та 10×13 м (рис. 1, 4).

Декілька веж виявлено на скелястих підвищеннях поблизу узбережжя Азовського моря. Одна з них кругла, з діаметром підмурку 12 м і стіни 0,9 м, друга — розміром 8×13 м та шириною стін близько 1,6-2 м (рис. 1, 1-2). Численні аналогії їм у грецькому світі добре відомі⁷, а їх охоронно-вартові функції очевидні.

Наступний вид поселень першого типу представляє ніби їх безпосередній розвиток — укріплені будинки баштового типу. Донедавна вони також були зафіксовані лише на Таманському півострові⁸ (рис. 2, 2-3). Зараз повна їх аналогія розкопана на мисі Чокракського озера (рис. 2, 1). Всі вони були центральними будівлями, мали міцні (до 2 м завтовшки) стіни, не нижче двох поверхів і площу від 365 до 440 м². Це або добре укріплені будинки землевласників, або резиденції царських намісників і т. п.

До другого типу відносяться поселення з розосередженою забудовою. Це варварські селища та грецькі села. На півострові налічується кілька сотень перших. Про наявність других можна гадати за аналогіями з Азіатським Боспором⁹.

Для селищ характерна хаотична забудова, за якої різні за площею і формою приміщення-будинки разом з господарськими ямами та зольниками ніби групуються в межах селища свого роду «кущами». Це чітко простежується за даними магніторозвідки і підтверджується розкопками. Рівень будівничої справи невисокий, укріплення відсутні, загальна площа досягає більше десятка гектарів (рис. 3; 4, 1-3).

Грецькі села існували лише поблизу великих міст біля узбережжя протоки. Прості, але правильні за плануванням (будинки розташовувались в ряд

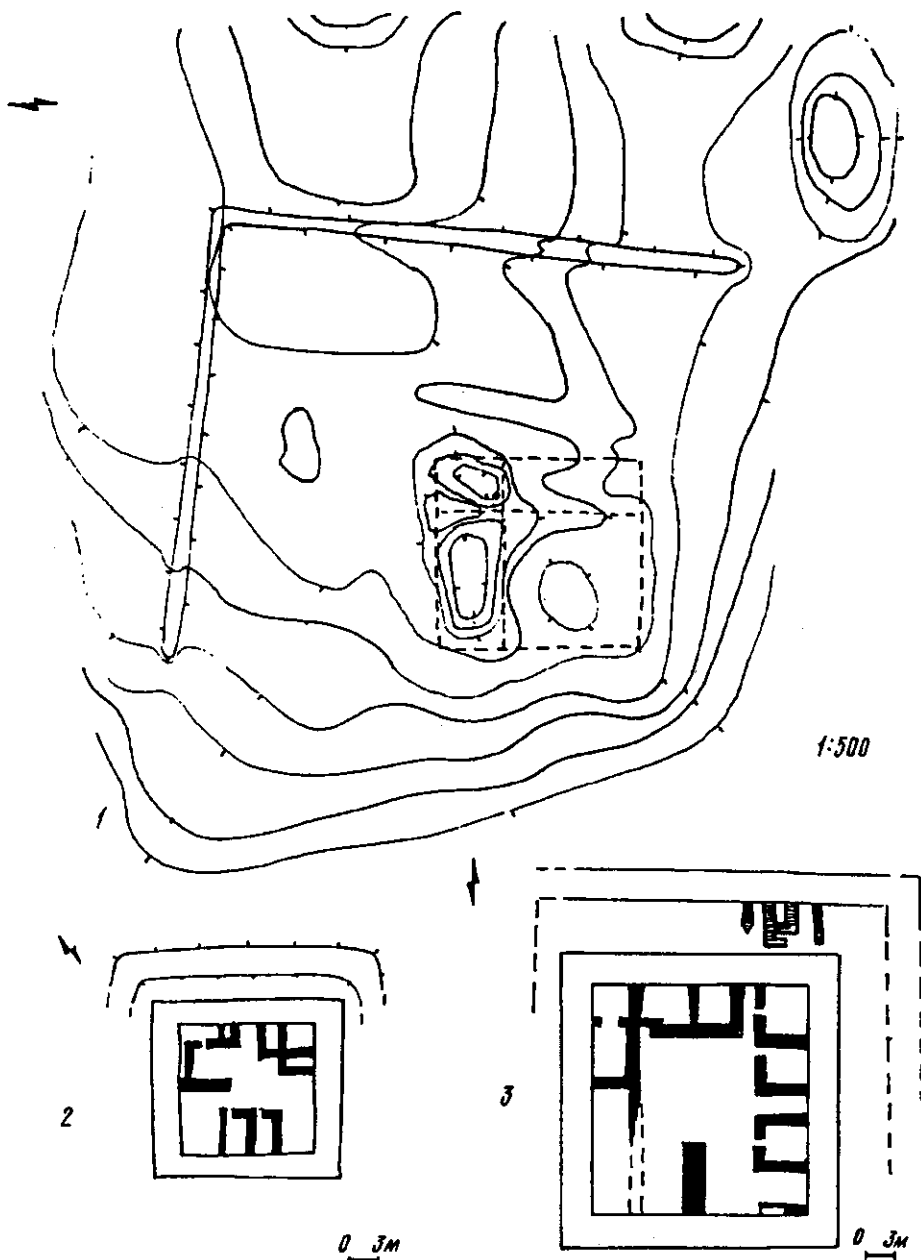

Рис. 2. Поселення типу I, вид другий. Будинки баштового типу. 1 — план поселення на Чокракському місці (IV–I ст. до н. е.). 2–3 — укріплені будинки баштового типу на Таманському півострові (садиба Хрисаліска та будинок на Семибратньому городищі).

або шахматкою на відстані 30–100 м. Якість будівельних робіт помітно вища, є криниці, зернові ями, дороги, більш різноманітні й багаті знахідки.

Обидва види непогано окреслюються за численними «плямами» розвалів каміння та знахідками кераміки на відносно рівних, особливо свіжорозораних, місцях, добре «читаються» на аерофотозйомці.

Третій тип поселень — поселення із суцільною, компактною забудовою. Він розпадається на два види й кілька варіантів і найкраще досліджений саме у Східному Криму. Як правило, ці городища легко віднаходять під час розвідок.

До першого виду відносяться поселення, приміщення в яких (будинки) групують навколо одного (рідше — двох) загального двору, утворюючи замк-

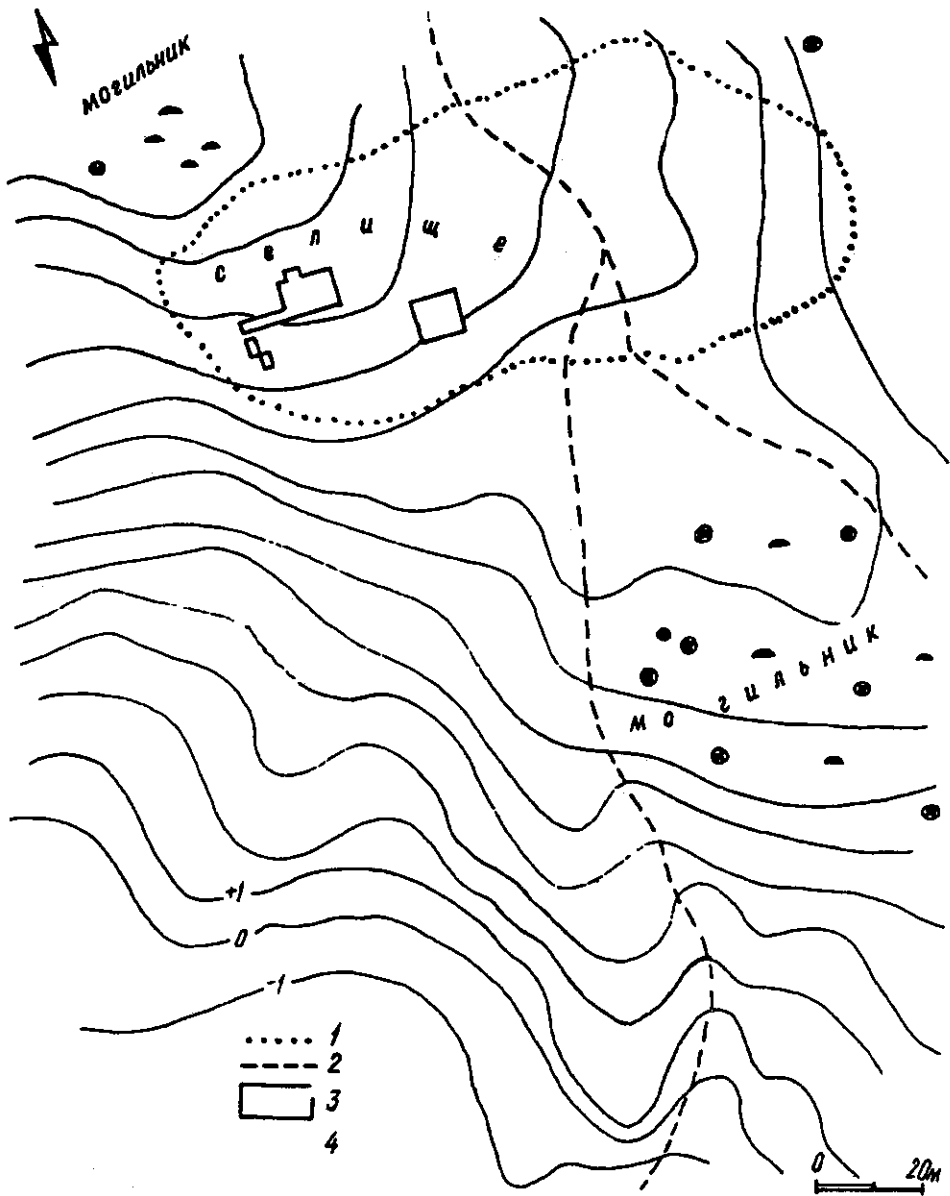

Рис. 3. План-схема селища IV—III ст. до н. е. Золоте-плато.

нений обшир. Загальні зовнішні стіни виконували одночасно і захисні функції. Це свого роду будинок-поселення. Стосовно Боспору можна говорити вже про кілька його хронологічних та типологічних варіантів.

Перший — можливо, поселення при східному схилі г.Опук, на жаль, погано збережене¹⁰ (рис. 5, 2). Потім — садиби: сільські (поселення біля с. Ново-Відрадне, шар II, біля сс. Героївське та Андріївка-південна) (рис. 5, 3) та міські (поблизу Мірмекія)¹¹ (рис. 5, 4). Їх площі коливаються в межах від 1137 до 3000 м². Це суто грецькі, на вигляд, будови з вежами, господарськими приміщеннями і т. п. Сюди ж можна віднести, за основним планувальним принципом, і дуже цікавий комплекс з декількох будівель на березі Азовського моря (поселення Генеральське-західне) (рис.6). Частина їх виконувала в основному житлові функції, частина — господарські. Досить складна система оборони складалася із веж, дворядних валів і ровів та особливих передових укріплень на сусідньому високому схилі. Численність знахідок, дуже

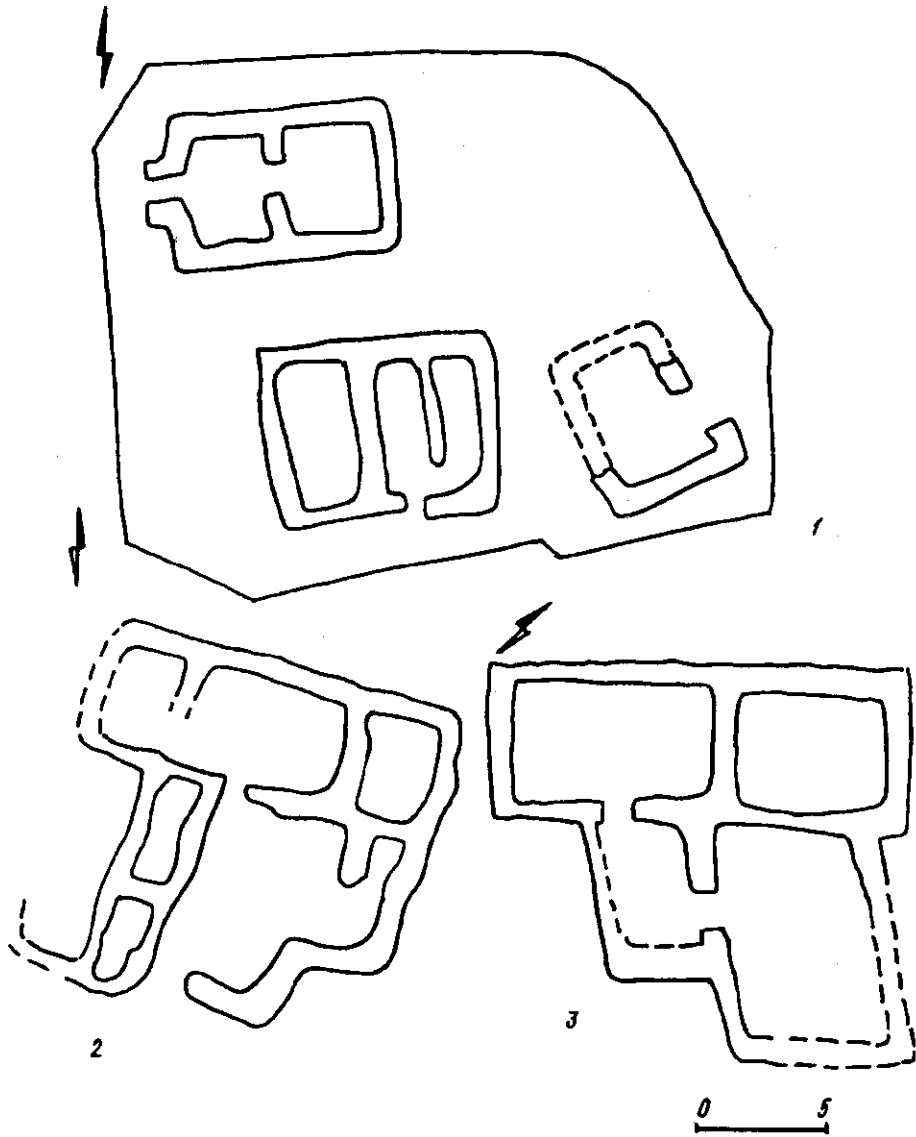

Рис. 4. Плани будинків на селищах Керченського півострова. 1 — Південно-Чурубаське поселення; 2 — селище Золоте-плато; 3 — селище Ак-Ташське.

високий рівень будівничої справи, виноробні, культові вівтарі, величезна зернова яма — все виокремлює дане поселення з сучасних йому пам'яток сільської території Боспору.

Наступний варіант (III) поселень цього виду пов'язаний з іншою добою. Всім їм властиве чітке, прямокутне планування з орієнтуванням (майже точно) за сторонами світу, розташування на верхів'ях схилів, над долинами та біля гирла річок, а також, можливо, поблизу давніх шляхів. Вони чудово «читаються» на місцевості розкопок і різняться від садиб більш компактною забудовою, відсутністю веж, товщиною стін та деякими іншими ознаками. Приміщення всередині, навкруги двору розташовувались у два, три або чотири ряди. Зрештою, це були «цитаделі», довкола яких розміщувались інші житлові та господарські будови, в свою чергу оточені ще однією лінією оборони: стіною або валом та ровом.

Однотипними можна вважати так звані «батареїки» Таманського півострова¹².

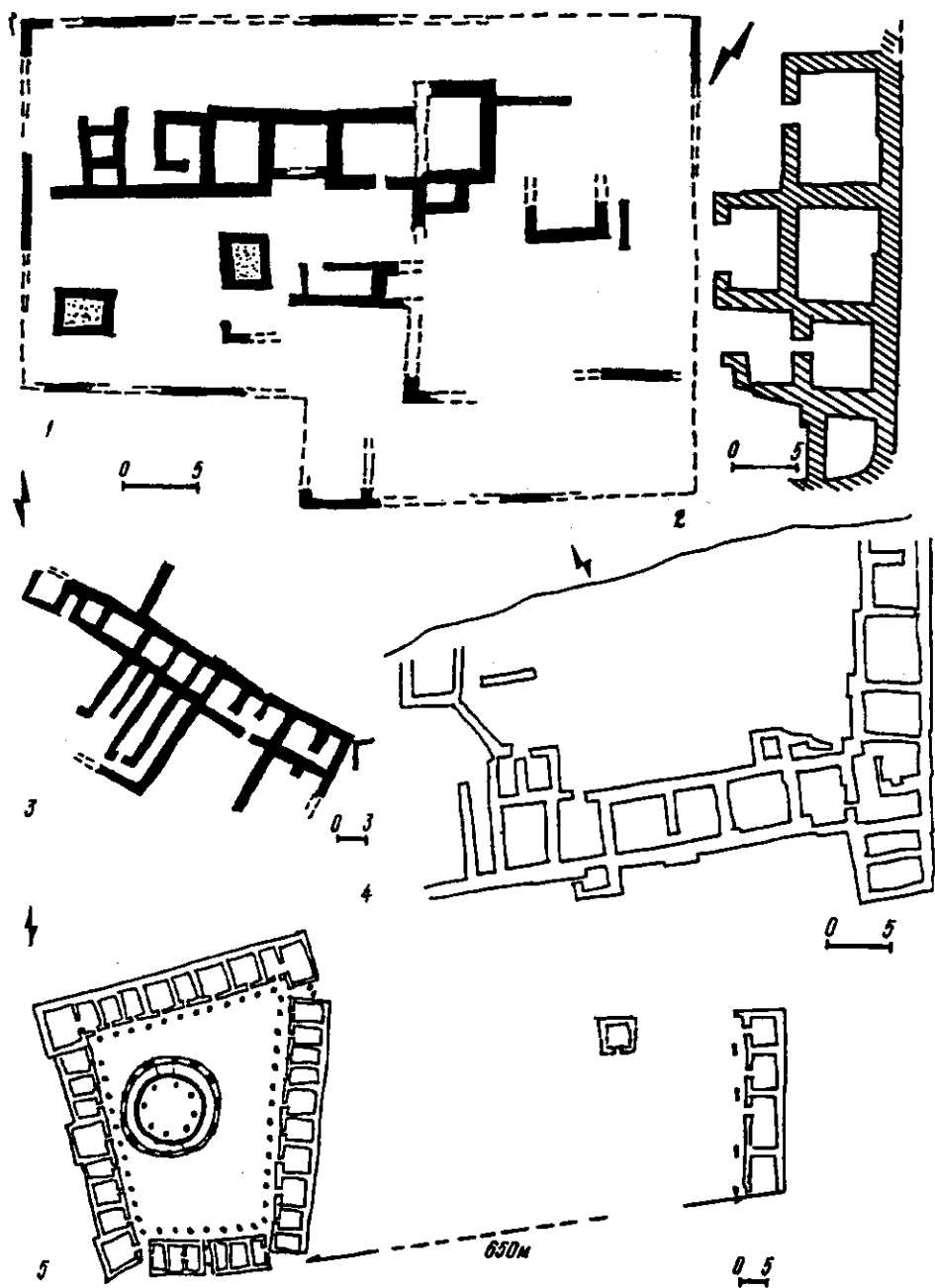

Рис. 5. Поселення третього типу першого виду (садиби, садибні комплекси, ранні поселення греків, храмові комплекси). 1 — заміська садиба елліністичної доби біля Мірмекія; 2 — будинок на поселенні Кіммерік, схил А. 3 — садиба IV—III ст. до н. е. біля с. Андріївка-південна; 4 — так званий архаїчний Торик; 5 — Таманський толос.

У залежності від площі центральної частини ці поселення поділяються на дві групи. Перша — з площею «цитаделі» від 550 до 850 м² (Ново-Відрадне, Михайлівське, Багерово-північне, Придорожнє) (рис. 7, 2–3). Друга — з площею більше 1500 м² (Артезіан, Темир-гора) (рис. 7, 1). Тут, очевидно, були й вежі, а зовнішні стіни були міцнішими.

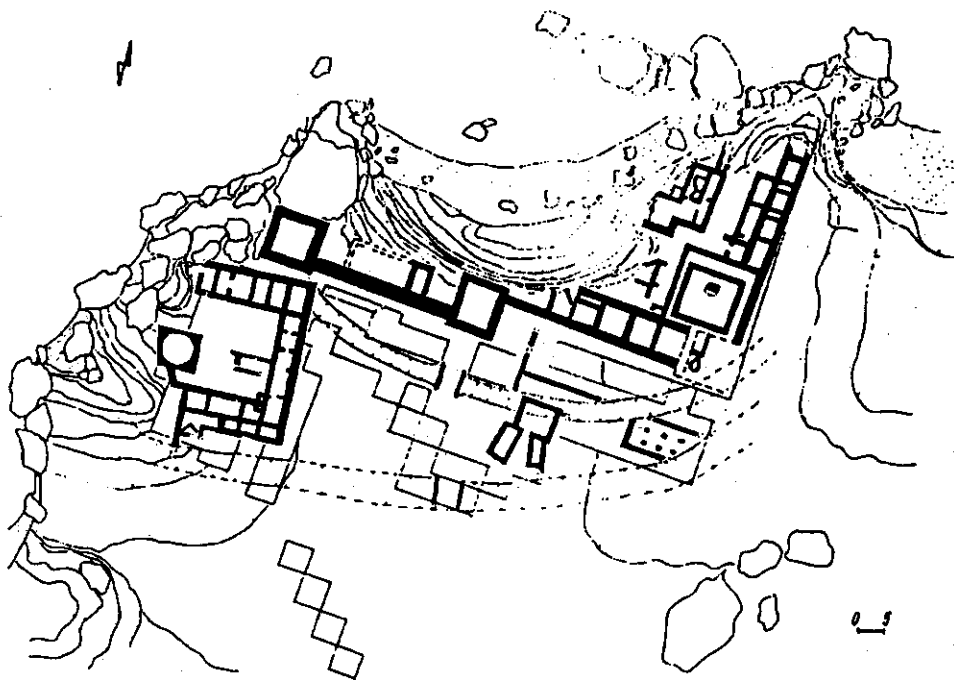

Рис. 6. Поселення Генеральське-західне (IV-III ст. до н. е.).

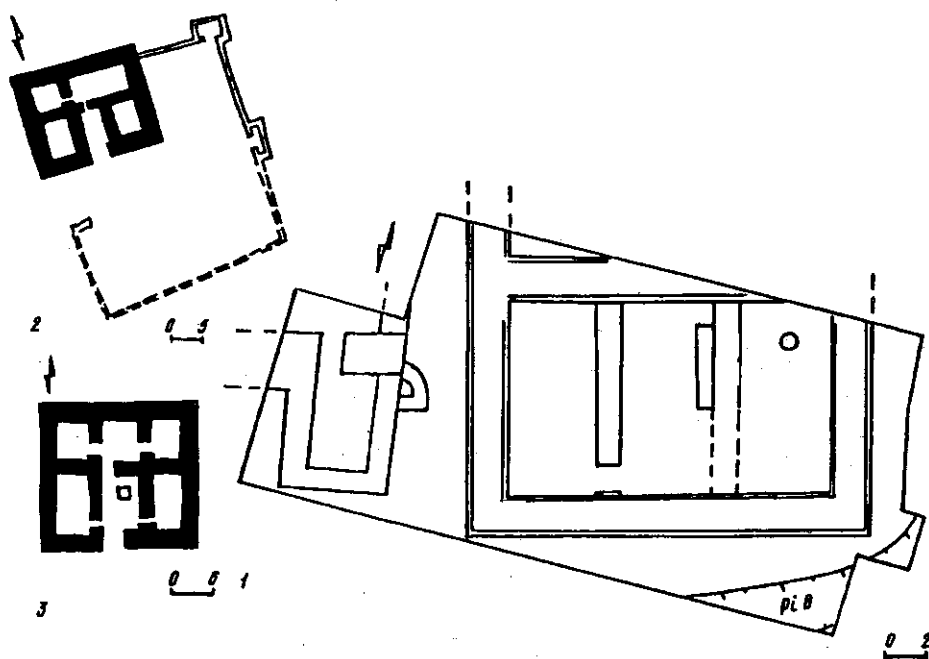

Рис. 7. Поселення третього типу другого виду, варіант II. 1 — поселення Артезіан; 2 — план-схема поселення біля с. Ново-Відрадне (III забудовний період); 3 — план-схема поселення біля с. Михайлівське (I-III ст. н. е.).

За своїми функціями це скоріше укріплені пости на шляхах, невеликі фортеці або укріплені табори, розраховані на більш тривалий час, ніж садиби багатих землевласників. Численні близькі їм аналогії відомі у різних районах Римського світу¹³.

До поселень другого виду третього типу відносяться ті, що мають лінійне

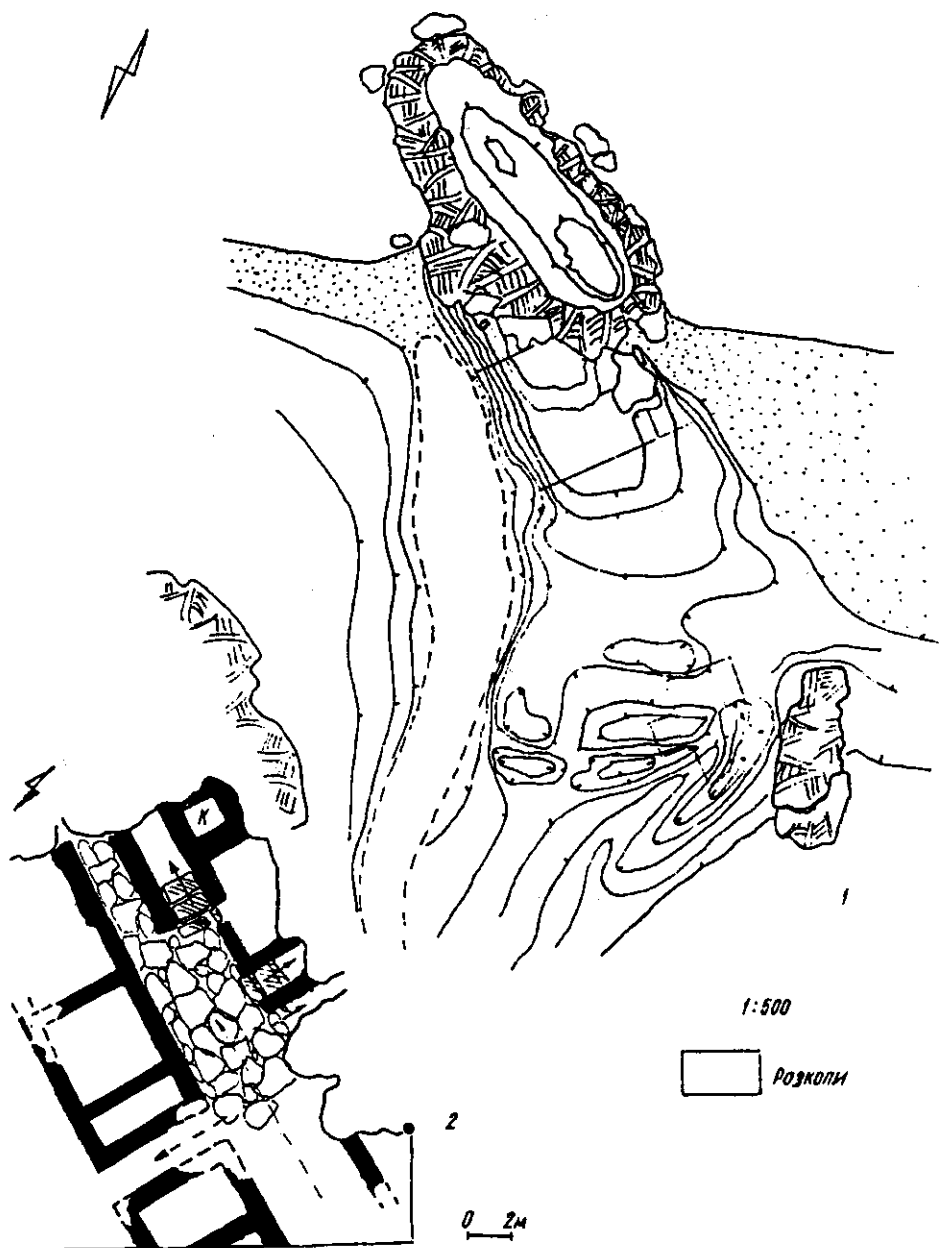

Рис. 8. Поселення третього типу другого виду, варіант I. Поселення Салачик (IV ст. до н. е. — VI ст. н. е.). 1 — топографічний план-схема; 2 — план будівельних залишків I ст. до н. е. — III ст. н. е. на основному розкопі.

планування внутрішньої забудови. Схожі за конструкцією будинки послідовно об'єднані в ряди блоків-кварталів або ліній. Це передбачає наявність вулиць, провулків, часто — терас. Такі поселення особливо характерні для Східного Криму і, очевидно, якимось чином пов'язані з традиціями пізньоскіфських городищ. Вивчені вони добре.

Їх природне укріплене становище на високих схилах та мисах доповнювалось досить міцними стінами з бастіонами й вежами, а також валами й ровами. Одноманітність планування та внутрішнього обладнання приміщень, скупченість, криволінійність стін, низька якість кладки — ось характерні риси цих поселень. Разом з тим, все це, поряд з одноманітними й небагатими знахідками, дозволяє зробити висновок про майнову і скоріше за все соціальну однорідність жителів цих городищ.

Найкрупніші, найукріпленіші і, по всьому, найзначиміші з них Ілурат і так званий Савроматій. В основному ж розбіжності стосуються лише розмірів площин. І тут легко відзначити певну закономірність, яка дозволяє виділити три варіанти всередині даного виду.

Перший — це невеликі городища площею 0,12—0,2 га (Бондаренково-північне, Кам'янка, Кьози, Салачик, Чурубаський маяк, Куль-Оба-західна, Атаманська гора) (рис. 8, 1-2).

Другий — поселення типу добре відомої Семенівки, площею близько 0,5 га. (Тасуново, Куль-Тепе-західне, Семенівка, Зелений мис, Бузкова бухта, Полянка, гора Опук, Глазівка, Порфмій (рис. 9, 1-3). І третій варіант — городища площею близько і більше 1 га. Це — Золоте-східне, Золоте, Гене-

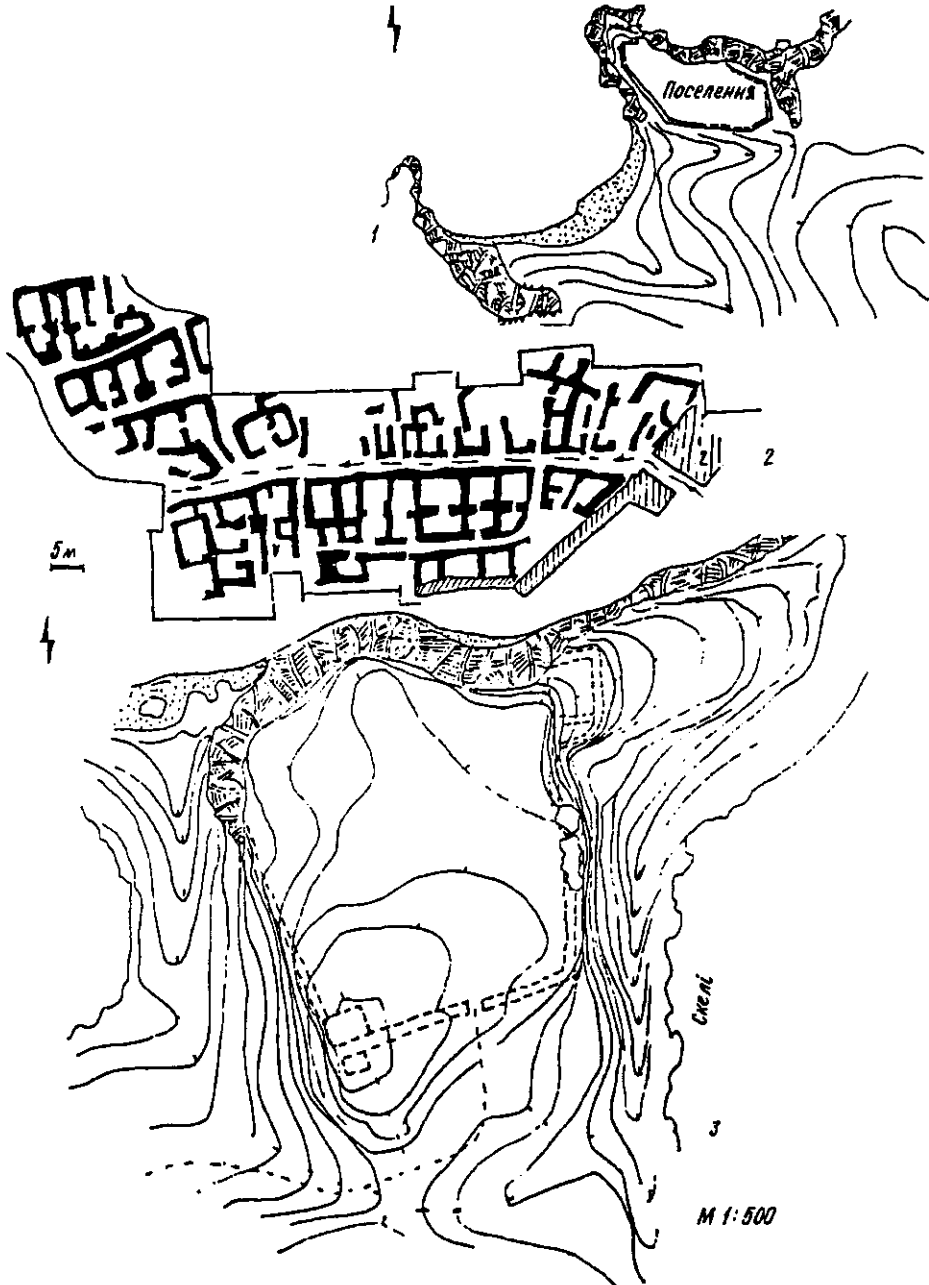

Рис. 9. Поселення третього типу другого виду, варіант II. 1-2 — поселення біля с. Семенівка; 3 — поселення Куль-Тепе-західне.

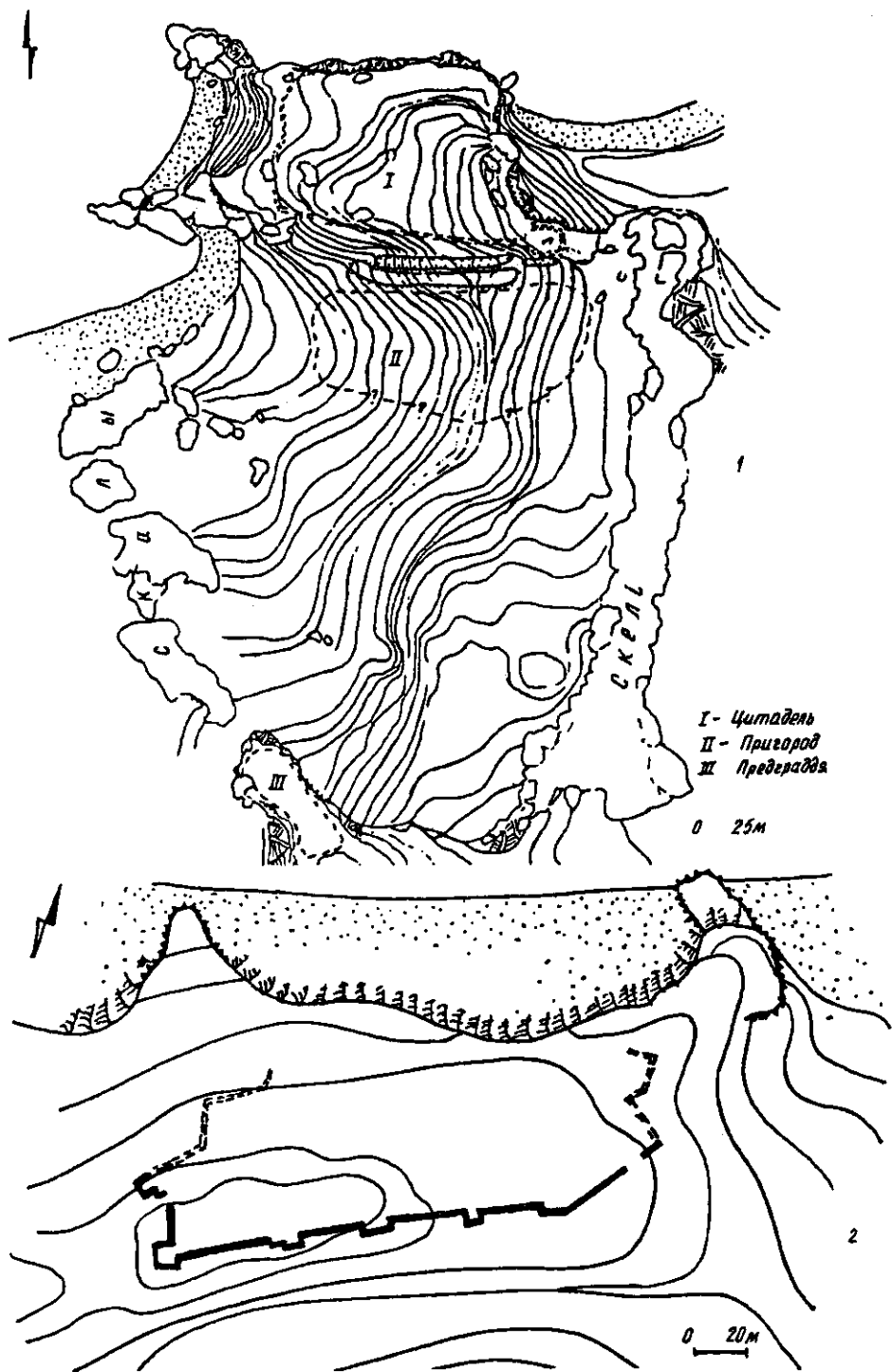

Рис. 10. Поселення третього типу другого виду, варіант III. 1 — поселення Генеральське-східне; 2 — поселення Золоте-східне (III-I ст. до н. е.).

ральське-східне, Туркмен, Андріївка-північна, Белінське, Зенонів Херсонес, Ілурат, Казантип-східний, Савроматій (рис. 10, 1-2).

При цьому в районі Кримського Приазов'я більшість поселень даного варіанту складалася ніби з двох-трьох частин. Основна, сильно укріплена «цитадель» на схилі, свого роду «приміська зона» перед нею, у долині, і пе-

редові укріплення — форти та загорожі на підступах до цієї долини. При виділенні варіантів за розрахункову бралася площа лише центральної частини. Таким чином найкрупніші городища утворювали складну систему своєрідних укріплених мікрорайонів.

Така на сьогодні типологія сільських поселень цієї частини Боспорської держави.

Тепер зіставимо отриману схему із даними хронології. При наявності спірних питань абсолютного датування ряду об'єктів, відносні рубежі існування практично всіх поселень не викликають ніякого сумніву.

Так, очевидно, спершу, але не раніше рубежа VI–V ст. до н. е. можна говорити лише про нечисленні грецькі селища поблизу найдавніших міст, заснованих на березі Керченської протоки (Пантікапей, Німфей). Вивчені вони (Героївське та, можливо, Південно-Чурубаське поселення) ще недостатньо. Не виключено, що більш віддалені грецькі поселення виглядали, як поселення типу III, вид I, тобто (Кіммерік, схил А) аналогічно архаїчному Торику¹⁴ (рис. 5, 1). Вигляд інших пізньоархаїчних поселень на узбережжі (миси Зюк, Казантип) та вглибині півострова (раніші шари Андріївки-південної, Чокракське джерело) не зрозумілий. Стосовно останніх — не визначено також етнічний склад їх населення. Решта території півострова лишалась на той час зоною кочів'їв місцевого, умовно скіфського населення (рис. 11).

Наприкінці першої чверті V ст. до н. е. всі вони тимчасово припиняють існування.

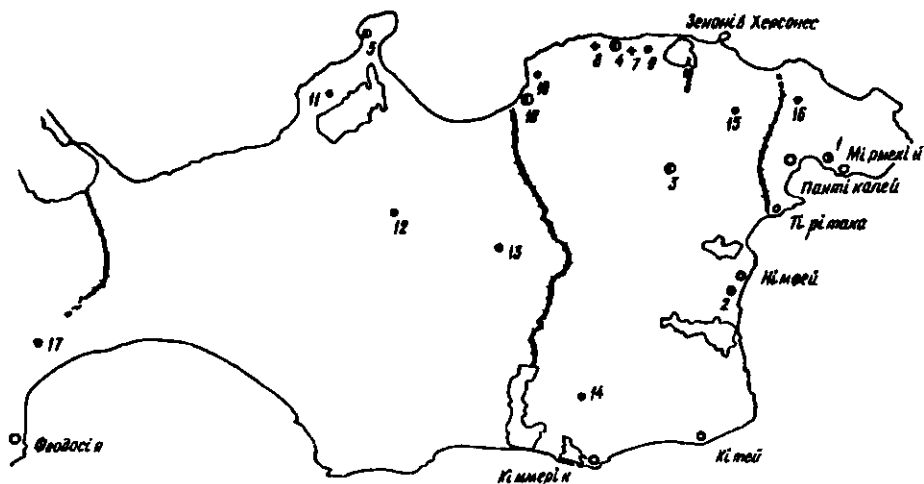
Значно складнішу картину являє організація сільської території в елліністичну добу (рис. 12). Саме з другої чверті IV ст. до н. е. і до кінця другої чверті III ст. до н. е. існує основна маса численних варварських селищ півострова (тип II, вид II) та грецькі садиби (тип III, вид I, варіанти 1–2). Причому деякі з садиб існують навіть на початку I ст. до н. е. (Ново-Відрадне, поблизу Мірмекія).

Одночасно існують і поселення першого типу, виду I та II. Це і згадані вежі на узбережжі Азовського моря і будинки баштового типу (Чокракський

Рис. 11. Сільські поселення пізньоархаїчного часу. 1 — поселення біля с. Героївське; 2 — поселення на мисі Зюк; 3 — поселення на мисі Казантип; 4 — поселення Чокракське джерело; 5 — поселення Андріївка-південна; 6 — Південно-Чурубаське поселення; 7 — поселення на східному схилі г. Опук (схил А).

Умовні позначення: 1 — давні вали; 2 — грецькі міста; 3 — сільські поселення.

○	- 1.	□	- 6
○	- 2	+	- 7
○	- 3		
○	- 4		
■	- 5		

Рис. 12. Сільська територія Європейського Боспору в елліністичну добу. Поселення: 1 — садиба біля Мірмекія; 2 — садиба біля Німфея; 3 — Андріївка-південна; 4 — Генеральське-західне; 5 — Кизантип-західний; 6 — Чокракський мис; 7 — вежа в районі Генеральської бухти; 8 — вежа на узбережжі на захід від поселення Генеральське-західне; 9 — селище Бешара; 10 — селище Золоте-плато; 11 — селище Ак-Таш; 12 — Слосарівка; 13 — Мар'ївка; 14 — Мар'ївка; 15 — селище Придорожнє; 16 — селище Тархани; 17 — Жуковка.

Умовні позначення: 1 — давні вали; 2 — грецькі міста; 3 — приміські садиби; 4 — далекі садиби; 5 — укріплені будинки баншового типу; 6 — селища; 7 — вежі.

мис). Надійно датованих та зафіксованих слідів розмежування полів ми поки що не маємо.

Таким чином, з одного боку, на досить вузькій прибережній смузі ми і на той час бачимо майже класичну грецьку схему організації хори: приміські й віддалені садиби, з розташованими неподалік сторожовими вежами, сховищами¹⁵ (скоріше не від піратів, а від сусідів варварів), ускладнену резиденціями царя або його намісників і комплексом будов напівсадибного, напівкультового характеру, до того ж із значними торговельними функціями (поселення Генеральське-західне).

З іншого боку — сотні різноманітних варварських селищ як поруч із греками, так і вглибині, впритул до Центрального Криму. Можливо, ті з них, що були розташовані на Керченському півострові, навіть формально не входили до складу Боспорської держави і були пов'язані з нею лише економічно. Наскільки нам відомо, ця думка раніше не висловлювалась і, можливо, підтверджується дивною особливістю титулатури боспорських царів IV—III ст. до н. е., в якій скифи навіть не згадуються.

При виділенні цих двох зон сільської території Європейського Боспору за основу взято не тільки природні етнічні причини, але й, перш за все, господарські розбіжності. Інакше кажучи, для грецької зони, по всьому, було характерне інтенсивне, багатогалузеве (хліборобство, виноробство, рибна ловля) господарство, яке відповідало рівню розвитку грецької агрономічної науки. Для варварської зони — екстенсивне, в основному монокультурне землеробство та скотарство. Все це при досить значному товарообміні, торгівлі між ними. Останнє — безсумнівно, завдяки добре відомим писемним свідцтвам про боспорську хлібну торгівлю та численним знахідкам ке-

рамічної тари і предметів суто античного виробництва (посуд, теракоти і навіть монети) на селищах і в могильниках місцевого населення.

Суттєві зміни економічного, екологічного, етнічного та зовнішньополітичного плану відбуваються близько середини III ст. до н. е. Селища повсюдно щезають: гинуть або полишаються жителями¹⁶. Така ж доля спіткала й грецькі садиби із сторожовими вежами. Лише деякі з них, про які вже йшлося, були відновлені й проіснували ще одне-два століття.

Практично уся сільська територія, за винятком деяких приазовських районів, пустіє. Однак тут наприкінці III ст. до н. е. з'являються поселення третього типу, другого виду. Остаточо їх вигляд складається, щоправда, пізніше, ближче до рубежу I ст. до н. е. — I ст. н. е., хоча окремі поселення даної групи (Золоте-східне, Крутий Берег, Полянка) не доживають до цього часу. Їх загибель, як і пізньоелліністичних садиб та будинків баштового типу, відноситься до кінця II ст. до н. е., до 63 р. до н. е. і, очевидно, до середини — другої половини останньої чверті того ж століття. Всі ці рубежі виявлено і на довготривалих поселеннях (типу миса Зюк) та пов'язуються з деякими подіями боспорської історії.

Приблизно з середини I ст. до н. е. Боспор вступає у досить довгий та суперечливий період стабілізації і докорінної реорганізації всієї хори. Так, зокрема, на межі н. е. з'являються поселення першого виду, третього типу. Перебудовуються та відбудовуються знову городища усіх трьох варіантів другого виду того ж типу. Перші, найменші з них, були, як уже вказувалось, в основному фортами, фортецями та таборами-стоянками. Другі — своєрідні військові поселення. І ті, й інші різною мірою й обсягом об'єднували в собі військові та господарсько-адміністративні функції. Але найбільш характерними для цього часу були саме городища військових поселенців.

Практично поблизу всіх прибережних поселень цього типу й виду відзначено сліди розмежування земельних ділянок, які відносяться до перших століть н. е. Невеликі розміри ділянок (близько 3 га), їх внутрішня структура, місцезрештування й загальна кількість свідчать про їх можливу інтерпретацію як індивідуальних, умовно-власних володінь (наділів) воїнів-поселенців (катоїків, федератів і т. п.). Цікаво й те, що загальна кількість цих ділянок, за даними аерофотозйомки, наближається до кількості будинків-приміщень (тобто сімей) на ближніх поселеннях. Останню обставину легко визначити спираючись на відомі за розкопками площу й планування будинків, характер забудови й площі однотипних поселень. Абсолютно очевидно, що ці ділянки могли забезпечити їх власникам лише вкрай обмежений прожитковий мінімум. Всі інші необхідні та бажані матеріальні блага можна було одержати за рахунок інших галузей господарства, промислів (наприклад, сезонна рибна ловля), а головне, ймовірно, невеликої платні за військову сторожову службу. Тільки ця обставина допомагає зрозуміти відносно широкий розвиток на території хори європейського Боспору у перші століття н. е. товарно-грошових відносин (численні знахідки монет та монетних скарбів на поселеннях).

Конкретні умови цього землекористування нам невідомі, скоріше за все, початково земля належала боспорським царям.

Даних про існування великої земельної власності, окрім храмової та царської (типу римських вілл), ми поки що не маємо.

Настільки ж бездоказове, хоча й вірогідне, припущення про наявність у той же час особистого землевласництва серед боспорських міських жителів.

Поселення першого типу першого виду (сторожові вежі, форти) розташовувались тепер уздовж валу на кордоні держави, а також по узбережжю і слугували суто військовій меті. Існуванням цих рубежів надійно фіксується увесь Східний Крим у складі держави, хоча лише територія на схід від Узунларського валу і, можливо, поблизу Феодосії була найбільш економічно освоєна й заселена. Саме тут сконцентровано близько 90% всіх поселень перших століть н. е. Решта районів, очевидно, більшою мірою використовувались як пасовиська.

Всі поселення європейської хори утворювали складну, взаємопов'язану систему, яка спирається на мережу шляхів та прикордонних укріплень. При-

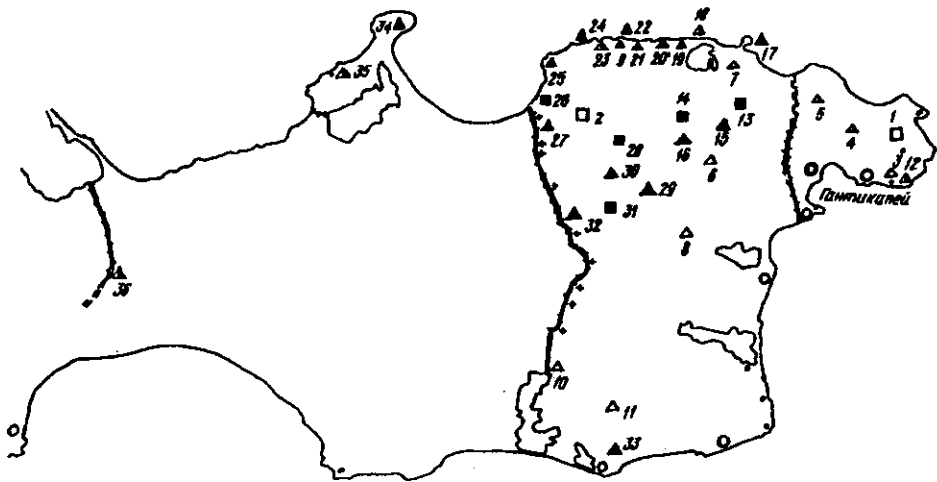

Рис. 13. Організація сільської території Європейського Боспору у III ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Поселення:

1 — Темир-гора; 2 — Артезіан; 3 — Кам'янка; 4 — Бондаренково; 5 — Тархан; 6 — Куль-Оба-західна; 7 — Кьози; 8 — Чурубаський маяк; 9 — Салачик; 10 — Атаманська гора; 11 — Марфівка; 12 — Порфмій; 13 — Придорожнє; 14 — Багерово-північне; 15 — Туркмен; 16 — Андріївка-північна; 17 — Зенонів-Херсонес; 18 — Полянка; 19 — Зелений мис; 20 — Крутий Берг; 21 — Бузкова бухта; 22 — Генеральське-східне; 23 — Куль-тепе; 24 — Золоте-східне; 25 — Золоте; 26 — Ново-Відрадне; 27 — Белінське; 28 — Лібкнехтівка; 29 — Їлурат; 30 — Тасуново; 31 — Михайлівка; 32 — Ново-Миколаївка (Савроматій); 33 — гора Олук; 34 — Казантип-східний; 35 — Семенівка; 36 — Фронтове.

Умовні позначення:

1 — давні вали; 2 — міста; 3 — поселення третього типу першого виду; варіант 2 (група I); 4 — те ж саме, група II; 5 — поселення третього типу другого виду, варіант I; 6 — те ж саме, варіант II; 7 — те ж саме, варіант III; 8 — вежі біля валу; 9 — інші містечка, типологія яких не з'ясована.

чому поселення розташовувались у певній послідовності як відносно одне одного, так і відносно економічного і політичного центру господарства (міста біля протоки) (рис. 13).

Ця система надійно функціонувала до середини III ст. н. е., коли практично всі поселення третього типу першого виду і дуже багато — цього ж типу другого виду були зруйновані в результаті готських походів. На деяких життя потім ще тліло одне-два століття. (Ново-Відрадне, Їлурат). Разом з тим цілий ряд городищ у Приазов'ї практично не постраждав (Золоте-східне у бухті, Генеральське-східне, Зелений мис, мис Зюк) і спокійно проіснував до середини VI ст. н. е. Саме вони (з оточуючою територією) складали основу сільського господарства Європейського Боспору у пізньоантичний і ранньовізантійський час. Лише навала тюркомовних народів у другій половині цього століття призвела до їх остаточної загибелі.

На закінчення підкреслимо таке. Як відомо, основу економіки античних держав складало сільське господарство. Тому необхідність найкращої його організації у кожний конкретний період кінець-кінцем і визначала ті чи інші особливості їх політичної історії і державного устрою. Інакше кажучи, оптимальний спосіб господарювання обумовлював специфіку історичного розвитку. Ця думка, як відомо, вже не нова.

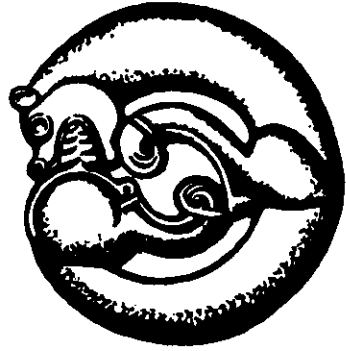
Одним з найбільш яскравих зовнішніх виявлень «слідів» способу господарювання є, в даному випадку, археологічно зафіксована організація сільсько-господарської території. Ось чому основні етапи її еволюції не випадково так нагадують загальноприйнятну періодизацію боспорської історії.

Примітки

- ¹ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.—С. 145—149.
- ² *Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793—1794 гг. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань* // 300ИД, 1883.— Т. XIII.— С. 50 сл.
- ³ *Дюбрюкс П.* Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Боспора Киммерийского, от входа в пролив, близ Еникальского маяка, до горы Олук включительно, при Черном море // 300ИД.— 1858.—Т. IV.
- ⁴ *Дирин А. А.* Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки // 300ИД.— 1896.— Т. XIX.—С. 123 сл.
- ⁵ *Марти Ю. Ю.* Города Боспора к югу от Керчи // ИТОИАЭ, 1928.— Т. 11.— С. 110 сл.
- ⁶ *Див.детальніше: Масленников А. А.* О типологии сельских поселений Боспора // СА.— 1989.— № 2.— С. 71.
- ⁷ *Література з цього питання досить численна. З найвідоміших назвемо: Nowicka M.* Les maisons a tour dans le monde gres.— Wroteslawe, 1975.— P.31—39; 61—69; *Osborne R.* Classical laudscspe nith figures.— L., 1987.— P. 663—67.
- ⁸ *Анфимов Н. В.* Новые данные к истории Азиатского Боспора // СА.— 1941.—№7.— С. 258; *Сокольский Н. И.* Таманский Толос и Резиденция Хрисалиска.—М., 1976.— С. 111—114.
- ⁹ *Алексеева Е. М.* К изучению сельских поселений вокруг Горгиппии // Горгиппия I.— Краснодар, 1980.— С. 18 сл.
- ¹⁰ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора.— С. 31—33.
- ¹¹ *Там же.*— С. 39—44; *Гайдукевич В. Ф.* Загородная сельская усадьба эллинистической эпохи в районе Мирмекия // Боспорские города. Ч. П.— Л., 1981.— С. 55,56.
- ¹² *Сокольский Н.И.* К истории северо-западной части Таманского полуострова в античную эпоху // VI Conference Internationale d'etates classique des pays socialistes.— София, 1963.— С. 20.
- ¹³ *Goodchild R. G.* The limes tripolitanus II IRS.— 1950.— P.32—34; *Мафкаров М.* Римската станция Виамата на Рилипопол-Ескус // Археология.— 1985.— №2.— С. 36—37; *Мафкаров М.* Казармата на прва Аврелианова кохорта в суб. радице // Археология.—1986.— №1.— С. 45—54.
- ¹⁴ *Онайко Н. О.* Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта.—М., 1980.— С. 10,60.
- ¹⁵ *Garlan J.* La defense du territoire a lepoque classique // Finly M. J. ed. Problemes de la terre en Grece aneienne.—Paris, 1973.— P. 150—153; *Garlan J.* Gnerre et economic en Grece aneienne Plac Paul-Painleve.—Paris, 1989.—P. 101—103,115.
- ¹⁶ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора.— С. 99—100.

Одержано 14.04.90.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВИЙ РАЙОН ХОРИ ХЕРСОНЕСА ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ

С. Г. Колтухов, В. М. Зубар, В. Л. Миц

Стаття присвячена публікації нових матеріалів, отриманих в ході розвідки в нижній течії р. Альми біля с. Віліно.

Територія в межиріччі Альми і Качі, що лежала вздовж морського берега Західного Криму, в античну епоху являла собою густо заселений район на кордоні степової і гірської зон півострова, а його населення економічно і політично було пов'язане як з Херсонесом, так і з центрами Кримської Скіфії (рис. 1, II). Судячи з писемних і археологічних джерел, населення цього району вже з VI–V ст. до н. е. не було етнічно однорідним. Так, виходячи з часто цитованого твору Геродота (IV, 99), можна стверджувати, що у V ст. до н. е. Західне узбережжя Криму займали таври¹. Очевидно, з другої половини VI ст. до н. е. сюди епізодично проникали кочові скіфи. У всякому разі Ю. Кулаковським у кургані біля с. Долине було розкопано два скіфських поховання, які він датував другою половиною VI — рубежем VI–V ст. до н. е.² Більш пізні поховання, що датуються IV–III ст. до н. е., було зафіксовано у 1983 р. біля с. Віліно³. У тому ж році співробітниками Бахчисарайського музею поблизу цього ж місця було розкопано ще один курган з впускними скіфськими похованнями IV–III ст. до н. е., матеріали з якого поки що не опубліковані.

Починаючи з II ст. до н. е., у долинах річок і межиріччі Альми та Качі виникали й існували численні укріплені й неукріплені поселення пізніх скіфів⁴. Саме до цієї групи пам'яток раніше і відносили невелике поселення на лівому березі р. Альми біля с. Віліно (рис. 1, I, II)⁵. Питання про існування у Південно-Західному Криму за межами Гераклейського півострова античних поселень елліністичного часу, що були підпорядковані Херсонесу, довго вирішувалося негативно. Уже стало традицією писати про багатокілометровий розрив між Саксько-Євпаторійським узбережжям і Гераклейським півостровом. О. М. Щеглов, допускаючи можливість існування тут пам'яток, що були пов'язані з Херсонесом, вважав, що вирішити цю проблему шляхом археологічних досліджень не можна⁶.

Однак зараз, завдяки роботам А. С. Голенцова, С. Б. Ланцова і О. М. Щеглова, уявлення про кордони Херсонеської держави суттєво змінилось⁷. Зокрема, дослідження А. С. Голенцова і С. Б. Ланцова поселень біля с. Новофедорівка і оз. Кизил-Яр дали змогу пересунути на південь кордон дальньої херсонеської хори у Саксько-Євпаторійській частині узбережжя і більш вірогідно, ніж раніше, говорити про безперервність території Херсонеської держави в елліністичний період⁸.

У ході розвідки 1990 р. під час огляду пам'яток нижньої течії р. Альми й смуги Альмінсько-Качінського межиріччя, що прилягає до моря, у самому центрі 50-кілометрового «розриву» між Херсонесом і оз. Кизил-Яр, було

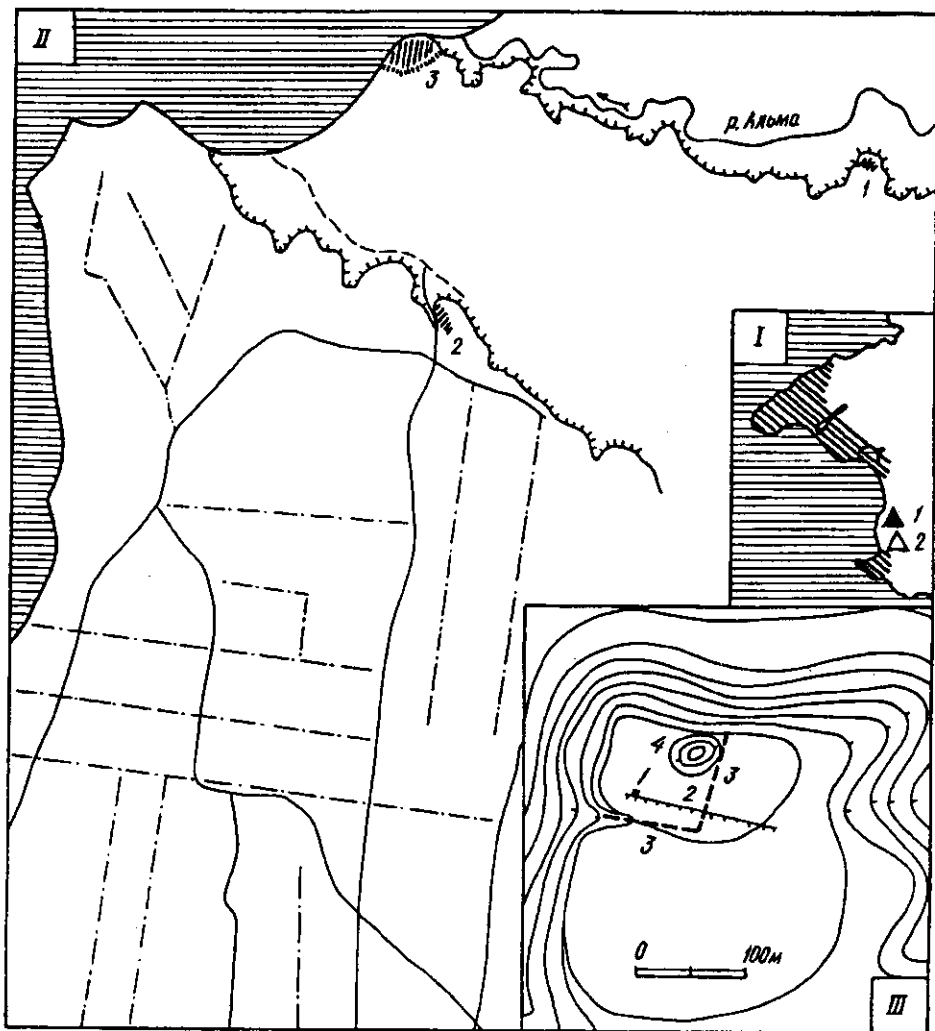

Рис.1. I — територія Херсонської держави за О. М. Щегловим. 1 — поселення біля с. Віліно; 2 — поселення біля с. Углове. II — поселення і сліди межування у межах річки Альми і Качі. 1 — поселення біля с. Віліно; 2 — поселення біля с. Углове. 3 — Усть-Альмінське городище. III — схематичний план городища біля с. Віліно. 1 — шурф; 2 — обрив з культурним шаром; 3 — гіпотетична траса рову і валу; 4 — древній курган на території городища.

зафіксовано два поселення, наявність яких тут можна пояснити лише включенням узбережжя Західного Криму до складу земель Херсонської держави (рис.1, I, II). Враховуючи першорядне значення цих пам'яток для реконструкції просторової структури Херсонської держави, наводимо попередні результати, отримані в ході розвідки у гирлі р. Альми, які дають змогу по-новому висвітлити історію цього району в елліністичний період.

Багатошарове поселення Віліно розташоване на мисі, над правим берегом р. Альми, за 3,5 км на схід від її гирла (рис.1, II). Зараз уся північна частина пагорба зайнята фруктовими деревами, з півдня давній мікрорельєф знищено під час планування поля під виноградники. Ділянка, де зустрічаються археологічні знахідки, не перевищує 1,5 га. У її південній і східній частині зустрічаються лише поодинокі уламки гончарного і ліпного посуду елліністичного часу. Основний археологічний матеріал сконцентровано у північно-східній частині мису, на площі близько 5 тис. м², де знаходилося ядро поселення — городище, укріплене ровом і валом (рис.1, III). Розміри укріпленої частини не менш як 70×70 м. Оборонні споруди південного фронту і

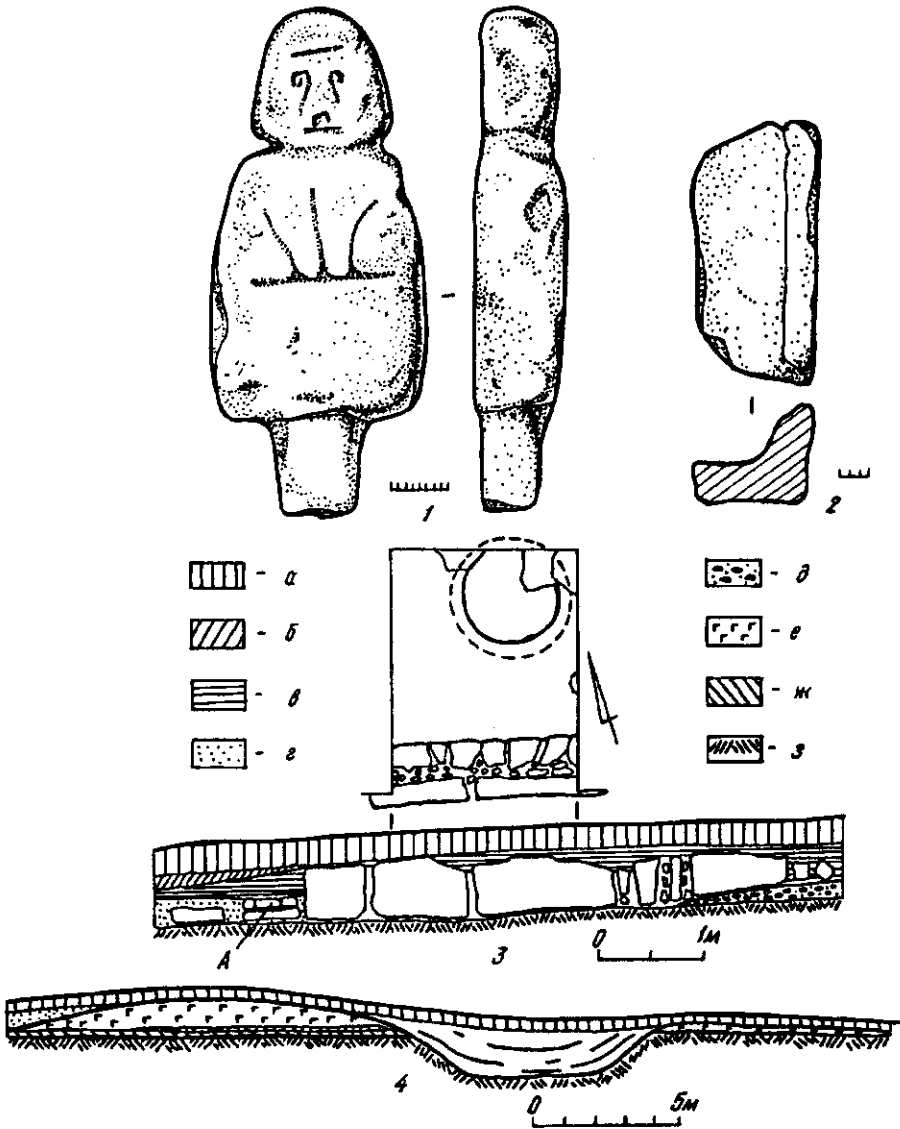

Рис. 2. 1 — антропоморфний надгробок; 2 — фрагмент таралана (?); 3 — сирцево-кам'яна стіна і розвідувальний шурф (А — антропоморфний надгробок); 4 — розріз рову і валу у культурному шарі. Умовні позначення: а — орний шар; б — щільний золистий ґрунт; в — шар брунатно-жовтої глини; г — зольний шар; д — галька; е — галічно-глинистий насип; ж — давній горизонт; з — материкова галька.

близько чверті площі укріплення знищено під час планування виноградників. Вціліла частина завершується прямовисним зрізом, у якому протягом 50 м простежено культурний шар пам'ятки. Найбільш ранні відкладення лежать на поверхні стародавнього ґрунту і являють собою окремі лінзи золи висотою 0,1—0,2 м. На цьому золисто-смітцевому шарі виникає оборонна система пам'ятки. У східній частині, в стратиграфії прямовисного зрізу, зафіксовано рів і вал (рис. 2, 4). Рів було викопано у материковому гравії. Його глибина 1,2 м, ширина (по осі розрізу) зверху 8,5, по дну 4,5 м. З напільної (східної) сторони було насипано гласіс довжиною (у розрізі) 7 м, який простежено на висоту до 0,4 м. Вище нашарування було порушено плантажною оранкою. На південь від рову було споруджено вал шириною близько 10 і висотою не менш як 1,0 м. Цілком можливо, що на гребені валу була стіна або якась більш ма-

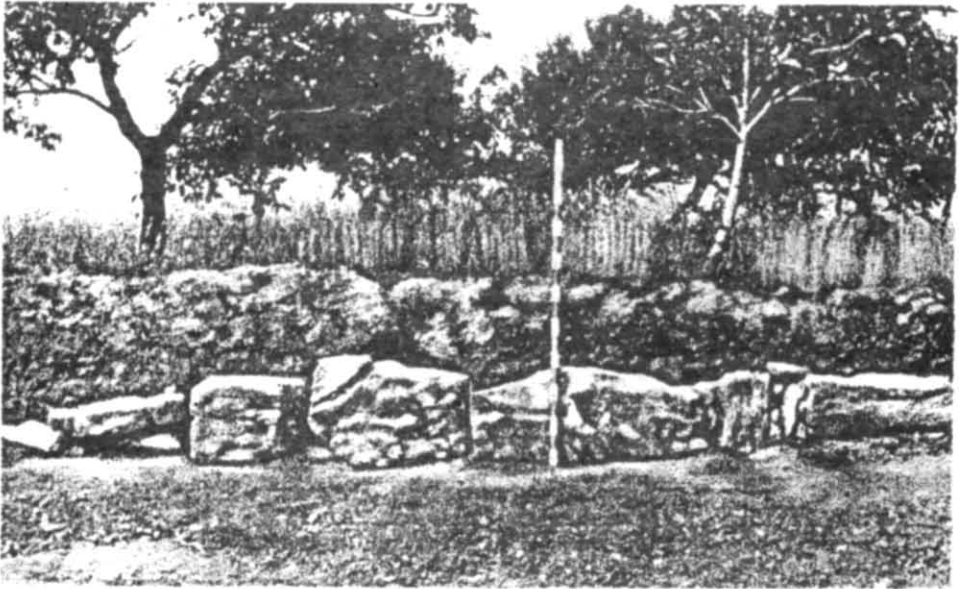

Рис.3. Цоколь сирцево-кам'яної стіни.

сивна споруда. До цього ж часу слід віднести й споруду з сирцево-кам'яними стінами, яку зафіксовано у західній частині укріплення, де в розрізі видно цоколь 5 м завдовжки. Кладка тришарова шириною 0,65 і висотою до 0,6 м. Зовнішній фасад було зроблено з тонких, поставлених на ребро плит у порядовій системі. Внутрішній — з дрібних уламків вапняку в іррегулярній системі. При спорудженні цоколя, як в'язучий розчин, було використано глину.

Оригінальну знахідку зафіксовано на захід від цоколя сирцево-кам'яної стіни у більш пізній кладці (рис. 2, 3 А). Це антропоморфний надгробок, виготовлений з місцевого вапняку, з невеликою головою, яку було виділено підтескою, і прямокутним тулубом, що закінчувався шипом для укріплення стели на постаменті (рис. 2, 1). Висота надгробка 75, найбільша ширина 32, товщина плити 14 см.

Надгробки такого типу добре відомі в античних некрополях Північного Причорномор'я. Однак описана стела суттєво відрізняється від основної маси антропоморфних пам'яток, знайдених у Херсонесі і на його хорі.⁹ Вона знаходить найбільш близькі аналоги серед надгробків Ольвії і Боспору, де стели саме такого типу були широко розповсюджені в елліністичний період.¹⁰ Відомі такі стели і в Херсонесі та на його хорі у Північно-Західному Криму, але, судячи з опублікованих матеріалів, вони в кількісному відношенні поступалися антропоморфним надгробкам невеликих розмірів, які виготовлялися у формі голови з ледь підкресленою шиєю і короткими плечима.¹¹

На відміну від більшості херсонеських антропоморфів, які було розписано фарбами, риси обличчя і руки на стелі з Віліно було модельовано врізними лініями, що характерно й для деяких антропоморфних надгробків і в Херсонесі.¹² Таким чином, порівняльний матеріал свідчить, що цей надгробок слід датувати елліністичним періодом і пов'язувати з грецьким населенням, яке мешкало на городищі. На користь саме такого висновку свідчить і відсутність на надгробку з Віліно зображень культової і військової атрибутики, що була характерною рисою скіфської монументальної надгробкової скульптури.

Будівельні залишки і зольні відкладення перекриває шар брунатно-жовтої глини заввишки 0,5–0,6 м. Всі описані нашарування, виходячи із знайдених уламків гончарного і ліпного посуду, датуються елліністичним часом. Над ними лежав золистий орній шар товщиною 0,5 м, насичений уламками кераміки II–III ст. Знахідки з шурфа, закладеного поряд з цоколем сирцево-кам'яної споруди, дозволили уточнити датування пам'ятки (рис.2,3;3). В орному шарі, разом з уламками ліпного посуду, знайдено фрагменти рифлених червоно-глиняних амфор II–III ст., амфор з лійкоподібним горлом, а також

червонолаковий посуд. Нижче, в шарі, якого не торкнулася оранка, знайдено уламки гончарного і ліпного посуду елліністичного часу. Фрагменти сінопських соленів і каліптер фіксувалися в усіх шарах елліністичного періоду, що свідчить про дуже ранню появу і тривале функціонування тут наземних будівель, які мали черепичну покрівлю. Керамічна тара в основному представлена уламками сінопських амфор III–II ст. до н. е. та херсонеських амфор цього ж часу. До найбільш ранніх знахідок слід віднести херсонеську амфору типу II A, що датується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.¹³, знайдену в заповненні господарської ями, яка була синхронна сирцевокам'яній споруді. У шарі глини (сирцю — ?) знайдено уламок сінопської амфорної ручки з фрагментованим прямокутним клеймом: ΑΣΤΥΝ [ΟΜΟΥ]/ΠΑΣΙΧΑ [ΡΙΟΥ]/ΤΟΥ ΔΗΜ [ΗΤΡΙΟΥ]/ΔΑΣ.

І астіном, і фабрикант, за класифікацією М. Б. Гракова, належать до п'ятої хронологічної групи,¹⁴ що дозволяє датувати шар, орієнтуючись на сучасні хронологічні схеми сінопського клеймування,¹⁵ часом не раніше останніх десятиліть III — першої половини II ст. до н. е.

Поодинокі фрагменти належать родоським, коським амфорам, а у ранньому зольному прошарку знайдено кілька уламків амфори типу Солоха-II, що датується другою половиною IV ст. до н. е.¹⁶ Гончарний, кухонний і столовий посуд представлений уламками великих горщикоподібних каструль (рис. 4, 2), глечиків, лутеріїв, леканід, мисок з прямовисним та загнутим усередину краєм, внутрішню поверхню яких вкрито бурою обмазкою. Чорнолаковий посуд теж не рідкість. В основному це уламки відкритих посудин, виготовлених з античної глини: чаші з прямовисним бортиком (рис. 4, 4), чаші з плавно

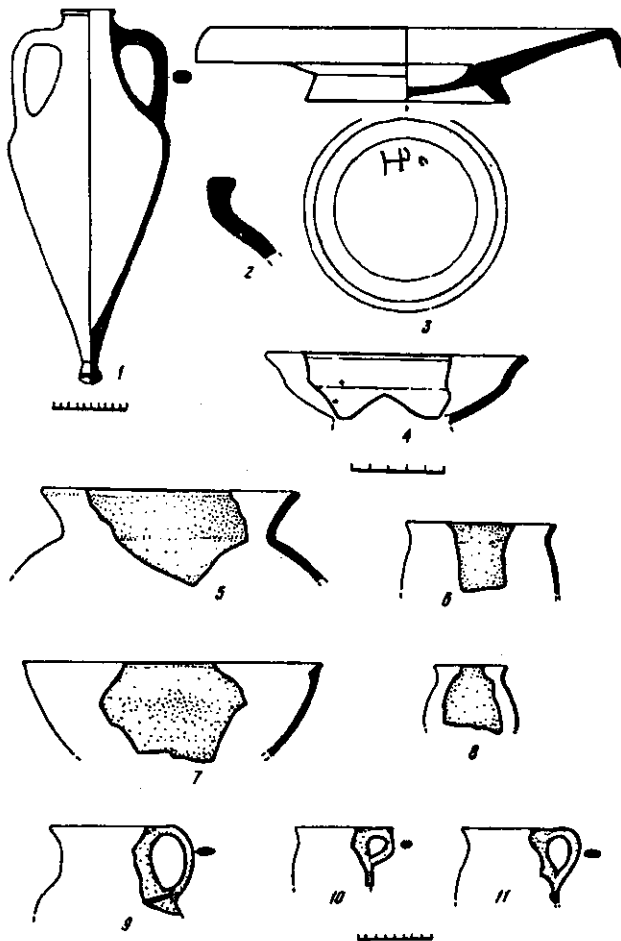

Рис. 4. Кераміка з шурфу.

відігнутими стінками для рибних блюд, що відносяться до типу, поширеного протягом IV—III ст. до н. е. На зовнішній стороні дна однієї з них прокреслено графіті *H* і *P* у лігатурі (рис. 4, 3).¹⁷ Третю букву, мабуть, омікрон, з нестуреленими кінцями, було розташовано окремо. За Е. І. Соломоник, подібні абрєвіатури являли собою перші букви грецьких, можливо, теофорних імен.¹⁸ Ще одне графіті *θν*, яке можна інтерпретувати, як початкові букви імені власника, було прокреслено на стінці невеликого червоноглиняного глечика.¹⁹

Уламки ліпного посуду в елліністичному шарі пам'ятки досить численні, і, судячи з матеріалу шурфу, становлять близько 30 відсотків усіх керамічних фрагментів. Типологія ліпного посуду дуже проста.²⁰ Усі типи посудин знаходять прямі аналоги серед керамічного комплексу Неаполя Скіфського елліністичного часу. Переважають лошені і нелошені горщики з короткими, глвно відігнутими вінцями та крутими стінками (рис. 4, 6, 8), які дуже типові для пізньоскіфських пам'яток.²¹ Крупні нелошені горщики з високими відігнутими вінцями та спадистими плечиками (рис. 4, 5) — добре відомі за зразками з різних шарів пізньоскіфської столиці.²² Те ж саме можна сказати і про лошені миски з плавнo відігнутими стінками і потовщеним краєм (рис. 4, 7), невеликі лошені горщики з петельчастими ручками (рис. 4, 10, 11) і глечики (рис. 4, 9).²³

Численний підйомний матеріал, зібраний у межах городища, підтверджує хронологічні спостереження, проведені в результаті вивчення стратифікованих знахідок з шурфу. До масового матеріалу можна віднести уламки елліністичної сінопської черепиці (рис. 5, 1-8). Рання керамічна тара представлена фрагментами поодиноких гераклейських амфор IV — першої половини III ст. до н. е. (рис. 5, 9, 10).²⁴ Трапляються також уламки сінопських (рис. 5, 16, 18, 23) і херсонеських (рис. 5, 20, 28, 29) амфор III—II ст. до н. е.

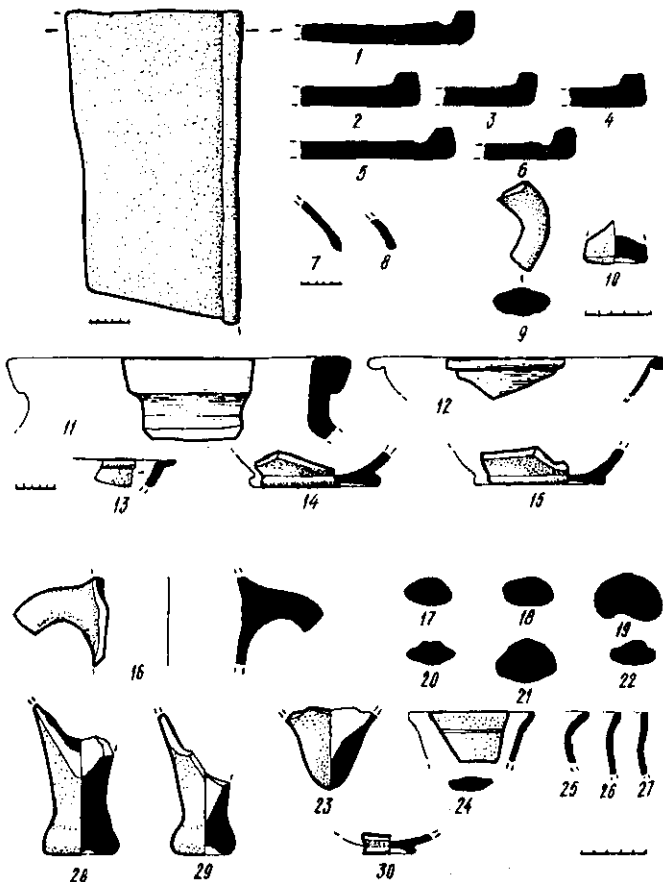

Рис. 5. Підйомний матеріал з території городища біля с. Віліно.

У південно-західній частині городища зафіксовано три амфорні ручки з клейма. Наведемо їх опис.

Херсонеське трирядкове клеймо з слабковираженою жолобкістю: Α]ΤΑΝΟΔ [ΩΡΟΥ]/Τ]ΟΥΔΙΟΝΥΣΙΟΥ/ [ΑΣ] ΤΥΝΟΜΟΥΝ [Τ]ΟΣ. У списку імен херсонеських магістратів, складеному В. І. Кацом, у другій хронологічній групі (275–215 рр.) фігурує Діонісій, син Афінодора.²⁵ Мабуть, можна припустити, що Афінодор, син Діонісія, міг бути онуком Діонісія, сина Афінодора, який посідав посаду астінома у 50-х — на початку 30-х рр. III ст. до н. е.²⁶ Виходячи з того, що у шрифті клейма Афінодора, сина Діонісія, наявна місяцеподібна (рос.— лунарная) сигма, його слід датувати 225–220 рр. до н. е.²⁷ Якщо наша аргументація слушна, то у даному випадку можна говорити про ще одного невідомого раніше магістра цієї групи.

Два сінопських клейма відносяться до пізнього етапу таврування. Це чотирирядкове прямокутне клеймо з неясним зображенням праворуч: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ /ΦΗΜΙΟΥ ΤΟΥ/ΟΥ [ΣΙΛΗΟΥ/... Воно належить Фемію — астіному п'ятої хронологічної групи — за Б. М. Граковим²⁸. Друге клеймо теж чотирирядкове, з восьмиконечною зіркою праворуч: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥΝΤΟΣ /ΜΗΤΡΟ ΔΩΡΟΥ ΤΟΥ/ΑΦΗΝΙ] ΠΠΟΥ /Φ]ΙΑΝΜΩΝ. Воно належить до шостої хронологічної групи і містить ім'я астінома Метродора та Майстра Філемона²⁹. Незважаючи на суттєві розбіжності щодо датування сінопських клейм,³⁰ наведені екземпляри можуть бути віднесені до останніх десятиліть III–II ст. до н. е.

Уламки родоських і коських амфор на городищі поодинокі. Це характерно саме для керамічного комплексу поселень, пов'язаних з Херсонесом, й зовсім не типово для пізньоскіфських поселень Передгірського Криму. Серед інших знахідок елліністичного часу треба звернути увагу на фрагменти сінопських піфосів (рис.5,11), сінопських і херсонеських лутеріїв та лекан (рис.5,12–15), чорнолакових посудин (рис.5,30), великих гончарних глечиків (рис.5,20,24).

До II–III ст. слід відносити уламки вузькогорлих світлоглинних амфор типу С і D (рис.5,22),³¹ червоноглиняних амфор з ручками, профільованими валиками і жолобками (рис.5,19,21), фрагменти великих ліпних нелощених горщиків (рис.5,25–27). Цікавий уламок вапнякової плити з бортиком, що, мабуть, була частиною тарапана (рис.2,2).

Охарактеризований археологічний матеріал дає змогу зробити висновок про два періоди у житті городища. Час появи тут населення слід віднести до останніх десятиліть IV — початку III ст. до н. е. Уперше життя тут припинилося у II ст. до н. е. Найімовірніше, це сталося десь близько середини століття. У всякому разі, саме цим часом В. О. Латішева датує загибель херсонеського поселення «Маслини», де і в'язчено подібний амфорний комплекс.³² Хронологічні рамки першого етапу життя поселення, що співпадають з періодом існування обширної херсонеської хори у Північно-Західному Криму³³, і такі особливості матеріальної культури, як сирцево-кам'яне будівництво, споруди з черепичним дахом, керамічний комплекс, наявність у ньому посудин з графіті, дозволяють визначити цю пам'ятку як одне з невеликих поселень Херсонеської держави.

Знову територію городища було заселено не пізніше II ст. Імовірно, сюди могли переселитися скіфи, які на початку століття покинули долину р. Західний Булганак. Однак вони жили тут недовго і у III ст. життя на поселенні завмирає остаточно.

Сліди ще одного поселення елліністичного часу у 1983 р. було зафіксовано за 3,5 км на південний схід від городища Віліно на околиці с. Углове (рис.1,І,ІІ). Воно було розташоване за 1,7 км від берега моря, на мисі, що піднімався над долиною Улу-Коль. Мабуть, основна частина поселення зруйнована сучасним селом. На периферії, у тальвегу балки та на південному схилі мису, зібрано підйомний матеріал. Гончарна кераміка у кількісному відношенні переважала над ліпною. Амфори з поселення представлені уламками херсонеських і сінопських посудин. На жаль, єдине херсонеське жолобкове клеймо на ручці амфори не піддається визначенню. Особливо слід відмітити уламки гончарного, кухонного і столового посуду, а також кілька фрагментів сінопських соленів. Такий набір кераміки найбільш типовий для поселень

херсонеської хори Північно-Західного Криму у кінці IV–II ст. до н. е. Знахідки більш пізнього часу на цій території відсутні.³⁴

На південний захід від поселення біля с. Углове, на території площею близько 27 км², у кінці XIX ст. були зафіксовані сліди межування. Єдиним доступним джерелом, на яке зараз можна спиратися, є геодезична зйомка, зроблена у 1892 р. колезьким асесором Чукліним.³⁵ На листі, поряд з рельєфом і ситуацією кінця минулого століття, нанесена сітка прямих ліній довжиною від 1 до 4 км, орієнтованих по осях північно-північний схід — південно-південний захід і північно-західний захід — південно-східний схід. Мережа польових робіт у цьому районі безперечно відноситься до більш пізнього часу, ніж земельні ділянки (рис.1,II). Відстань між межами у меридіональному напрямі складає 1065 і 511, а у широтному — 511 і 340 м. Площі цих ділянок, таким чином, можуть бути 54, 36, 26, 17 і 4 га. Враховуючи помилки грубого переведення з дюймової у метричну систему, можна стверджувати, що ці гіпотетичні ділянки були кратні коефіцієнту 4,4. Саме такі розміри наділів були типові для Маячного півострова і співпадають з площею реальних наділів, що існували і в інших районах Херсонеської держави.³⁶

Матеріали розвідки біля с. Віліно та Углове свідчать, що гирло р. Альми та прилеглі території слід розглядати як новий район хори Херсонеської держави. Його було освоєно на рубежі IV–III ст. до н. е., мабуть, одночасно з широким херсонеським проникненням у Північно-Західний Крим.³⁷ У спеціальних роботах вже відмічалось, що території на північ від Херсонеса, на узбережжі Західного Криму, могли бути освоєні грецькими колоністами, але прямих даних на користь такого висновку не було. Тепер такий матеріал є і він дозволяє більш певно говорити, що землі поблизу р. Альми були заселені греками, що займалися сільським господарством. Про це свідчать і сліди межування земель, скоріш за все, античного часу, зафіксовані на карті кінця XIX ст. Виходячи з хронології клейм, знайдених на городищі біля с. Віліно, можна стверджувати, що цей район, як і увесь Північно-Західний Крим, увірвався до складу Херсонеської держави з рубежа IV–III ст. до н. е. Причому, як і у Північно-Західному Криму, античні будівельні залишки тут перекриті нашаруванням пізньоскіфського часу. Це у свою чергу дозволяє зробити висновок, що історія цього району схожа, якщо не тотожна, з долею грецьких поселень Північно-Західного Криму, які у II ст. до н. е. було захоплено скіфами і перетворено на свої опорні пункти.

Городище біля с. Віліно і підйомний матеріал біля с. Углове свідчать, що греками на рубежі IV–III ст. до н. е. було освоєно порівняно велику територію, яка включала землі смугою 4–5 км уздовж узбережжя моря. А це свідчить про те, що на березі моря, десь у цьому районі, слід шукати залишки якогось більш крупного грецького городища чи фортеці, звідки йшло освоєння сільськогосподарських територій, а також підтримувався сталий зв'язок з Херсонесом.³⁸ Найзручнішим місцем для такого городища був мис, на якому у більш пізній час виникло Усть-Альмінське поселення. Найраніший масовий археологічний матеріал, який свідчить про присутність пізніх скіфів, тут датується рубежем III–II ст. до н. е.³⁹, що теж свідчить на користь нашого висновку. При цьому слід підкреслити, що у ході робіт на Усть-Альмінському городищі зустрічалися поодинокі знахідки більш раннього часу, але шарів IV–III ст. до н. е. зафіксовано не було. Це, мабуть, якоюсь мірою пояснюється тим, що Т. М. Висотська основні свої роботи сконцентрувала у південній частині городища. Північний район, найбільш зручний для розміщення античного поселення, практично залишився невивченим, а саме тут, найімовірніше, і слід шукати сліди грецького поселення, яке, певно, частково зруйновано морем.

Отже, в результаті розвідки 1990 р. одержано новий матеріал, який свідчить, що у кінці IV–II ст. до н. е. Херсонеська держава володіла не тільки землями у Північно-Західному Криму, але й на західному узбережжі Таврики, зокрема територіями поблизу гирла р. Альми. Звичайно, цей висновок поки що носить попередній характер. Тільки широкі археологічні дослідження на нових пам'ятках можуть дати додатковий матеріал, що підтвердить цей висновок більш численними знахідками. Однак вже зараз мож-

на говорити про те, що хора Херсонесу за своїми розмірами була значно більшою, ніж це здавалося раніше. А це в свою чергу потребує певного коректування у питанні щодо економічного потенціалу Херсонеської територіальної держави у елліністичний період.

Примітки

- ¹ У даному випадку північний кордон зони розселення таврів пов'язаний з локалізацією античної Керкінітиди на Євпаторійському городищі. Див.: *Кутайсов В. А.* Античный город Керкинитида.— К., 1990.— С. 6–11.
- ² *Троицкая Т. Н.* Скифские курганы в Крыму // ИКОГО.— 1951.— Вып.1.— С. 68; *Яковенко Э. В.* Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 130; *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.*— К., 1986.— С. 41.
- ³ На жаль, ці поховання були повністю зруйновані. У фонди Бахчисарайського музею з них було передано численні бронзові вістря стріл і залізний наконечник списа.
- ⁴ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 17–68.
- ⁵ Судячи з даних Т. М. Высотської, пам'ятку було зафіксовано у 1953 р. Є. В. Веймаром. Див.: *Высотская Т. Н.* Поздние скифы...— С. 64, рис.1.
- ⁶ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1989.— С. 18.
- ⁷ *Ланцов С. Б.* О максимальных размерах Херсонесского государства (IV–III вв. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. Н. Грязнова.— Тез. докл. обл. науч. конф.— Омск, 1987.— С. 144–146; *Ланцов С. Б.* Античне поселення біля озера Кизил-Яр // Археологія.— 1989.— №3.— С. 83; *Щеглов А. Н.* Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. Проблемы социально-политического развития и идеологии.— Л., 1986.
- ⁸ *Ланцов С. Б.* Античне поселення...— С. 83.
- ⁹ Див.: *Колесникова Л. Г.* Кому принадлежали антропоморфные надгробия Херсонеса // СА.— 1973.— №3.— С. 37–48; *Колесникова Л. Г.* Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА.— 1977.— №2.— С. 87–99; *Колесникова Л. Г.* Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.— К., 1986.— С. 86–101; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С. 48.— Рис.19.
- ¹⁰ Див.: *Молева Н. В.* Антропоморфные памятники Боспора: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 7–12; *Козуб Ю. И.* Историческая топография некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 168.— Рис.5; *Лунавский С. А.* Антропоморфное изваяние из некрополя Ольвии // Материалы по археологии Ольвии и ее округи.— К., 1990.— С. 29–30.
- ¹¹ *Колесникова Л. Г.* Значение...— С. 88; *Колесникова Л. Г.* Хронология...— С. 87; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С. 48; Античная скульптура Херсонеса.— К., 1976.— С. 88–89, № 271, 273.
- ¹² *Зубар В. М., Меццержков В. Ф.* Рец.: *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981 // УІЖ.— 1986.— №3.— С. 153.
- ¹³ *Монахов С. Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического IV–II вв. до н. э.— Саратов, 1989.— С. 61.
- ¹⁴ *Граков Б. Н.* Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1929.— С. 144–145.
- ¹⁵ *Щеглов Д. Б.* Керамические клейма из Танаиса.— М., 1975.— С. 134–137.
- ¹⁶ *Doulgeri-Intzessiloglou A., Garlan Y.* Vin et amphores de Peparethos et d'Lkos // BCH.— 1990.— CXIY-1 — P. 384.
- ¹⁷ Найбільш близьким аналогом даній посудини є блюдо з розкопок Афіньської Агори, датоване останніми десятиліттями IV ст. до н. е. Див.: *Sparkes B. A., Talkott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C. // The Athenian Agora.— Brinceton, New Jersey, 1970.— Vol. XII.— part. 1.— P. 311, №1075.
- ¹⁸ *Граффити античного Херсонеса.*— К., 1978.— № 891, 896.
- ¹⁹ Там же.— С. 73, № 932–934.
- ²⁰ На жаль, відсутність спеціальних робіт щодо ліпного посуду херсонеських поселень Північно-Західного Криму не дає змоги провести порівняльний аналіз такої кераміки з поселення біля с. Віліно.
- ²¹ *Дашевская О. Д.* Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА.— 1958.— №64.— Рис. 1, 1, 4, 7.
- ²² *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— Рис. 34, 1.
- ²³ *Дашевская О. Д.* Вказ. праця.— Рис. 1, 29, 30; 1, 17; *Высотская Т. Н.* Неаполь...— Рис. 33.

- ²⁴ *Лейпунская Н. А.* Керамическая тара из Ольвии.— К., 1981.— С. 64, 65.
- ²⁵ *Кац В. И.* Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратных клейм. // ВДИ.— 1985.— №1.— С. 109.
- ²⁶ *Там же.*— С. 105, №18.
- ²⁷ *Там же.*— С. 105.— Рис.7.
- ²⁸ *Граков Б. Н.* Вказ.праця.— С. 144.
- ²⁹ *Там же.*— С.150.
- ³⁰ *Шелов Д. Б.* Керамические клейма...— С.136,137.
- ³¹ *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. // КСИА.— 1978.— Вып.156.— С.18, 19.
- ³² *Латышева В. А.* Амфорный комплекс поселения херсонесской хоры «Маслины» // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса: Тез. докл.— Севастополь, 1988.— С.71, 72.
- ³³ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым... — С.42.
- ³⁴ Територію поселення було оглянуто у 1990 р. Підйомний матеріал, зібраний тут, повністю ідентичний знахідкам 1983 р.
- ³⁵ *Топографическая* карта полуострова Крым (Зберігається в архіві Кримського краєзнавчого музею).
- ³⁶ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С.98–101; *Николаенко Г. М.* Межевание полей херсонесской хоры // КСИА.— 1985.— С.11–15.
- ³⁷ *Зубар В. М.* З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія.— 1990.— №1.— С.39–50.
- ³⁸ *Там же.*— С.46, 47.
- ³⁹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы...— С.22; В одній з останніх праць Т. М. Висотська відносить виникнення городища до більш пізнього часу, передуючого походам Діофанта (К вопросу о локализации Палакия // ВДИ.— 1983.— №1.— С.115). Однак підстав для такого передатуння не наведено.

С. Г. Колтухов, В. М. Зубарь, В. Л. Мыц

НОВЫЙ РАЙОН ХОРЫ ХЕРСОНЕСА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Статья посвящена публикации результатов археологической разведки, проведенной в 1990 г. в нижнем течении р. Альмы на территории Бахчисарайского района Крымской области. В ходе осмотра памятников в указанном районе было обнаружено античное поселение у с. Вилино, где в конце IV–II вв. до н. э. жили греческие колонисты, тесно связанные с Херсонесом. Во II в. до н. э. жизнь на городище прервалась и возобновилась лишь во II–III вв. Окончательную гибель городища, судя по археологическому материалу, следует относить к III в.

В результате проведенных на городище у с. Вилино работ было установлено, что в конце IV–II вв. до н. э. Херсонесским государством был освоен не только Северо-Западный Крым, но и Западное побережье Таврики, в частности более или менее значительный район в устье р. Альмы. Конечно, в известной мере этот вывод носит предварительный характер, так как только широкие археологические исследования на вновь открытых памятниках могут дать дополнительный материал и подкрепить сделанное заключение более обильными находками. Однако, как представляется, уже сейчас можно говорить о том, что хора Херсонеса по своим размерам была значительно больше, чем это считалось ранее. А это в свою очередь требует известной корректировки в вопросе об экономическом потенциале Херсонесского государства в эллинистический период.

S. G. Koltukhov, V. M. Zubar, V. L. Myts

NEW REGION OF THE CHERSONESE CHORA IN THE HELLENISTIC PERIOD

The paper is devoted to publication of the results from archaeological prospecting performed in 1990 in the lower current of the river Alma in the territory of the Bakhchisarai district (the Crimean Region). Examination of the relics in this region has revealed an antich

settlement near vil, Vilino, where Greek colonists closely related to the Chersonese lived at the close of the 4th-2nd cent. B. C. In the 2nd cent. B. C. the life in the site of the settlement was broken and then renewed only in the 2nd-3d centuries. Archaeological data show that the final fall of the site of this ancient settlement, should be referred to the 3d century.

The works performed in this settlement near vil, Vilino have permitted determining that at the close of the 4th-2nd cent. B. C. the Chersonese state developed not only the North-Western Crimea but also the Western coast of Tavrika, particularly a more or less significant region in the mouth of the river Alma. Certainly, this conclusion is, to a certain extent, a preliminary one, since only wide archaeological research of the anew discovered relics can give additional material and confirm the drawn conclusion by more abundant findings. However, it seems that already nowadays it is possible to dwell on that the dimensions of the Chersonese chora were much larger than it was previously considered. This fact, in its turn, necessitates certain correction in the problem on economic potential of the Chersonese state in the Hellenistic period.

Одержано 19.09.90

БРОНЗОВА ПІДВІСКА З КИЄВА ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ АРХАНГЕЛА

Є. І. Архипова, Я. Є. Боровський

Публікується рідкісний зразок металопластики з стародавнього Києва — бронзова фігурна підвіска лоратного архангела XII–XIII ст. Високий художній рівень виробу свідчить про його, скоріш за все, візантійське походження.

Вироби металопластики є найчисленнішою групою пам'яток давньоруського прикладного мистецтва. Особливої популярності набули різноманітні підвіски-прикраси. Їх носили у складі намиста на ланцюжках і мотузках. Традиція ця сягає ще язичницького часу. З прийняттям християнства цю категорію прикрас поповнює новий тип металопластики — хрестики різноманітних форм і хрести-енколпіони, а також металеві іконки з християнськими сюжетами. Дуже рідко трапляються фігурні зображення. Одна з небагатьох таких підвісок була знайдена під час археологічних досліджень в «городі Володимира» (вул. Велика Житомирська, 2) у 1988 р. київською експедицією Інституту археології АН УРСР¹.

Підвіска виявлена в південно-східній частині «города Володимира» у рештках житла XIII ст., знищеного вогнем. Тут же знайдені дві кам'яні візантійські іконки кінця XII — початку XIII ст., на одній з яких зображено Іоанна Хрестителя в деісусній позі, а на іншій — сидячого на троні Ісуса Христа. Обидві іконки відносяться до найкращих зразків кам'яного різьбярства².

Підвіска розпалась на сім фрагментів, сильно ушкоджених корозією, проте її вдалося відновити майже повністю (рис. 1, а)³. За результатами спектрального аналізу матеріалом виробу є позолочена свинцево-олов'яниста бронза⁴. Підвіска являє собою майже пласку литу платівку висотою 4,2 см у вигляді фігурки архангела, від центру німба якого відходить петля для підвішування (частково пошкоджена) висотою 0,6 см. Петлю відлито одночасно з фігуркою. Лицьовий бік має детальну рельєфну проробку, але через втрати на окремих ділянках, рельєф не читається. Зворотний бік — плаский, заполірований.

Архангела зображено на повний зріст, голова злегка повернута праворуч; фігура та крила подані фронтально. Ноги, на жаль, наполовину втрачені. У

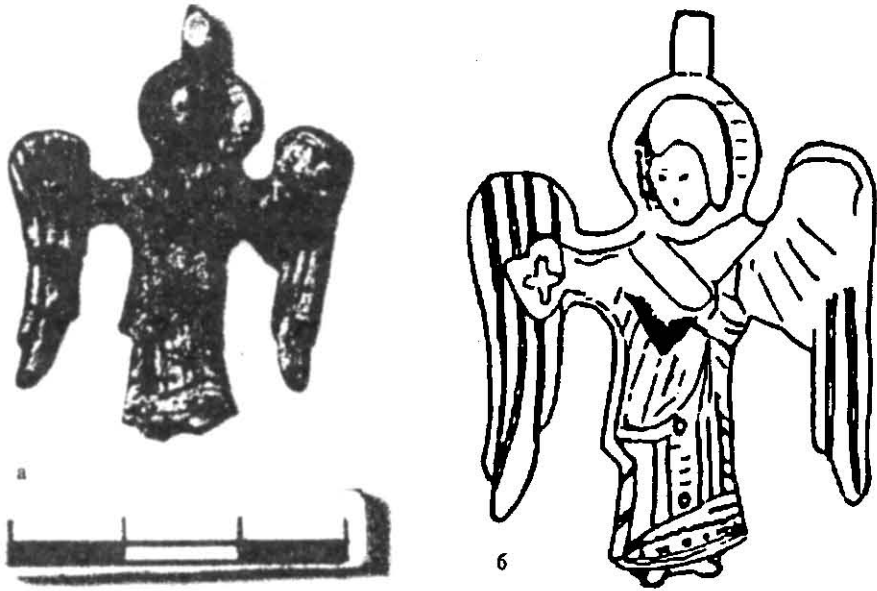

Рис. 1. Підвіска із зображенням архангела. Київ, В. Житомирська, 2:
а) фото після реставрації; б) прорисовка.

правій, пригорнутій до грудей руці він тримає сферу, яка, за рисами рельєфа, була прикрашена хрестом. Сферу подано в більш високому рельєфі, ніж саму фігурку. Рисунок лівої руки майже не простежується через втрати. Але, враховуючи лівий нахил голови, можна припустити, що вона була зігнута в лікті перед грудьми. Про це свідчить і більша, порівняно з правим, ширина лівого крила. Голова архангела дана у високому, але згладженому від часу рельєфі. У нього, очевидно, була пишна зачіска, з лівого боку на плече лягає короткий локон, позначений різкими лініями. Фігура має багате вбрання — довгий до щиколоток далматик, зверху якого спускається лоратрибут царської влади візантійських імператорів. Лорум — царський довгий шарф із золотої парчі з коштовними каменями. Він навхрест перетинає фігуру на грудях, один кінець опускається вниз, а другий, що огинає фігуру, заломлений з правого боку. Його орнаментальну декорацію можна простежити тільки в нижній частині костюма. Це широка вертикальна смуга, що має виділену двома різкими лініями з країв декоративну вставку, прикрашену насічками і крапковими заглибленнями. Орнаментальну кайму має нижній край далматика. Нogi обламани, але, судячи з витончених пропорцій самої фігури і збереженого фрагменту, вони були витонченої форми і розходились в боки, що надавало легкості поставі фігури, яка наче ширяла в повітрі. Звертає на себе увагу також характерний вигин широких крил. Цей прийом був досить поширений в творах монументального живопису, а також використовувався у прикладному мистецтві (наприклад, емальовальному — діадема з «Деїсусом», XII–XIII ст., медальйон із Володимира та ін.)⁵. Найчастіше він зустрічається в зображеннях архангелів, вбраних в імператорські шати. Сфера-держава в руках архангела (охоронця Христа), згідно досліджень Н. П. Кондакова, є спадщиною пізньоантичної традиції зображення консулів із сферою в руці і означає проголошення архангелами на весь світ панування християнської релігії, тобто жезл-лабарум і сфера є атрибутами божественного панування⁶. На думку дослідників, цей іконографічний тип стає популярним з посиленням державної влади і одержує широке розповсюдження з другої половини XI ст.

Однак говорити з певністю про дану іконографію в нашому випадку важко через відсутність будь-яких слідів жезла (рельєф з лівого боку має значні втрати). Можна, звичайно, припустити, що жезл був зображений на фоні крила (як, наприклад, у архангелів на фресці склепіння Софійського собору в Новгороді (1108–1109 рр.) або що він утримувався в зігнутій у лікті руці,

перетинаючи фігуру під кутом, як це можна бачити в ряді кам'яних іконок із зображеннями архангелів Михаїла (XII ст., зібрання І. С. Остроухова, ДГГ) і Гавриїла (XII–XIII ст., зібрання П. Д. Коріна, ДГГ)⁷ і т. д. В розглянутому прикладі саме верх лівого крила не має ніяких слідів порушення форми, тому є всі підстави вважати, що ліва рука архангела була просто зігнута в лікті, залишаючись вільною (рис. 1,б). Таким чином, іконографія архангела на досліджуваній підвісці тотожна майже повній її аналогії — мідному образку кращої збереженості, відомому за фотографією⁸ (рис. 2) (зібрання Б. І. і В. М. Ханенків). До того ж вони мають однакові розміри і настільки схожі, що безперечно виконані за одним зразком. Відмінності спостерігаються лише в проробці рельєфів і розмірах крил (у другому випадку вони дещо коротші і, крім вертикального членування, мають горизонтальні короткі насічки і декоративне оформлення верхньої частини), передачі драпіровок одягу. Можна відзначити, що виявлену підвіску, незважаючи на гіршу збереженість, характеризує більша невимушеність в поставі фігури і дещо крупніший німб святого, а підвіску із зібрання Б. І. і В. М. Ханенків — більша графічність в проробці деталей. Автори відносять її до творів північноруського походження і датують XV–XVII ст. (місце знахідки її невідоме). Однак час і походження предметів автори каталога вказують лише приблизно, тому пропонована ними дата, очевидно, не повинна братись до уваги. Припускаємо, що обидві підвіски могли бути виконані майже в один проміжок часу, про що свідчить майже повна ідентичність предметів.

Як уже відзначалось, фігурні зображення в підвісках — явище досить рідкісне. Нам відомі лише дві аналогічні підвіски із зображенням лоратних архангелів із Преслава (Болгарія), продатованих Н. Овчаровим XI ст. (рис. 3). Дві мідні підвіски висотою 4,8 см майже однакові між собою за формою і, так само, як і «київські», відрізняються лише в деталях, хоч і тут наслідування одному іконографічному зразку не викликає сумнівів. З великими головами, з досить грубими рисами обличчя (рельєфна гравіровка), приземистими пропорціями, спрощеною передачею деталей костюма і т. д. вони несуть на собі печать провінційного мистецтва і, на думку автора публікації, очевидно, вийшли з однієї художньої майстерні Преслава⁹.

Рис. 2. Підвіска із зображенням архангела із зібрання Б. І. і В. М. Ханенків.

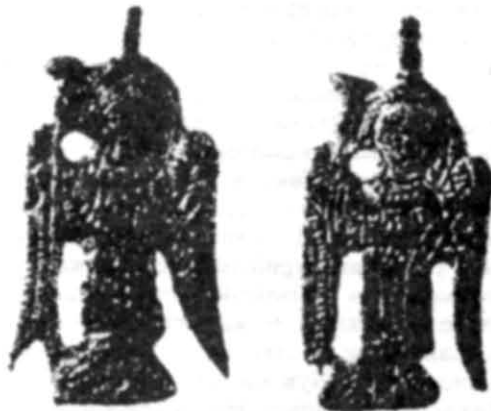

Рис. 3. Підвіски із зображенням архангела із Преслава (Болгарія).

Стилістичні особливості підвіски із зібрання Б. І. і В. М. Ханенків і розглянутого виробу (витончені, стрункі пропорції вільно стоячої фігури, широкий розмах крил, детальна рельєфна проробка багаточисленних деталей костюма, легкий нахил голови, виконаний у високому рельєфі) свідчать про близькість київської знахідки до пам'яток XII-XIII ст. Не суперечить цій даті, уточнюючи її, і місце знахідки — будівля XIII ст. Кінцем XII — початком XIII ст. ми датуємо й дві кам'яні іконки, виявлені в цьому ж комплексі. Безумовно, що так само, як і вони, підвіска пов'язана своїм походженням із візантійськими зразками. Але не ясно, чи є вона витвором власне візантійського мистецтва, чи тільки наслідує його. Відомо, що твори дрібної пластики з міді і бронзи, вироблені у візантійських ергастиріях, поширювали пілігрими, завдяки чому візантійські іконографічні типи одержали широке розповсюдження. Бронзу іноді «маскували» позолотою¹⁰, як це має місце і в даному випадку. Це дає підставу припустити, що дана підвіска могла бути копією золотого чи срібного виробу. В усякому разі художні особливості підвіски свідчать про високу професійну культуру майстра, що виконав її. Невідомо, чи мала золочення підвіска із зібрання Б. І. і В. М. Ханенків, однак, за визначеними вище особливостями, вона швидше за все є копією того ж зразка, що і знайдена, а можливо, і безпосередньо з неї. Більш впевнено говорити про це могли б дозволити дані спектрального аналізу.

Відзначимо, що відмінність розглянутої підвіски від преславських, які з певністю можна вважати продуктами місцевого ремесла, розповсюджується не тільки на художні особливості вишуканої форми, але й на технологію виготовлення. Це стосується більш високої якості ливарної форми і зменшення ролі гравірування в прорисовці деталей. І якщо перші, на думку Н. Овчарова, мають відчутні риси давньої традиції — ажурне вирішення форми, яка має круглий отвір під німбом і видовжений по лінії жезла¹¹, то київська знахідка дає зразок вільного вирішення композиції. Така підвіска мала бути відлита за односторонньою восковою моделлю, що дозволило значно збільшити виразність литого виробу¹². Різьблення сполучається тут із скульптурною ліпкою власне моделі.

Особливості моделювання фігури — плаский рельєф у сполученні з більш опуклим зображенням голови і сфери не характерний, на думку Т. В. Николаєвої, для руських чеканних виробів і не спостерігається в творах дрібної пластики, а є особливістю візантійського мистецтва, наприклад, відомий за візантійськими каменями¹³. Ця ж особливість моделювання відрізняє і виявлені тут же кам'яні іконки, датовані кінцем XII — початком XIII ст. Таким чином, це, очевидно, також може служити ще одним аргументом на користь припущення про візантійське походження виявленої підвіски, яка за своїми стилістичними особливостями входила до кола витворів візантійського мистецтва.

Що стосується атрибуції архангела, то вона значною мірою утруднена. В християнській релігії відомо п'ять архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл, Уриїл і Сатанайл¹⁴. Найбільш популярними були перші два — Михаїл і Гавриїл. В християнському мистецтві вони найчастіше супроводжують зображення Богоматері або Христа, є персонажами «Деїсуса» та ряду інших композицій. В «Деїсусі» їх, незважаючи на ідентичність одягу і атрибутів, можна розрізнити за місцем, яке вони займають в композиції, — архангел Михаїл, звичайно, праворуч, а Гавриїл — ліворуч. Таке ж положення вони займають і в композиції «Собор архангелів Михаїла і Гавриїла», що зустрічається, наприклад, в творах каменерізного ремесла¹⁵. Одноосібне зображення архангела без супроводжуючого напису утруднює атрибуцію персонажа.

Широкого розповсюдження у візантійському і давньоруському мистецтві набуває культ архангела Михаїла — ватажка небесних сил. Популярність цього архангела, що шанувався як захисник церкви і держави, широко відома в усьому середньовічному світі. Був він також і покровителем Києва. Зображення архангела Михаїла прикрашало герб міста в пізньосередньовічний час. Однак середньовічна геральдика зображає його воїном з мечем і піхвами. За спостереженням А. В. Банк, кількість таких зображень у візантійському ми-

стевстві невелика, подекуди вони трапляються й у давньоруському¹⁶. Його часто супроводжує напис «Михаил архангел, хранитель».

Звичайно, зображення саме цього архангела в даному випадку, здається, повинно більше відповідати і функціональному призначенню підвіски, яку, очевидно, носили на грудях як охоронний амулет. За виробами більш пізнього часу відомі випадки, коли напис імені архангела Михаїла траплявся навіть під зображеннями ангела (Ніка), які мали зовсім іншу іконографію, через те, що в дружинному князівському побуті давньої Русі саме архангел Михаїл вважався покровителем князів і воїнів в ратних справах¹⁷. Напис під зображенням ангела Великої Ради, тобто Ісуса Христа¹⁸, на мідному хресті XIV–XVII ст. із зібрання Б. І. і В. М. Ханенків був змінений на напис імені архангела Михаїла.

Однак не виключена можливість, що дана підвіска була частиною деісусної композиції із аналогічних фігурок, що входили до складу намиста чи мониста, як це відомо за ювелірними виробами, де аналогічні зображення святих в медальйонах об'єднані в загальну композицію (наприклад, золота гривна з Деісусом із с. Кам'яний Брід на Житомирщині, XII–XIII ст.¹⁹). Про це свідчить нахил голови архангела, який можна розглядати і як іконографічну особливість певного образу. Як вже відзначалось, у повороті праворуч звичайно зображають Гавриїла. Гавриїл — носій божественної сили, тому навіть якщо підвіска і не входила до складу намиста, одноосібне зображення його саме у такій іконографії є цілком можливим, як, наприклад, на стеатитовій іконі XIII ст. із Музею Бандіні, Ф'єзоле²⁰, кам'яній іконці XII–XIII ст. із зібрання П. Д. Коріна (ДГТ) та інших, згадуваних раніше.

Таким чином, знайдена підвіска являє собою досить рідкісний зразок металопластики, розширюючи наші уявлення про її види. Висока художня якість виявленої підвіски безперечна. А існування майже повної її аналогії, позначеної, однак, рисами іншої творчої індивідуальності, на наш погляд, дає підставу вважати «київську» підвіску виробом-еталоном.

Примітки

¹ Боровский Я. Е., Калюк А. П., Сыромятников А. К., Архипова Е. И. Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 г. // НА ИА АН Украины, ф. е. 1988/17.

² Боровский Я. Е., Архипова Е. И. Произведения мелкой каменной пластики из древнего Киева (по материалам раскопок) // Южная Русь и Византия. — К., 1990.

³ Підвіска зберігається у Музеї історії м. Києва, інв. №9232/12.

⁴ Аналіз проведений Р. С. Орловим в Інституті геохімії і фізики мінералів АН України у відділі спектральних методів дослідження (спектрограма 3 від 23.03.89 р., ан. 56).

⁵ Лазарев В. Н. О росписи Софии Новгородской // Византийское и древнерусское искусство. — М., 1978. — Табл. на с. 131; Василенко В. М. Русское прикладное искусство. — М., 1977. — Рис. 121; Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — Рис. 50, №271, 278.

⁶ Кондаков Н. П. Иконография богоматери. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 235 – 240.

⁷ Лазарев В. Н. Указ. соч. — Рис. на с. 138, 139; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня. IX–XV вв. // САИ. — М., 1983. — Вып. Е1–60. — Табл. 16, № 76, 78.

⁸ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русские. Кресты и образки. — К., 1899. — Табл. XIV, 150.

⁹ Овчаров Н. Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав // Археология. — София, 1981. — Кн. 1, 2. — С. 89–95.

¹⁰ Даркевич В. П. Прикладное искусство // Культура Византии (вторая половина VII–XII вв.). — М., 1989. — С. 529.

¹¹ Овчаров Н. Вказ. праця. — С. 92.

¹² Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — С. 246, 247.

¹³ Николаева Т. В. Прикладное искусство московской Руси. — М., 1976. — С. 179.

¹⁴ Овчаров Н. Вказ. праця. — С. 92.

¹⁵ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика... — С. 27. — Табл. 49, №276.

¹⁶ Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. — М., 1978. — С. 130.

¹⁷ Порфиридов Н. Г. История одного изображения в древнерусском искусстве // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. — М., 1975. — С. 132.

¹⁸ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русские.— Табл. XIV, 151.

¹⁹ Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— Рис. 294.

²⁰ Банк А. В. Вказ. праця.— Рис. 87.

Е. И. Архипова, Я. Е. Боровский

БРОНЗОВАЯ ПОДВЕСКА ИЗ КИЕВА С ИЗОБРАЖЕНИЕМ АРХАНГЕЛА

Работа вводит в научный оборот редкое произведение металлопластики — бронзовую литую подвеску с изображением лоратного архангела. Иконографический тип, художественные и стилистические особенности подвески находятся в тесной связи с византийскими образцами XII в. Единственная аналогия этому изделию происходит из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. Обе «киевские» подвески, видимо, являются репликами византийского драгоценного образца, что не исключает их местного производства. Атрибуция архангела затруднена, однако деисусная поза с поворотом фигуры направо скорее соответствует Гавриилу.

E. I. Arkhipova, Ya. E. Borovsky

A BRONZE PENDANT FROM KIEV WITH A PICTURE OF ARCHANGEL

The paper introduces a bronze cast pendant with a picture of Loratian archangel, a rare work of the metal plastic arts, into scientific circulation. An iconographic type, artistic and stylistic peculiarities of pendant are in close relation to the Byzantine samples of the 12th century. The unique analogy to this article comes from the collection of B. I. and V. N. Khaenko. Both «Kiev» pendants are apparently replicas of the Byzantine precious sample, that does not exclude their local production. Attribution of archangel is hampered, but de-Joshua pose with a figure turned to the right corresponds rather to Gabriel.

Одержано 20.08.90

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ПЕТРО ІВАНОВИЧ СМОЛИЧЕВ

Г. О. Станіцина

1991 р. виповнилося 100 років з дня народження Петра Івановича Смоличева, археолога широкого профілю, краєзнавця і музеєзнавця, дійсного члена Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК).

За відсутністю документів біографічного характеру, біографічні дані П. І. Смоличева зібрані за розрізненими фактами матеріалів Наукового архіву Інституту археології АН України. В особистому фонді Петра Івановича представлені наукові звіти, щоденники розкопок, рукописи статей та ілюстративний матеріал¹.

Петро Іванович Смоличев народився 1891 р. в селі Княжичі Глухівського повіту Чернігівської губернії у сім'ї священика. Навчався спочатку в Чернігівській духовній семінарії, потім у Петербурзі: в Духовній академії та Археологічному інституті, займався питаннями античної цивілізації та Стародавнього Сходу. 1908 р. він, очевидно, будучи ще студентом Археологічного інституту, брав участь у XIV Археологічному з'їзді, що відбувся в Чернігові². Такі скупі архівні дані про дореволюційний період життя вченого.

1 квітня 1923 р. П. І. Смоличева було призначено завідуючим історико-археологічним відділом Чернігівського державного краєзнавчого музею. Документи Наукового архіву відображають різнобічну діяльність вченого в 20-і рр. Влітку 1923 р. П. І. Смоличев входив до складу тимчасової археологічної комісії при Губвиконкомі. В цьому ж році він брав участь у розкопках Спаського собору в Чернігові, організованих Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН) під керівництвом професорів М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського (рис. 1). На початку 1924 р. (січень—лютий) П. І. Смоличев, як представник Чернігівського музею, брав участь в огляді та вивченні муміфікованих походжень середини XVIII — початку XIX ст. у склепах Воскресенської церкви в містечку Седневі на Чернігівщині. Працюючи в музеї, вчений одночасно викладав у Чернігівському Інституті народної освіти (ІНО)³.

Відзначимо, що 1923 р. до Чернігова переїхав та працював близько року в Губернському архівному управлінні рідний брат ученого Іван Іванович Смоличев, що дало змогу Петру Івановичу детально вивчити архівні матеріали, які стосувались історії Чернігова та Чернігівщини і використати їх в подальшій науковій роботі. Очевидно в цей час вчений зробив і два плани стародавнього Чернігова X—XII ст., що зберігаються в його особистому фонді. П. І. Смоличев прекрасно малював та креслив і при необхідності виконував ці роботи. У Науковому архіві зберігаються виконані ним малюнки та кресленики, зроблені на розкопках Шестовиці і території Дніпрельстану⁴.

1925 р. П. І. Смоличева було обрано дійсним членом ВУАК. У цей час він продовжує працювати в музеї, пише статті з історії Чернігова та Чернігівщини⁵, розпочинає розкопки курганного могильника біля с. Шестовиці, які продовжує у 1926—1927 рр. (археологічні матеріали розкопок до цього часу

© Г. О. СТАНІЦИНА, 1992

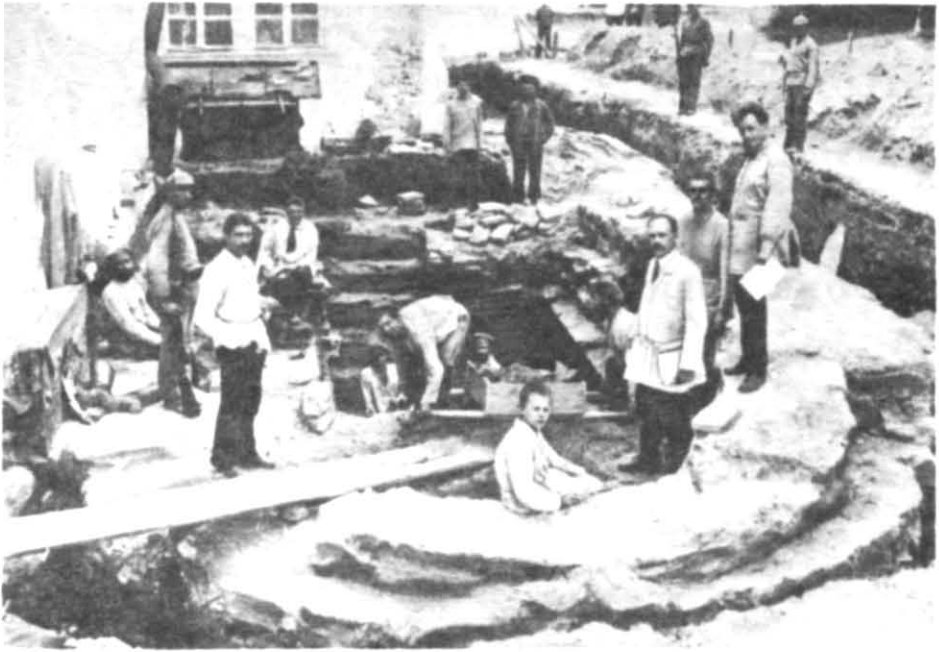

Рис. 1. На розкопках Спаського собору в Чернігові. 1923 р.: П. І. Смоличев, М. О. Макаренко, Орест Макаренко, син М. О. Макаренка.

зберігаються в чернігівському історичному музеї⁶. Восени 1926 р. П. І. Смоличев проводив археологічне дослідження могильника черняхівської культури, або, як її тоді називали, «культури полів поховань» біля с. Маслової на Черкащині⁷.

Багато уваги вчений приділяє роботі в музеї. Як відомо, 1922 р. частина музеїв була підпорядкована Головополітосвіті, якою 1923 р. була розроблена спеціальна програма розвитку та функціонування музеїв, спрямована на посилення їх ролі в боротьбі за нову соціалістичну культуру. Про цей напрямок у розвитку краєзнавства П. І. Смоличев пише в листі до П. П. Курінного 18 січня 1926 р.: «Боюся, аби умови роботи не змінилися в нашому музеї взагалі. Сьогодні повернувся з Харкова М. Г. Ватштейн (наш завідуючий) і привіз не дуже гарні, на мій погляд, відомості, а саме — Чернігівський музей є думка повернути в соціальний, на зразок Полтавського. Такою ж жертвою намічається ще й Житомирський музей. Перехід до Головнауки, що до певної міри гарантувало б музей від таких експериментів, чомусь затримується, а на Ватштейна нажимають, хоча к честі його треба сказати, що він особисто не поділяє погляду Головополітосвіті на будівництво соціальних музеїв на зразок Полтавського. Але ж боюся, коли б він не здався, а тоді працювати буде важче. Я цілком розумію зараз і його становище, він, безумовно, не хоче псувати музею, але ж від нього будуть вимагати, — становище тяжке»⁸.

Тенденція реорганізації музеїв і перетворення їх на «соціальні», застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ, як відомо, не виправдали себе і згубно позначилися на розвитку науки. Від цього найбільше постраждали археологічні відділи та колекції. Чернігівський музей вдалося відстояти. Очевидно, в цьому ж році історико-археологічний відділ музею було розділено на: археологічний відділ, де завідуючим залишився П. І. Смоличев, та історичний. У Науковому архіві зберігається нарис проспекту «Чернігівський державний музей. Археологічний відділ», написаний П. І. Смоличевим 1926 р⁹. Це не єдиний документ, що свідчить про внесок ученого в розвиток Чернігівського музею. В його особистому фонді міститься доповідна записка про значення музеїв для науки та суспільства і методи удосконалення їх роботи, а також частина доповіді вченого, де йдеться про проведення змін в його відділі: «Зайнявши посаду завідуючого історико-археологічним відділом Чернігівського державного музею,

я змушений був зайнятися питанням, чи відповідає наявна систематизація музейних колекцій сучасним вимогам науки та життя. Подальша робота цілком переконала мене в тому, що в існуючу систематизацію потрібно внести радикальні зміни. Пізніше я провів у своєму відділі ці зміни, які, не міняючи за складом експонатів характер відділу, у великій мірі стали відповідати вимогам часу і значно полегшили масову роботу»¹⁰. На початку 1927 р. ВУАН, виконуючи постанову президії Укрнауки, включив Спасо-Преображенський собор та Іллінський монастир у Чернігові до числа видатних пам'яток української старовини, у зв'язку з чим на початку травня 1927 р. було створено Комісію по дослідженню пам'яток матеріальної культури при Чернігівському Окрвиконкомі. П. І. Смоличев також входив до складу цієї комісії, яка 6, 7, 9 травня 1927 р. оглянула пам'ятки, визначивши стан Спаського собору, а також Іллінської, Введенської, Троїцької церков та дзвіниці Іллінського монастиря для складення кошторису на ремонт¹¹.

Найбільш повно життя та наукова діяльність П. І. Смоличева представлені в документах археологічних розкопок на території будівництва Дніпровської ГЕС (Дніпробуд, або Дніпрельстан), що тривали протягом шести років (1927–1932). Пізніше І. Ф. Ковальова присвятила роботам цієї експедиції свою кандидатську дисертацію¹².

У процесі будівельних робіт підлягали зносу та нівелюванню великі земельні площі, що вело до знищення пам'яток старовини. Все узбережжя Дніпра з островами і порогами, починаючи від споруджуваної в с. Кічкасі дамби і далі вгору аж до Дніпропетровська, протягом близько 100 км, після підняття води мало бути затопленим. Враховуючи неминучу загибель великої кількості пам'яток матеріальної культури, ВУАН та Народний Комісаріат Освіти (НКО) України створили спеціальну експедицію для дослідження та вивчення всієї території Дніпробуду. Ця експедиція поклала початок новому напрямку в організації польових досліджень у нашій країні — створенню новобудівних експедицій. Організацію експедиції було доручено завідуючому Дніпропетровським історико-археологічним музеєм академіку Д. І. Яворницькому¹³ (рис. 2).

Роботи археологічної експедиції фінансували: Сектор науки НКО (1926–1932 рр.), Дніпропетровський ОкрВІК, Комітет сприяння Дніпрельстану, Дніпропетровська міськрада (1931 р.), Дніпропетровський історичний музей, Музей Дніпровського будівництва (1930 р.). Робітників-копачів надавала адміністрація будівництва безплатно. Робота цієї, першої в країні новобудівної

Рис. 2. На розкопках Дніпрельстану. Нижній ряд зліва направо: П. А. Козар, П. І. Смоличев, Д. І. Яворницький, Л. Є. Кістяківський, А. В. Добровольський.

експедиції, розпочалася з того, що спеціальна група в складі: академік Д. І. Яворницький, професор О. С. Федоровський, М. Я. Рудинський, К. В. Мощенко, В. О. Пархоменко та В. В. Білий протягом 5–23 червня 1927 р. обстежувала береги та острови Дніпра від м. Дніпропетровська до Кічкасу і провела пробні розкопки на о. Таволжаному та в Кічкасі, де вже з середини березня 1927 р. розпочались земельні будівельні роботи. Діяльність цієї групи мала форму археологічної екскурсії, для постійного ж нагляду за будівництвом та археологічними роботами на його території, головою експедиції, академіком Д. І. Яворницьким, був запрошений з м. Херсона археолог А. В. Добровольський, який провадив розкопки в Кічкасі з 1 липня по 1 вересня 1927 р. Потрібно сказати, що становище археологічних пам'яток у Кічкасі в цей час було дуже загрозове — будівництво велось швидкими темпами, а експедиція була недостатньо укомплектована, не вистачало коштів. Кічкас — це відома древня Крарійська переправа через Дніпро, великий шлях, по якому протягом багатьох століть пересувались різні народи. Тут знаходилося близько 150 археологічних пам'яток, розташованих групами в 16 різних місцях. Сил одного археолога явно не вистачало. Проїжджаючи з екскурсією через пороги, на розкопки залишився співробітник ВУАКу Л. Є. Кістяківський та, за згодою академіка Д. І. Яворницького, виїхав на допомогу інспектор Дніпропетровського крайового комітету охорони пам'яток матеріальної культури П. А. Козар. Напруженість становища, що склалося в Кічкасі, відобразилась в листах П. А. Козара до ВУАКу та Головнауки Наркомпросу з проханням виділити кошти і прислати фахівця-археолога з трипільської культури. Він писав, що «в прибережній частині р. Дніпра, в тому якраз місці, де мусить будуватися електростанція, нараховано А. В. Добровольським 52 житла, місцевість цих землянок протягом одного тижня мусить бути знесена зовсім. Культура цих землянок невідома й тому ця дорогоцінна в науковому відношенні місцевість мусить загинути недослідженою. Припинити ж роботу грабарів не можна, необхідно якнайскоріше розкопати землянки, хоч ті, яким загрожує руйнація перших днів. Кинути ж дослідження могильника № 1 теж ніяк не можна, бо й там протягом 2–3 днів мусять зруйнуватися 4–5 могил»¹⁴.

Оскільки ніхто з археологів, що вивчали трипільську культуру, не міг в цей час приїхати на Дніпробуд, за дорученням ВУАКу до Кічкасу прибув П. І. Смоличев, закінчивши польовий сезон у Шестовиці. З 29 серпня по 1 жовтня 1927 р. він розкопав 4 могили та 4 землянки на правому березі Дніпра і одну могилу на лівому. Маючи спеціальне завдання дослідити землянки, що виділялись западинами на досить значній площі, вчений не міг зайнятись виключно ними. Обставини вимагали досліджувати й могили, коли їм загрозувало руйнування. Сповідуючи про це ВУАК, П. І. Смоличев також твердив, що досліджувані землянки не належать до трипільської культури, а є житлами значно пізнішого часу, точно дату якого встановити поки що важко через незначну кількість знахідок¹⁵. Пізніше було встановлено, що це давньоруське селище, датоване XI–XIII ст. Всього було розкопано 17 землянок, решта загинули¹⁶. Відомо, на Дніпрельстані, за період його будівництва та в результаті затоплення величезної площі, з різних причин загинула недослідженою значна частина археологічних пам'яток.

1927 р. П. І. Смоличев проводив археологічні роботи в Кічкасі до 1 листопада. Результати розкопок він описав у звіті та в єдиній, опублікованій за час розкопок на території Дніпробуду, статті¹⁷.

Причиною того, що вчений більше не публікувався за час розкопок на Дніпрельстані було, очевидно, те, що академік Д. І. Яворницький, як голова експедиції, хотів всі матеріали розкопок на Дніпрельстані надрукувати в окремому Дніпрельстанівському збірнику і рекомендував членам експедиції ніде нічого не публікувати, окрім згаданого збірника. В особистому фонді П. І. Смоличева зберігається лист від Д. І. Яворницького з таким попередженням¹⁸. Крім того, основним завданням експедиції було виявлення археологічних пам'яток на місцевості, їх розкопки та збереження знахідок і польової документації для науки. Перед членами експедиції зовсім не стояло завдання обробляти і узагальнювати знайдений матеріал. Більше того, як писав 1938 р. М. О. Міллер, коли на одній з нарад була зроблена спроба попередніх

висновків про пам'ятки Надпоріжжя і їх класифікацію за періодами, було різко вказано на те, що «якщо експедиція почне узагальнювати матеріали і робити загальні висновки, то грошей більше не дадуть і експедицію ліквідують, оскільки виявиться, що все уже відомо і більше шукати нічого». Археологічні роботи велись з квітня—травня по жовтень—листопад. Взимку члени експедиції проводили попередню обробку матеріалів та складали звіти¹⁹.

1928 р. експедиція по дослідженню території Дніпробуду була споряджена значно краще, іншими були й умови роботи; адміністрація будівництва наперед повідомляла про наміри розпочати земляні роботи в тому чи іншому місці і археологи могли планувати свою роботу, хоча і це не гарантувало їх від необхідності проводити термінові дослідження в несподіваних місцях. Як і в попередньому сезоні, Дніпропетровський музей відіграв роль основної організаційної та господарчої бази. В експедиції брала участь значна частина працівників музею і результати робіт — знахідки та польова документація надходили до музею. В умовах польової експедиційної роботи завдання зводилось, в основному, до відшукування на місцевості археологічних пам'яток, їх виборки, вивчення та фіксації. Предметний матеріал маркірувався і в ящиках з описами відправлявся в Дніпропетровський музей²⁰.

Протягом червня—жовтня 1928 р. П. І. Смоличев проводив археологічні роботи на о. Хортиці, в Кічкасі по узбережжю лівого берега Дніпра від Кічкасу до порога Вільного та на о. Похилому. Учений вів роботу в двох напрямках: безпосередня науково-дослідна робота на археологічних пам'ятках; консультації, допомога та, почасти, керівництво роботою молодих членів експедиції — співробітників Дніпропетровського музею. Для більш продуктивної праці старшим археологам в цьому році було надано помічників. Безпосередні помічниками П. І. Смоличева протягом сезону були Е. О. Федорович, Л. Є. Кістяківський та студент Дніпропетровського ІНО Т. Ф. Копилець²¹.

Дослідження пам'яток матеріальної культури на о. Хортиці не входило до плану робіт експедиції на 1928 р., але при будівництві залізничного мосту через Новий Дніпро було знайдено залишки кам'яної будівлі. Адміністрація Дніпробуду повідомила про це експедицію. Вільних дослідників на той час не було, всі були зайняті в інших місцях, а дослідити пам'ятку було необхідно. Тому на о. Хортиці відрядили фотографа Е. О. Федоровича з інструкціями щодо виявлення знахідки. Під його наглядом й було проведено розкопку, так що П. І. Смоличев, приступивши до роботи 31 травня, лише закінчував розкопки та провів дослідження пам'ятки. За його висновками, ця будівля мала культово-громадський характер²². У наш час встановлено, що тут знаходилося поселення сабатинівської культури раннього типу²³.

Після цього вчений розкопав групу поховань на лівому березі Дніпра в районі с. Кічкас, а потім, спільно з С. С. Гамченком та А. В. Добровольським, досліджував поселення, представлене землянками на лівому березі Дніпра. За їх висновками, воно належало слов'янським племенам волинян або бужан і датувалось VIII—IX ст. В сучасній інтерпретації — це давньоруське селище, матеріали якого датовані XI—XIV ст.²⁴

З кінця липня до кінця жовтня 1928 р. П. І. Смоличев проводив розкопки неолітичної стоянки на о. Похилому. В його щоденнику розкопок збереглося живописне змалювання нині втраченої пам'ятки природи: «Між порогом Лишнім на північ та порогом Вільним на південь, вздовж правого берега Дніпра, простягнувся ряд островів: Лозоватий, Виноградний, або Лантухів, Короткий, Довгий та Похилий. Всі ці острови вкриті розкішною рослинністю (дуб, осокір, берест, шовковиця, крушина і т. д.) і створюють прекрасний краєвид. Взагалі околиці порогу Вільного потрібно вважати найкрасивішими по пейзажу місцями дніпровських порогів»²⁵ (рис. 3).

В середині квітня 1929 р. П. І. Смоличев побував в м. Ленінграді, де виступив у ГАІМКу з доповіддю про розкопки по Десні та Дніпру в 1925—1928 рр. (Шестовицького і Масловського могильників та на Дніпрельстані в 1927—1928 рр.). Нотатки цієї доповіді зберігаються в його особистому фонді.²⁶

Наприкінці червня 1929 р. П. І. Смоличев знову включився в археологічні роботи на території Дніпробуду і до кінця серпня проводив дослідження островів Таволжаного, Перуна та Орлина Стрілиця. Таволжаний був великим

Рис. 3. Острів Похилий. 1928 р.

островом (майже 300 га) біля правого берега Дніпра, після підняття води дамбою більша його частина мала покритись водою. П. І. Смоличев провів шурфовку острова, яка показала перебування на ньому людей в давнину. Вчений прийшов до висновку про необхідність проведення планових розкопок для вивчення поховань на південній частині острова та для дослідження будівельних залишків, виявлених одним із шурфів²⁷.

Острів Перун або, як його ще називали, Зміїний, знаходився біля лівого берега Дніпра і відділявся від Таволжаного головною протокою Дніпра. Шурфова розвідка о. Перуна виявила стоянку кам'яного віку з площадкою, на якій виготовляли кам'яні сокири. Було вирішено провести тут систематичні розкопки та дослідити всю площу стоянки²⁸.

Приблизно на півкілометра нижче о. Таволжаного знаходився невеликий о. Орлина Стрілиця, який місцеве населення називало ще Білим островом. Глибока шурфова розвідка, проведена на високій частині, показала, що ознак знаходження тут людини не залишилось. У звіті, присланому до ВУАКУ, П. І. Смоличев повідомляв, що дослідження острова можна вважати закінченим.²⁹

1930 р. П. І. Смоличев працював у експедиції з 1 квітня по 1 жовтня. За цей час він виконав величезний обсяг робіт. Спочатку — розкопав та дослідив групу могил на території Дніпрозаводбуду, або, як її ще називали, площадки «А». Вона займала велику площу, довжиною 7 км, на лівому березі Дніпра між Кічкасом та Запоріжжям на висоті-водорозділі. Тут, біля підніжжя висоти, знаходилась Кічкаська переправа. В цьому місці перехрещувались торгові шляхи «із Варяг в Греки» та із Сходу на Захід через Дніпро. Такі виняткові умови: перехрестя історичних шляхів та домінуюча над ними місцевість, початок порогів, що викликав зупинку та перевантаження караванів, були причиною густого насичення площадки «А», Кічкасу та його околиць великою кількістю археологічних пам'яток різних часів. Нівелювання площадки «А» вело до знесення великих земельних ділянок на глибину іноді до 2 м. Тут було розпочато будівництво чотирьох величезних заводів (алюмінієвого, металургійного, коксового та хімічного), зведення яких потрібно було закінчити в 1932 р., тому робота по дослідженню виявлених тут поховань була дуже напруженою. Перед початком розкопок П. І. Смоличев записав у щоденнику: «Разом з В. А. Грінченком та В. С. Солянником оглянули територію будівництва і визначили поховання, які необхідно дослідити в першу чергу, їх більше 20, всі з ознаками руйнувань».³⁰

Ледве встигнувши закінчити дослідження поховань на території Дніпрозаводбуду, вчений був змушений поспішати на о. Хортицю. Тут, у північно-східній частині острова, був організований радгосп ДЕСК

(Дніпровський Електро-Сільськогосподарський Комбінат), якому необхідно було провести систему зрошення. Під час цих робіт було зруйновано насип і виявлено кромлех. Сповістили про це Крайову Дніпровську інспектуру. Приїхали члени експедиції П. І. Смоличев, А. В. Добровольський та Е. О. Федорович, оглянули напівзруйноване поховання і через кілька днів П. І. Смоличев з 5 робітниками приступив до розкопок.³¹ Кромлех виявився енеолітичного часу з впускним похованням скіфського часу в кам'яному ящику. Основне поховання було порушено.

Дослідником також була проведена розвідка правого берега Дніпра біля Ненасицького порогу. Крім науково-дослідної роботи, П. І. Смоличев вів також всю фінансову документацію експедиції.³²

Архівні матеріали відображають активну діяльність П. І. Смоличева і в суспільно-громадському житті. В його особистому фонді зберігається автограф «Акту обстеження стану культроботи в районі Лукашівської сільради Чернігівського району 11–13 січня 1931 р.», який свідчить, що в складі цієї комісії, як представник від районного товариства «Геть неписьменність», працював і П. І. Смоличев.³³

Влітку 1931 р. вчений назавжди залишає Чернігів, переселившись з сім'єю до Запоріжжя. Очевидно, це було викликано великою зайнятістю на розкопках Дніпрельстану з регулярними тривалими від'їздами з Чернігова, а також активною участю у створенні Музею Дніпровського будівництва, що потребувало багато часу та сил. У серпні 1931 р. він передає свої повноваження у Чернігівському державному музеї завідувачому історичним відділом того ж музею С. Г. Баран-Бутовичу.³⁴

1931 р. дослідження пам'яток матеріальної культури на території Дніпробуду взяв на себе створюваний Музей Дніпровського будівництва, де П. І. Смоличев був призначений завідувачим Сектором послідовної зміни культур. Вченим було складено загальний орієнтовний план роботи експедиції, дослідження проводились під його безпосереднім керівництвом, і тільки у випадках від'їзду його заміняв асистент Г. Г. Мартенс. Як і раніше, об'єктами досліджень були пам'ятки матеріальної культури, які мали бути зруйновані будівельними роботами або потрапляли в смугу затоплення. У тих випадках, коли таких пам'яток була велика група, проводились вибіркові дослідження.³⁵

Протягом червня–вересня 1931 р. П. І. Смоличевим були досліджені поховання в чотирьох місцях: на території Кічкасу, біля залізничних станцій «Кічкас» та «Дніпрельстан» і на правому березі Старого Дніпра на території кам'яного кар'єру № 3. Крім того, ним були досліджені «лощила» (шліфувальні камені) та «мірила» на скелях о. Лоханського і Вовнізького порогів та о. Голодай на Ненасицькому порозі.³⁶

У цьому сезоні, на лівому березі Дніпра, в районі Ненасицького порога, вперше за весь час розкопок на території Дніпробуду, було знайдено залишки палеолітичних стоянок. Вони знаходились на території, що простяглась нижче Ненасицького порога протягом 5 км, і була перерізана трьома балками: Кайстровою, Дубовою та Осокоровою. Залишки палеоліту були знайдені на всіх трьох балках. Шурфовка, проведена академіком В. В. Резніченком вздовж усієї тераси, виявила реліктовий характер цієї місцевості.³⁷ То був час, коли всюди гриміло слово «індустріалізація», руйнувалися пам'ятки природи, історії та культури і питання екології ще нікого не турбували. Дніпробуд був першим кроком у створенні штучних морів та осушенні природних.

Тоді уяву вражала тільки велич будівництва, що відобразилось у створенні Музею Дніпровського будівництва. Як пише П. І. Смоличев у неопублікованій статті «Державний музей Дніпровського будівництва», ідея створення його виникла серед робітників будівництва. Постанову про організацію Музею Дніпровського будівництва в Кічкасі винесла рада Народних комісарів у липні 1930 р. Підготовчі роботи розгорнулись 1931 р. у Харкові, де музей спочатку мав свою основну робочу базу. Чільне місце на цій стадії роботи займали організаційно-принципові питання: напрямок музею, його задачі, розроблявся структурний план організації в цілому та кожного його відділу, створювалось основне ядро працівників, намічались форми та методи збору

матеріалів. Відкриття музею планувалось на осінь 1932 р., але співробітники, як було прийнято на той час, висунули зустрічний план відкриття виставки музейних експонатів до 1 травня 1932 р. Цю виставку, для якої на певний час було виділено клуб ім. Красіна на о. Хортиці, було відкрито з 1 по 20 травня 1932 р. Виставці надали політичного звучання, її відвідали робітничі делегації з багатьох країн світу.³⁷

1932 р. за вимогою Музею Дніпровського будівництва і розпорядженням Народного комісаріату освіти (НКО) до нього було передано ряд ящиків з матеріалами розкопок П. І. Смоличева, що до цього зберігались у Дніпропетровському музеї.³⁸ За словами археолога О. В. Бодяньського, Музей Дніпровського будівництва згорів під час Великої Вітчизняної війни. У 1932 р. роботи археологічної експедиції на території Дніпробуду тривали з 15 червня до 1 грудня. Документальних даних про безпосередню участь П. І. Смоличева в польових дослідженнях не виявлено, але в особистому фонді вченого зберігається написаний ним підсумковий «Звіт за роботу експедиції по дослідженню території Дніпробуду та смуги підтоплення (1927–1932 рр.)», в якому автор відмічає персональний склад експедиції за весь період її роботи, фінансування, досягнення та недоліки, перспективи продовження досліджень. Говорячи про значення експедиції, П. І. Смоличев підкреслює, що в процесі роботи техніка досліджень все більше удосконалювалась і деталізувалась, в залежності від характеру самої пам'ятки. Високу техніку досліджень, що не поступалась західноєвропейській, відмічали також і члени II Міжнародного конгресу четвертичного періоду (INQUA), які познайомилися з роботами експедиції під час перебування у Дніпропетровську в 1932 р. Експедиція була прекрасною школою досліджень не лише для молодих спеціалістів, але й для досвідчених фахівців.³⁹

Говорячи про перспективи досліджень, учений пише, що «в умовах експедиційної роботи завдання зводилось в основному до виявлення пам'яток, їх дослідження і фіксації, дальшої обробки не проводилось. В майбутньому матеріал може бути опрацьований лише колективно. Величезний матеріал, зібраний експедицією, в процесі його дальшого вивчення буде давати все нові й нові факти та висновки, вичерпне значення яких ми зараз не можемо й передбачити».⁴⁰

На початку 1933 р. було вирішено приступити до обробки матеріалів, здобутих Дніпрогесівською експедицією. З цією метою на засіданні відділу археології ВУІМК 17 січня 1933 р. розглянули питання про обробку матеріалів експедиції і вирішили для організації цієї роботи скликати нараду в Харкові у лютому 1933 р. Програма наради розглядала такі питання: облік об'єктів та матеріалів експедиції, список фахівців, що мають опрацьовувати матеріали, та розподіл праці між ними; термін та місце обробки матеріалів, кошти. На нараду скликалися: члени археологічного відділу ВУІМК та академік Д. І. Яворницький, Я. І. Ходак, П. І. Смоличев, М. Філянський, А. В. Добровольський, М. О. Міллер, О. К. Тахтаї, Т. М. Кіранів, М. Я. Рудинський. Підготовчу роботу доручалось провести Дніпропетровському музею.⁴¹

Коли вже були зроблені перші кроки до обробки та публікації всіх здобутих експедицією матеріалів, науковий потенціал Дніпропетровського музею був розгромлений сталінським режимом. Співробітників музею звинуватили в тому, що, не відображаючи належним чином побудову соціалізму в країні та будівництво Дніпровської ГЕС, вони найбільше уваги приділили відділам запорізьких козаків та церковному. Це послужило причиною звинувачення їх в буржуазному націоналізмі.⁴² Восени 1933 р. був змушений залишити Дніпропетровський музей академік Д. І. Яворницький.

Археологічні матеріали експедиції залишились неопрацьованими. Тільки в кінці 1938 р. Інститут археології АН УРСР (так він став називатись з літа 1938 р.) розпочав камеральну обробку здобутих експедицією матеріалів і наукове вивчення та підготовку їх до публікації. Про умови розвитку науки в цей час свідчать слова з рукопису одного з співробітників інституту, що займались тоді обробкою матеріалів: «Не дивлячись на те, що експедиційні роботи закінчились у 1932–1933 роках, здобуті матеріали довго залишались не-

обробленими. Вороги народу декілька років всі здобуті матеріали, запакованими в ящики, «зберігали» в підвалах та на горищах». ⁴³

Скупі архівні документи відображають активну наукову діяльність П. І. Смоличева в останній рік перед висланням. Наприкінці 1932 р. Запорізький державний історичний архів влаштував виставку документів, що стосувались історії робітничого руху на Запоріжжі та висвітлювали події 1905 р. в м. Олександрівську (сучасному Запоріжжі). Було використано архівні матеріали з трьох основних фондів: Катеринославської губернської жандармської управи, канцелярії Катеринославського губернатора та Олександрівської міської управи. Ці матеріали являли собою листування та подання представника жандармської влади — помічника начальника Катеринославської губернської жандармської управи по Олександрівському та Павловському повітах ротмістра Будагорського. Зважаючи на те, що документи мають велику цінність як такі, що висвітлюють історію робітничого руху на Запоріжжі, було вирішено їх опублікувати. П. І. Смоличев брав безпосередню участь в доборі документів для виставки та написав вступну статтю для публікації цих документів. Автограф статті зберігається в особистому фонді вченого. ⁴⁴

В останній період роботи на Україні, П. І. Смоличев, крім музею, працював також в редакції «Історії Дніпробуду», написав «Схему програми I тому Історії Дніпробуду». ⁴⁵ Останній документ у фонді вченого датований 27 квітня 1933 р. ⁴⁶ Очевидно, влітку 1933 р. П. І. Смоличева було вислано за межі республіки. ⁴⁷

Наполегливі розшуки точної дати репресивних заходів по відношенню до вченого, їх причини та місця заслання були безрезультатними. Найбільш вірогідно, що його архівна карна справа арешту та засудження в м. Запоріжжі могла бути, з початком війни, знищена, чи пропала при евакуації архівів, або він був висланий в адміністративному порядку (що було характерно для репресій поч. 30-х років), без засудження, за межі України.

В результаті пошуку виявилось, що 1 листопада 1930 р. було заарештовано рідного брата Петра Івановича, Івана Івановича Смоличева, що з 1924 р. служив священником в Чернігові, якого по звинуваченню в антирадянській пропаганді було засуджено до 5 років перебування в концтаборі. Даних про дальшу долю брата вченого немає, відомо тільки, що в листопаді 1988 р. Президією Чернігівського обласного суду І. І. Смоличева було реабілітовано за відсутністю складу злочину в його діях. ⁴⁸ Наявність репресованого брата могла відіграти свою роль у вирішенні долі П. І. Смоличева в 1933 р. Місце заслання вченого встановити не вдалось, можливо, це була Середня Азія. Відомо, що в 40-і рр. П. І. Смоличев працював в Інституті історії, археології та етнографії Академії наук Таджикиської РСР та проводив активні археологічні роботи на території Таджикистану. ⁴⁹

Помер П. І. Смоличев у Таджикистані, очевидно, в 1947 р., точну дату встановити не вдалось. В другій половині 1947 р. Інститутом археології АН УРСР було одержано з Таджикистану книги з домашньої бібліотеки П. І. Смоличева та наукові матеріали з його особистого архіву, що стосувались розкопок на території України. 1955 р. зав. сектором археології, а нині академік АН Таджикиської РСР Б. А. Литвинський, знайшовши в архіві Інституту історії, археології та етнографії АН Таджикиської РСР архівні матеріали П. І. Смоличева про його розкопки на Україні, переслав їх до Києва, вважаючи, що їх місце в Інституті археології АН УРСР. ⁵⁰ Ці матеріали складають майже половину документів особистого фонду П. І. Смоличева, що зберігається в Науковому архіві ІА АН України.

Примітки

¹ Особистий фонд П. І. Смоличева в Науковому архіві Інституту археології АН України.— Ф. 6.— Од. зб. 121.

² Ф. 3.— Од. зб. 104.— А. 2 зв., А. 3; ф. 6.— Од. зб. 119.— 2 арк; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 46/24.— А. 2.

³ Ф. 6.— Од. зб. 1, 4–6; ф. ВУАК.— Од. зб. 180.

- ⁴ Ф. 6.— Од. зб. 119; од. зб. 2,3; од. зб. 26, 79, 81, 82, 17а; од. зб. 104.
- ⁵ Ф. 6.— Од. зб. 8, 9, 12–14; *Смоличев П. І.* Чернігів та його околиці за часів велико-князівських. Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали // УАН. Іст. секція.— К., 1928.— С. 118–146; *Смоличев П. І.* «Скарб» палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації), // *Там же.*— С. 36–41.
- ⁶ Ф. 6.— Од. зб. 23–41, 117; *Смоличев П. І.* Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. // Україна.— 1926.— № 1.— С. 178–180; *Смоличев П. І.* Подвійне поховання Х сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Зап. Черніг. наук. т-ва.— 1931.— Т. 1.— С. 56–64.
- ⁷ Ф. 6.— Од. зб. 42–45; *Смоличев П. І.* Археологічні дослідження в околицях містечка Златополя на Черкащині року 1926: (Коротк. звіт. за розкопки біля с. Маслової) // КЗ 26.— К., 1927.— С. 154–166.
- ⁸ Ф. 10.— Од. зб. 43.
- ⁹ Ф. 6.— Од. зб. 16.
- ¹⁰ Ф. 6.— Од. зб. 89.
- ¹¹ Ф. ВУАК.— Од. зб. 40.— АА. 13–16.
- ¹² *Ковалева И. Ф.* Днепровско-донецкая археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг.— Днепропетровск, 1971.
- ¹³ Ф. 6.— Од. зб. 73.— А. 1 зв. За весь період роботи експедиції на розкопках працювали: старші наукові співробітники — Гамченко С. С., Добровольський А. В., Смоличев П. І., Міллер М. О., Левицький І. Ф.; молодші — Грінченко В. А., Сап'ян М. Ф., Козар П. А., Кіранов Т. М., Тяхтай О. К., Тесля Т. Т., Спаський І. Ю., Болтенко К. Г.; асистенти — Кістяківський Л. Є., Мартенс Г. Г., Авраменко Г. О., Фоті О. Г., Шаповал І. М., Неклюдова Т. О. та багато інших, в основному, студенти-історики Дніпропетровського педагогічного інституту; студенти-практиканти Київського художнього інституту, а також: фотографи — Федорович Е. О., Залізник М. Н., Сальников В. П.; кресляри — Соляник В. С., Євсевський І. Д., Макаревич М. Л., Ставнічук В. Крім того, брали участь в роботах експедиції: професор Федоровський О. С., Рудинський М. Я., Мощенко К. В., Пархоменко В. О., Ходак Я. І., Садовий Ю. П., геологи: академік Резніченко В. В., Алексієнко М., Лепікаш І. А., Підоплічко І. Г., етнографи: Білий В. В., Камінський В. А.
- ¹⁴ Ф. 6.— Од. зб. 103.— А 1, 1 зв; од. зб. 48, 49, 74.
- ¹⁵ Ф. 6.— Од. зб. 103.— А. 4, 4 зв.
- ¹⁶ *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* (археологическая карта), К., 1984.— С. 101–103.
- ¹⁷ Ф. 6.— Од. зб. 47–53; *Смоличев П. І.* Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи у вересні–жовтні 1927 р. // Збірник Дніпропетр. краєвий іст.-археол. музей.— 1929.— Т. 1.— С. 161–234.
- ¹⁸ Ф. 6.— Од. зб. 110.— 1 арк.
- ¹⁹ Ф. 6.— Од. зб. 72, 73.— А. 6; ВУАК/ДН.— Од. зб. 146.— А. 7.
- ²⁰ Ф. 6.— Од. зб. 55–57, 73; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24, 25, 28, 32, 146. До складу експедиції, крім Д. І. Яворницького, цього року входили: С. С. Гамченко, П. І. Смоличев, А. В. Добровольський, Л. Є. Кістяківський, П. А. Козар, В. А. Грінченко, Ф. М. Сап'ян, І. М. Шаповал, Л. С. Пасько, Т. М. Кіранів, художники: В. С. Соляник, І. Д. Євсевський та фотограф Е. О. Федорович.
- ²¹ Ф. 6.— Од. зб. 58.
- ²² Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24.
- ²³ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К.,— 1982.— С. 21–25.
- ²⁴ Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 32; *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* (археологическая карта).— К., 1984.— С. 103.
- ²⁵ Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24.— А. 20.
- ²⁶ Ф. 6.— Од. зб. 73.— А. 19; од. зб. 54, 83.
- ²⁷ Ф. 6.— Од. зб. 43.
- ²⁸ Ф. 6.— Од. зб. 41.
- ²⁹ Ф. 6.— Од. зб. ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 93.
- ³⁰ Ф. 6.— Од. зб. 63, 69, 72; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79 а.
- ³¹ Ф. 6.— Од. зб. 69. ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79. А. 2.
- ³² Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79.
- ³³ Ф. 6.— Од. зб. 18.— 8 с.
- ³⁴ Ф. 6.— Од. зб. 17.— 2 с.

- 35 Ф. 6.— Од. зб. 69, 71, 72.
- 36 Ф. 6.— Од. зб. 72.— А. 4, 5.
- 37 Ф. 6.— Од. зб. 75.
- 38 Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 146.— А. 12.
- 39 Ф. 6.— Од. зб. 73.
- 40 Там же.— А. 6.
- 41 Ф. 6.— Од. зб. 113.— А. 2.
- 42 ЦНБ АН УРСР. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею) // Зоря.— 1933.— 27 серпня.
- 43 Ф. 8.— Од. зб. 4.— А. 3, 4.
- 44 Ф. 6.— Од. зб. 86.
- 45 Ф. 6.— Од. зб. 78.
- 46 Ф. 6.— Од. зб. 115.
- 47 Ф. ВУАК-СІМК, № 462.— А. 3.
- 48 Ф. 6.— Од. зб. 119. Довідка з архіву КДБ № 10/10 від 25/ІІ-1991 р.
- 49 Смолічев П. И. Археологические работы в Дангаре в 1942 г. // ИООНАНТадж. ССР.— вып. 2.— 1952.— С. 93-107; Смолічев П. И. Погребения со скорченными костями в районе Сталинабада // Итадж.ФАНССР.— № 15.— 1949.— С. 75-88.
- 50 Ф. 6.— Од. зб. 116, 122. Листи Б. А. Литвинського від IV/1955 та 25/ІІІ-1991.

Одержано 25.02.91

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕДОРА КІНДРАТОВИЧА ВОВКА

О. О. Франко

У науковому архіві Інституту археології АН України зберігається величезний і надзвичайно цінний фонд Ф. К. Вовка (Волкова) (5.03.1847 — 30.06.1918) — вченого широкого профілю: археолога, антрополога, етнографа та прогресивного суспільно-політичного діяча. Архів ученого нараховує 6085 одиниць зберігання, в тому числі 5479 листів від 755 кореспондентів (окрім того, 105 чорновиків листів Ф. К. Вовка різним особам)¹. Наукова і науково-популярна спадщина вченого налічує 455 опублікованих праць².

Ім'я Федора Кіндратовича Вовка несправедливо замовчувалось впродовж десятиріч, тому не дивно, що багато «білих плям» ще залишається в дослідженні його життя і наукової діяльності. Глибокий аналіз його спадщини тільки починається, тому очевидно, яке велике значення мають

першоджерела, адже тільки на основі їх використання і аналізу можна встановити істину.

1921 р. учень Ф. Вовка О. Г. Алешо в важких умовах розрухи перевіз з Петрограда до Києва архів і бібліотеку вченого, яку він заповів майбутній Українській академії наук. При Всеукраїнському археологічному комітеті був створений «Музей антропології ім. Хведора Вовка» (згодом Кабінет), що складався з трьох розділів: антропології, археології і етнографії. Музей розгорнув наукову, видавничу і музейну роботу; видано 4 томи «Антропології», в яких друкувались і археологічні матеріали, продовжились розкопки відкритої Ф. К. Вовком Мезенської палеолітичної стоянки, проводились антропологічні дослідження. У зловісні 30-і роки Кабінет був закритий, а його тодішній завідувачий М. Я. Рудинський засланий в Пермську, потім — у Вологодську область.

Можливо, не все в поглядах і наукових висновках Ф. К. Вовка витримало випробування часом, проте необхідно повернути йому добре ім'я вченого і прогресивного громадського діяча, висвітлити його життя і діяльність, його внесок в археологію, антропологію, етнографію та в розвиток міжнародних наукових і суспільно-політичних зв'язків.

Фігура Ф. К. Вовка багатогранна. Це вчений з ім'ям світового звучання. Уже те, що він був доктором Сорбонни та Петербурзького університету, нагороджений медалями П. Брока, премією Годара (1901 р.) та міжнародною премією Кана (1912), удостоєний французьким урядом ордена Почесного легіону (1916), який бажав засвідчити цим своє ставлення до особи Ф. К. Вов-

Ф. К. Вовка, як одного із засновників міжнародних наукових зв'язків між Францією і Росією, говорить про світове значення високих заслуг вченого.

А починалось все у Києві, в студентських хімічних і біологічних лабораторіях Київського університету, де він досяг перших наукових успіхів. Та час був бурхливий, і міцно здружившись із своїм однокурсником Сергієм Подольським, вони відвідують таємні і напівлегальні гуртки та вечори, серед яких найбільш до вподоби їм видались лекції молодого доцента Миколи Зібера про економічне вчення Карла Маркса. Водночас, будучи членами київської «Громади», вони вносять нові соціалістичні ідеї в програму і дії цієї напівлегальної організації, що до того основну увагу звертала на вирішення національних і культурних проблем. Квартира Ф. К. Вовка перетворюється на центр так званої «київської комуни». Провокатор Велєдницький пізніше в свідченнях так описував ці події: «Від нього (Ф. Вовка) чув про читання ним в себе на квартирі систематичного курсу нігілістичної природничої історії по Фохту, Мошотту, Бюхнеру, Фейєрбаху та ін., де доводилась відсутність Бога і таке інше. Зібер читав курс соціалістичної політичної економії по Карлу Марксу, твір якого переклав на російську мову («Критика капітала»)»³.

Більше двадцяти п'яти років провів Ф. К. Вовк як політичний емігрант за кордоном (Женева, Тульча, Добруджа, Бухарест, знову Женева і з 1887 по 1905 р. Париж)⁴. У Парижі він відвідує лекції в Сорбонні та проводить дослідження в Антропологічній школі, «Музеї історії природи», «Музеї Трокадеро», стає членом паризьких Історичного, Доісторичного, Антропологічного та львівського Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Видає ряд досліджень, серед яких чи не найбільшу увагу широкої публіки привернула праця «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Разом з Ів. Франком видає «Матеріали до українсько-руської етнології». Впродовж всіх років він підтримував зв'язки з науковими колами на Батьківщині. Через огляди, відгуки та рецензії на літературу, що виходила в Росії та за її межами, Ф. К. Вовк знайомив європейську громадськість з досягненнями української та російської наукової думки.

Епістолярна спадщина Ф. К. Вовка налічує понад п'ять з половиною тисяч листів. Він листувався з видатними європейськими і вітчизняними вченими та громадськими діячами Л. Нідерле, Г. Мортільє, Є. Пігтардом, Л. Манувріє, І. Франком, В. Гнатюком, О. Шахматовим, В. Вернадським, Л. Волкінштейн, П. Аксельродом, В. Засулич та багатьма іншими. В 1900 р. учений — один з організаторів міжнародних конгресів та Всесвітньої виставки в Парижі, на якій ним були підготовлені етнографічні та археологічні експозиції.

Протягом п'яти років Ф. К. Вовк викладав у Російській вищій школі суспільних наук в Парижі. З 1907 по 1918 р. Ф. К. Вовк викладач Петербурзького університету і один із засновників етнографічного відділу Російського музею.

Всі довгі роки у вигнанні він мріяв повернутись назавжди на свою милу Україну. Обраний завідуючим кафедрою Київського університету, по дорозі з Петрограда в Київ Ф. К. Вовк помирає.

Археологічні дослідження.

Перше серйозне знайомство Ф. К. Вовка з археологією відбулось, очевидно, в період підготовки III Археологічного з'їзду, що проходив в Києві у вересні 1874 р., хоча й до цього молодий вчений цікавився старожитностями. В процесі підготовки з'їзду на молодого ентузіаста, члена-засновника Південно-Західного відділення Російського географічного товариства були покладені різні обов'язки (допомога у влаштуванні виставки, листування з учасниками, екскурсії та ін.). В перервах між засіданнями з'їзду делегати виїжджали на розкопки (розчистка входу в печеру біля Трахтемирова поблизу с. Монастирка, розкопки під керівництвом гр. Уварова фундаменту церкви Бориса і Гліба, огляд городища в Вишгороді, розкопки В. Б. Антоновича біля с. Гатне).

На з'їзді Ф. К. Вовк мав можливість познайомитись з визначними вітчизняними археологами та істориками: О. С. Уваровим, П. О. Лашкар'євим,

О. Ф. Міллером, М. Х. Бранденбургом, І. І. Срезневським, П. В. Павловим, Д. І. Іловайським, М. І. Костомаровим. З іноземними вченими делегатами: Альфредом Рамбо (Нансі), Ф. Ромером (Пешт), М. і О. Колларами (Чехія), сербом С. Новаковичем, поляком Дзялковським, румуном Д. Попазоглу, французьким вченим Луї Леже і багатьма іншими. Очевидно, з'їзд став для Ф. К. Вовка немовби поштовхом в напрямку археології, і влітку 1875–1876 рр. він виїжджає на розкопки в експедицію під керівництвом В. Б. Антоновича в Київську і Волинську губернії.

В еміграції, мандруючи по Європі (а з 1887 р. проживаючи постійно в Парижі), Ф. К. Вовк знайомиться з археологічними фондами музеїв Цюриха, Відня, Риму, Неаполя, Праги, Парижа та інших місць. Федір Кіндратович слухає лекції в Антропологічній школі при Сорбонні, в тому числі з археології. Збереглися конспекти праць Сирета по неоліту, проф. Моухе з археології епохи міді-бронзи, конспекти праць П. Брока по палеоліту (анатомія викопної людини), анотації лекції з археології Кавказу, доісторичного періоду Франції та інші⁵. Ф. К. Вовк веде дослідження в музеях і інститутах Парижа, пише десятки рецензій, відгуків, резюме на праці вітчизняної і європейської археології. Кожного року вчений виїжджає в наукові експедиції і екскурсії⁶. Особливо зацікавився він дольменами і в 1896 р. опублікував статтю по дослідженню цих кам'яних монолітів⁷. В його архіві збереглися фотографії з видами дольменів та результати дослідження. Тут же листівки і фотографії різних дольменів, що зустрічаються у Франції, на о. Майорка, на Кавказі та на р. Єнісеї.

1891 р. в Парижі у бюлетені «Антропологія» Ф. К. Вовк публікує рецензію на книгу А. І. Багалія «Общий очерк древностей Харьковской губернии», Б. І. Ханенка «Древности Приднепровья» (1900 р.), відгукується на роботу Археологічного конгресу в Києві (1899 р.), рецензує книгу Ф. Брікнера «Человек в его прошлом и настоящем», публікує резюме праці В. Деметрієвича «Доісторичні корони з бронзи» (1903 р.), праць Д. М. Анучіна «Про культуру костромських курганів» (1899 р.), Л. Фішера «Неолітичне поселення в Відні» (1897 р.), Л. Лейнера «Скульптура і символи озерних стоянок в районі озера Констанс» (1899 р.). Вчений пише рецензію і так захоплюється працею Л. Нідерле «Людство в доісторичні часи», що перекладає її на російську мову і видає в Петербурзі під редакцією Д. Анучіна (1898 р.). Він відгукується на праці Ф. Фіала, Шумана, пише рецензію на працю І. І. Пантюхова «О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе» (1896 р.), на праці Пінсера і публікує десятки інших відгуків та рецензій на сторінках французьких журналів⁸.

Документи фонду свідчать про особливо велику дослідницьку працю вченого над результатами розкопок В. В. Хвойки. Надзвичайно високо оцінюючи відкриття В. В. Хвойкою Кирилівської стоянки, Ф. К. Вовк першим вказав на помилки в датуванні пам'ятки⁹. Проаналізувавши залягання шарів крем'яних знарядь праці і особливо орнаментовані кістки мамонта, він визначив (1898–1899 рр.) період Кирилівської стоянки епохою мадлен в той час, як сам В. В. Хвойка відносив її в далекі геологічні епохи.

Варто ще раз підкреслити, що Федір Кіндратович публікував свої рецензії в зарубіжних журналах і тим популяризував вітчизняну археологію. Палеологічні пам'ятки України завоювали світову славу. Особливо багато уваги Ф. К. Вовк приділив дослідженню мистецтва мадленської епохи на Україні. В його архіві зберігаються автографи цих статей.

Важливими були дослідження Ф. К. Вовка (за розкопками В. Хвойки) палеолітичних знахідок в околицях Києва і трипільських пам'яток. Незважаючи на те, що вченому доводилось писати про ці знахідки тільки на основі статей і фотографій В. В. Хвойки, він зумів зайняти важливе місце серед археологів-дослідників кам'яного віку. Ф. К. Вовк першим використав поділ на епохи, запропонований Г. Мортільє, і визначив Кирилівську стоянку мадленською епохою. Це викликало бурхливу полеміку серед російських археологів, але в кінцевому підсумку датування Ф. К. Вовка було визнане. З ним згодився пізніше і сам В. В. Хвойка.

Оцінки Ф. К. Вовка результатів розкопок В. В. Хвойки під Верем'єм і

Стретівкою, а також біля Трипілля несли в собі досить широку наукову інформацію, яка публікувалась в «Матеріалах до українсько-руської етнології», що видавались Ф. К. Вовком спільно з Ів. Франком у Львові (1899–1905 рр.) на засоби НТШ. В цих журналах вміщувались статті археологічного змісту, огляди новинок, літератури, друкувались рецензії і відгуки. Ф. К. Вовк жив у той час в Парижі і матеріали журналу, в процесі підготовки до видання, курсували між Львовом і Парижем, про що свідчить листування Ф. К. Вовка з І. Я. Франком¹⁰.

1908 р. напередодні XIV Археологічного з'їзду (Чернігів) Ф. К. Вовк відкрив Мезинську палеологічну стоянку, а з 1909 р. до кінця життя (з невеликими перервами)¹¹ проводив там сам і з своїми учнями П. П. Єфіменком, Л. Є. Чикаленком, В. В. Сахаровим, С. І. Руденком, В. А. Носівим, Б. Г. Крижановським, П. А. Смеловим, В. Я. Шульгіним, М. Я. Рудинським археологічні дослідження. Розкопки дали дуже багато матеріалу: було знайдено орнаментовані речі, серед яких браслет і чотири пташки (зараз вважається, що це стилізовані жіночі статуетки). В архіві зберігся документальний та ілюстративний матеріал загального вигляду стоянки та процесу розкопок.

Ф. К. Вовк першим почав досліджувати мистецькі вироби та орнаментовані малюнки на кістках і бивнях мамонта із Мезинської стоянки. Слід зауважити, що мистецтвом первісної людини вчений цікавився і раніше¹². Продовжили його роботу в цьому напрямку Л. Є. Чикаленко, П. П. Єфіменко, М. Я. Рудинський, І. Г. Шовкопляс та особливо С. М. Бібіков¹³.

В архіві Ф. К. Вовка та Л. Є. Чикаленка збереглась польова документація, а в фонді М. Я. Рудинського інвентарні описи українською та французькою мовами.

У 1912 і 1913 рр. Ф. К. Вовк та Л. Є. Чикаленко в Мезині проводили вже ширші розкопки, звіт був поданий в Російське археологічне товариство. 1916 р. археологічні дослідження і розкопки Мезинської стоянки проводив Л. Є. Чикаленко самостійно, але все узгоджував з Ф. К. Вовком. Активна

участь вченого в Російському археологічному товаристві яскраво відобразилась в протоколах засідань, звітах та іншій документації¹⁴, де його прізвище фігурує поряд з М. К. Реріхом та М. О. Макаренком.

17 березня 1909 р. Ф. К. Вовк виступив на засіданні товариства з доповіддю «Палеолит в Европейской России и стоянка в с. Мезин Черниговской губ.», в якій виклав відомості про вивчення палеоліту в Європі і особливо детально зупинився на дослідженнях стоянок цієї епохи в Росії. Доповідач почав з викладу системи поділу палеолітичного періоду на окремі епохи, охарактеризував фауну і флору Мезинської стоянки і пояснив особливості місцезнаходжень палеолітичних стоянок взагалі. В полеміці наполягав на геологічно виправданому варіанті причини скупчення трупів мамонта в заглибленнях рік. Фауна в Мезині четвертична, з характерними для неї тваринами, що жили в цей період (мамонт, носорог, печерний ведмідь). Однак в Мезині знайдено ще й кістки північного оленя, які більше ніде не зустрічалися в схожих стоянках. Доповідач підкреслив, що знахідки в Мезині дуже численні, знайдено до 10 особин мамонта, багато крем'яних знарядь праці (ножі, скребки, сокири і т. д.).

У вересні 1912 р. Ф. К. Вовк виступив з доповіддю на Міжнародному антропологічному і археологічному з'їзді в Женеві, де був нагороджений міжнародною премією Кана.

Учений займався також дослідженням неолітичних пам'яток на Україні. Його праця «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні» опублікована М. Я. Рудинським вже після смерті вченого у 1928 р. в першому томі «Антропології».

Треба підкреслити, що Ф. К. Вовк висловив багато цінних висновків, думок і здогадів у період становлення археології як науки. Матеріали особистого фонду є багатим джерелом вивчення його внеску в розвиток археології і особливо археології первісного суспільства.

Федір Кіндратович був послідовником прогресивної на свій час еволюційної школи, до якої належали Е. Тейлор, А. Сміт в Америці, П. Брока, Л. Манувріє і А. Мортільє у Франції, Д. М. Анучін і М. М. Ковалевський в Росії. Їх головна ідея — еволюція культури від нижчих до вищих форм, від дикунства до цивілізації. Деякі з них були матеріалістами і їх праці були використані класиками марксизму при створенні наукової концепції первісної природи.

Ф. К. Вовк вважав, що в поняття антропологічних наук входять: анатомічна антропологія, доісторична антропологія, етнографія і етнологія. Тезисно поняття вченого про виникнення і розвиток антропологічних наук: наука про людину або антропологія могла виникнути тільки на основі загального природознавства (геології, палеонтології, біології). В середині XVIII ст. виникла анатомічна антропологія, потім палеонтологія (передісторична антропологія) і тільки після неї наука про людський побут — етнографія і остання в цьому ряді — наука про походження народів, укладу і характеру життя — етнологія. Всі вони складають антропологічні науки. Р. Оуен, Ч. Дарвін, Г. Мортільє, К. Бер, П. Брокр, Е. Гамі, Е. Тейлор, А. Мортільє поставили ці науки в зв'язок з іншими природничими науками і загальними теоріями еволюції.

В 90-і рр. Федір Кіндратович займається антропометрією, антропологічними вимірами народів різних континентів, людиноподібних мавп і мавп. Він — член товариства «вскрытия» і так званого Товариства «взаимопотрошения» (де кожен член давав розпорядження робити над собою дослід після своєї смерті): таким чином вчений досконало вивчає анатомію людини, патології, аномалії. В архіві Ф. К. Вовка збереглося багато конспектів лекцій по антропології, серед яких анотації лекцій Е. Гамі та А. Мортільє.

В 1901 р. за антропологічні дослідження ступні ноги Ф. К. Вовк отримав на конкурсі річну премію Годара. В архіві збереглися рукописи його роботи, частина коректури публікації в «Бюлетені антропологічного товариства», рапорт на конкурс, таблиці, рисунки, фото.

Велике значення для розвитку антропології в Росії мав переклад Ф. К. Вовка на російську мову наукової праці чеського вченого Л. Нідерле

«Людство в доісторичні часи», в особистому фонді збереглися коректурні листи перекладу та листування з автором під час роботи над перекладом.

Як член редколегії паризького бюлетеня «Антропологія» Ф. К. Вовк змістив ряд статей та рецензій на російську і закордонну антропологічну літературу. За роботу «Скелетні видозміни ступні в приматів і у людських рисах» Сорбонна присвоїла Ф. К. Вовку звання доктора наук (1905 р.). Ця праця була наслідком багаторічних досліджень вченого. Ним використані не тільки всі матеріали відповідних наукових установ Парижа, а й багатьох європейських інструкцій. Ф. К. Вовк висвітлює еволюцію ступні людини протягом розвитку людства. «Скелет людської ступні... — пише вчений, — ...має багато очевидних слідів пристосування (ступні) до лазіння, яке мало бути попереднім перед ходінням на ногах... Особливості скелета ступні показують послідовні форми розвитку, від ступні криво поставленої та плоскуватої... до рівної та зводчатої»¹⁵. Показчиком виміру ступні було прийнято встановлений Ф. К. Вовком індекс — відношення ширини до довжини та інші пропорції. Цим вчений піднявся до висоти своїх вчителів і став з ними в один ряд¹⁶.

За висловом французьких учених, Ф. К. Вовк зробив ногу такою ж цікавою для антропологічної науки, якою раніше була рука.

У цьому ж 1905 р. вчений звітував перед Антропологічним товариством в Парижі про дослідження українського населення Галичини, Буковини та Угорщини за 1903–1905 рр. і надрукував статті про ці дослідження в бюлетені «Антропологія» в Парижі і «Матеріалах до українсько-руської етнології» у Львові.

В доробку Ф. К. Вовка багата документація, яка відтворює діяльність Антропологічного товариства при Петербурзькому університеті (протоколи засідань, дискусій, програми, запрошення, оголошення, листування з іноземними фірмами). Відомо, що вчений доклав багато зусиль для забезпечення антропологічного кабінету найкращими новітніми інструментами, зліпками та моделями. Він зібрав у кабінеті колекцію зразків черепів російського населення та різних народів Росії.

В архіві Ф. К. Вовка знаходиться унікальна колекція фотографій антропологічних типів людей багатьох народів світу (фінів, германських народів Південної Європи, народів Середньої Азії: бухарці, сарати, узбеки, калмики, киргизи, орочі) та ін. Особливо повні колекції типу українського населення (Київщина, Полтавщина, Херсонщина, Волинь, Галичина, Закарпаття). Цікаві фото аномалій, патологій, фото мозку М. М. Ковалевського та порівняльна таблиця ваги і об'єму мозку видатних людей.

Великим доробком Ф. К. Вовка є праці про етнографічні та антропологічні особливості українського народу¹⁷. За них він отримав золоту медаль Російського Географічного товариства та звання доктора «honoris cause» від Петербурзького університету.

В цих працях, на основі понад п'яти тисяч вимірювань та всебічних етнографічних досліджень, Ф. К. Вовк намагається визначити місце українців в антропологічному і етнографічному відношеннях серед народів світу і в першу чергу серед слов'янських. Він характеризує середньоукраїнський фізичний тип, його властивості і особливості.

Ф. К. Вовк приходять до висновку, що українському народу характерна брахікефалія (довгоголовість), високорослість, темна пігментація волосся та очей; в етнографічному аспекті подібність звичаїв, обрядовості, одягу та ін. Можливо, не все у висновках вченого витримало випробування часом. Новий підхід на сучасному етапі досліджень до спадщини попередників та застереження самого Ф. К. Вовка «Робіть аналіз, зробіть свої висновки, а тоді подивитесь, що про це говорять інші. На авторитети не (з)важайте, не приймайте ні однієї думки без критики»¹⁸ дають нам право висловитись, що на даному етапі ще завчасно об'єктивно оцінити, в чому Ф. К. Вовк мав рацію, а в чому помилявся.

В кінці життя вченого створились дві антропологічні школи: одна петроградська, очолювана ним, і друга московська, під керівництвом Д. М. Анучіна. У 20–30-і рр. петроградська дістала визнання і дальший розвиток в особах П. П. Єфіменка, С. І. Руденка, А. З. Носіва, М. Я. Рудинського,

Д. А. Золотарьова та ін. У 30-і рр. С. І. Руденко, М. Я. Рудинський та багато інших вчених були репресовані.

В архівній спадщині Ф. К. Вовка є багато джерельного матеріалу про його зв'язки з антропологами, про збирання матеріалів з антропології та антропометрії слов'янських народів. Ф. К. Вовк листувався з О. М. Покровським, М. Зандукелі, Н. І. Лебедевим, М. Ф. Кондрашенком, В. Сахаровим та багатьма іншими вченими. Особливо цікавили його антропологічні матеріали народів Кавказу, Уралу, Польщі та Сибіру.

Вчений ставить питання про доскональне вивчення черепів з розкопок В. В. Хвойки 1898 р. Паралельно починає роботи по вимірюванню населення всієї Росії. Ф. К. Вовк був членом Комісії по складанню етнографічної карти Росії при Російському географічному товаристві. Дослідник дуже уважно відносився до методики складання карти і вніс пропозицію одночасно досліджувати антропологію й інші особливості та правові відносини населення Росії. Він очолив відділи дослідження одягу і прикрас та антропології.

Комісія готувала етнографічний нарис. Про росіян і українців планувалось по 3 друковані аркуші, по Сибіру — 4, по Кавказу — 3-4, Білорусії — 2, по Середній Азії — 2, по фінських племенах — 2 аркуші, а всі інші нариси по 1 друкованому аркушу.

Ф. К. Вовк очолив роботу по складанню етнографічної карти Росії на території України. Були розіслані анкетні картки учителям шкіл України. Тільки, наприклад, в Харківській губернії — 106, Полтавській — 173 анкети.

17 січня 1911 р. в Петербурзі Ф. К. Вовк виступив з доповіддю «Наукові напрямки в антропологічних науках і найважливіші завдання антропології в Росії». Виступ був оснований на еволюційних теоріях Ж. Ламарка і Ч. Дарвіна. Вчений піддав аналітичному оглядові різні напрямки в антропологічних науках, праці західноєвропейських і російських вчених та досягнення в галузях цих наук. Він ставить перед антропологією Росії завдання планомірного методичного аналізу і вивчення складу народів країни в антропологічному аспекті.

В «Записках» Російської академії наук за 1912 р. Ф. К. Вовк публікує статтю про необхідність організації дослідження всіх слов'ян і 20 квітня виступає в Академії наук з доповіддю, в якій висвітлює історію і розвиток антропологічних наук в кожній із слов'янських країн і висловлює необхідність створення центру таких досліджень з тим, щоб вирішити питання про походження слов'ян, етнічний склад, розселення, існування загальнослов'янського типу і визначення його¹⁹. В архіві Ф. К. Вовка зберігся рукопис його статті «Славяне», в якій автор здійснює спробу охарактеризувати слов'янські народи у статистичному, історичному і антропологічному аспектах²⁰. Вчений виступає з ініціативою необхідності створення окремої кафедри з антропології спочатку в Петербурзькому²¹, а згодом в Київському університетах, наполягає на створенні кабінетів і лабораторій. Однак цього йому не вдалось добитись офіційно, хоча ним все-таки був обладнаний кабінет, де проводились наукові дослідження.

Ф. К. Вовк зайняв визначне місце серед вітчизняних археологів і особливо дослідників палеоліту, його оцінки археологічних досліджень не втратили наукової ваги й до цього часу.

Примітки

¹ Кузнєцова С., Лінка Н.. Архів Ф. К. Вовка // Архіви України.— 1969.— № 6.— С. 70-75.

² Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка.— К., 1929; Золотарев Д. А. Ф. К. Волков (некролог) // Русский исторический журнал.— 1918.— №5.— С. 353-365; Анучин Д. Н. Ф. К. Волков (1847-1918) (Некролог) // Русский антропологический журнал.— 1923.— Т. 12.— Вып. 3-4.— С. 78, 79.

³ Свідчення Велєдницького // НА ІА АН УРСР.— Ф. 1, В-384, арк. 2.

⁴ Дмитриченко В. С., Рудько М. П. Соціалістичні погляди Ф. К. Вовка. (До 125-річчя з дня народження українського вченого-демократа) // Проблеми філософії.— 1972.— Вип. 25.— С. 23-37.

⁵ НА ІА АН України.— Ф 1.— В/72-80.

- ⁶ Там же.— В — 84.
- ⁷ Там же.— В — 54, 55.
- ⁸ Там же.— В/56, 57.
- ⁹ Бахмат К. П. Вікентій Вячеславович Хвойка (До 50-річчя з дня смерті) // Археологія.— 1964.— XVII.— С.189.
- ¹⁰ Франко Іван. Зіб. тв. у 50-ти т.— К., 1986.— Т. 48–50: Рукописний відділ Інституту літератури, ф. І. Франка.
- ¹¹ Сергин В. Я. Структура Мезинського палеолітичного поселення.— М., 1987.— С.5, 14.
- ¹² Вовк Ф. К. Магдаленське майстерство на Україні // Зап. Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.— 1902.— Т.ХХVI; Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології.— 1905.— Т. VI.
- ¹³ Чикаленко Л. С. Нариси розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Наук. зб. Українського ун-ту в Празі.— Прага, 1923.— Т. I; Ефименко П. П. Первобытное общество.— К.; 1953; Рудинський М. Я. Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізенської палеолітичної станції в освітленні Хведора Вовка.— К., 1931; Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка.— К., 1965; Бибигов С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека.— К., 1981.
- ¹⁴ Науковий архів Ленінградського відділення Інституту археології.— Ф.3, спр.58, арк.6; спр.302, арк.11; 20, 41; спр.366, арк.3, 20–30; спр.415, арк.68.
- ¹⁵ НА ІА АН України.— Ф.3 «а».— Од. зб. 4.— А. 4, 5.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Украинский народ в его прошлом и настоящем.— 1916.— Т.2.— С.427–647.
- ¹⁸ НА ІА АН України.— Ф.3 «а».— Од. зб. 4.— А. 11.
- ¹⁹ Там же.— Ф.1— В-5.
- ²⁰ Там же.— В-4.
- ²¹ Антропология и ее университетское преподавание // Ежегодник Русского Антропологического общества.— 1915.— Т.V.

Одержано 5.06.89

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

МОГИЛЬНИК КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР ПОБЛИЗУ СМОЛЕНСЬКА У ВЕРХІВ'ЯХ ДНІПРА

Є. А. Шмідт

Давньоруський курганний могильник розташований на 0,4 км західніше від селища Турінщина та на 1,2 км східніше району Кисилівка у м. Смоленську. Кургани знаходяться на правому березі річки Грібушкинки (ліва притока Десни, яка, в свою чергу, є лівою притокою Дніпра), на високому піщаному пагорбі (рис. 1). Під час розкопок кургану № 6 у його ровику знайдені фрагменти давньої ліпної кераміки, що не характерна для курганних поховань XI–XII ст. Це викликало необхідність детального вивчення материкового ґрунту з метою з'ясування походження цієї давньої кераміки. На північному боці

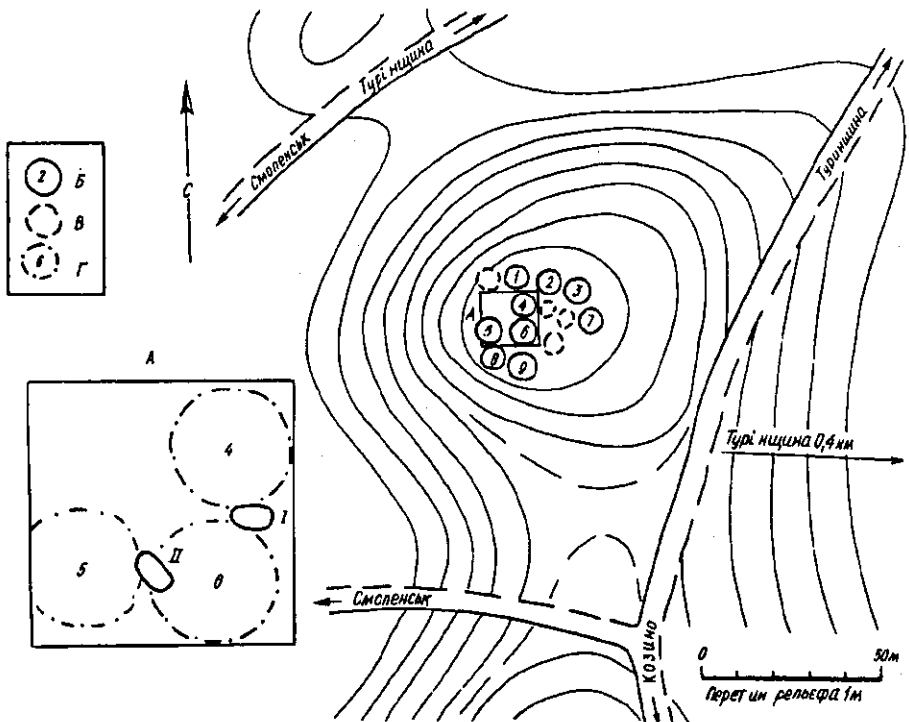

Рис. 1. План поховальних пам'яток біля сел. Турінщина. А — Ділянка, на якій знайдені поховання культури кулястих амфор: I — поховання № 1, II — поховання № 2; Б — збережений курган XII ст. н. е.; В — знищений курган; Г — кордон кургану на вставці.

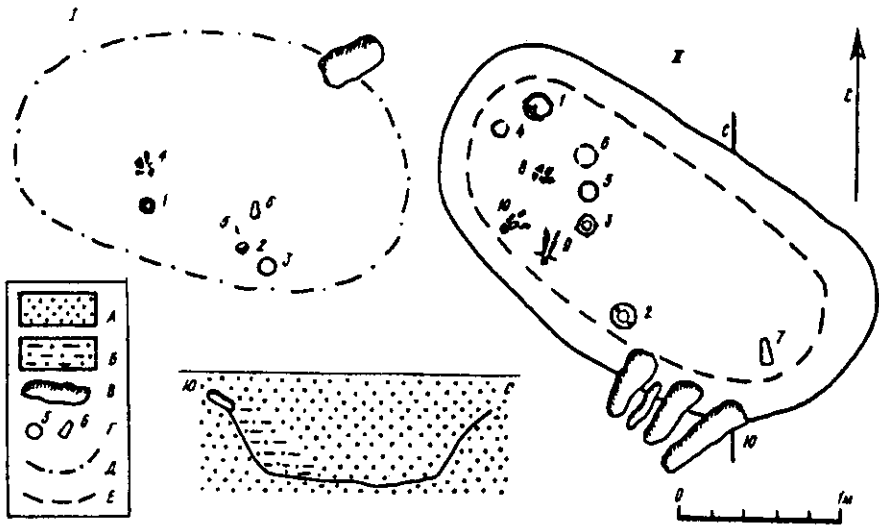

Рис. 2. Плани поховань культури кулястих амфор. I — поховання № 1: 1 — амфора, 2 — кубок, 3 — миска, 4 — фрагменти амфори, 5 — наконечник стріли, 6 — полірована клиноподібна сокира з кременю; II — поховання № 2: 1-3 — амфори, 4,5 — миски, 6-8 — фрагменти посудин, 7 — полірована клиноподібна сокира з кременю, 9 — нижня щелепа свині, 10 — уламки кісток; А — світлий пісок, Б — буруватий пісок, В — камені, Г — знахідки і їх номери, Д — можлива межа поховання №1, Е — межа дна ями поховання № 2. П-П — лінія розрізу ями поховання № 2.

кургану було закладено розкоп і відповідно на глибині 0,67 м у материковому ґрунті знайдено поховання № 1 культури кулястих амфор. Воно було частково зруйноване при спорудженні кургану № 6 у XII ст.

Контури поховальної ями, як і її дна, у чистому кварцовому піску не простежувались. Основні предмети, пов'язані з похованням, знаходились на ділянці близько 1 м уперек (рис. 2,П). Але потрібно врахувати, що в 1 м до ППС від предметів та вище рівня їх розташування на 0,5 м лежав у горизонтальному положенні великий плоский камінь, можливо, спеціально для того обколотий. Оскільки навкруги — піщана місцина, на якій взагалі немає каміння, то цей камінь, очевидно, було принесено сюди спеціально та включено до поховальної споруди. Чи він зберігся на місці свого початкового встановлення, чи його було дещо зсунуто під час насипання курганів у XII ст., встановити не вдалося. Не виключено, що, окрім цього каменя, були ще й інші, але їх забрали під час насипання курганів. Розміщення каменя і деяка, ледь помітна, відмінність у кольорі ґрунту на окремих ділянках дає можливість припустити, що яма була за розмірами 2,3 × 1,5 м. Глибина її визначається умовно у 0,67 м від рівня тієї поверхні материкового ґрунту, що збереглася. У похованні знайдені (взаємне розташування речей див. на рис. 2,1): невелика глиняна амфора з двома ручками, прикрашена двома рядами вертикальних заглиблень і поміж ними одним рядом заглиблень, що поставлені зигзагоподібно по горизонталі, а також групами округлих вдавлень (рис. 3, 1), на дні цієї амфори чітко простежуються відбитки зерна (ячмінь або пшениця), але є й мілкі округлі заглиблення, що нагадують відбитки проса; неорнаментований глиняний кубок з круглим денцем (рис. 3, 2); уламки неорнаментованої глиняної амфори з двома ручками (рис. 3, 4), за розміром і характером профілю верхньої частини вона аналогічна амфорі з поховання № 2 (рис. 4, 2); глиняна миска з плоским денцем, прикрашена у верхній третині орнаментом у вигляді трьох рядів вертикальних заглиблень і двох рядів таких самих заглиблень, розміщених зигзагоподібно по горизонталі (рис. 3, 3); наконечник стріли з кременю (рис. 3, 5); полірована клиноподібна сокира з кременю (рис. 3, 6). Не виключено, що в ямі міг бути й інший поховальний інвентар, але його знищено під час насипання кургану в XII ст. Будь-яких слідів кісток або органічних залишків у чистому кварцовому піску не помічено. Виходячи з розташування речей, поховання орієнтоване з ПЗЗ на ПСС,

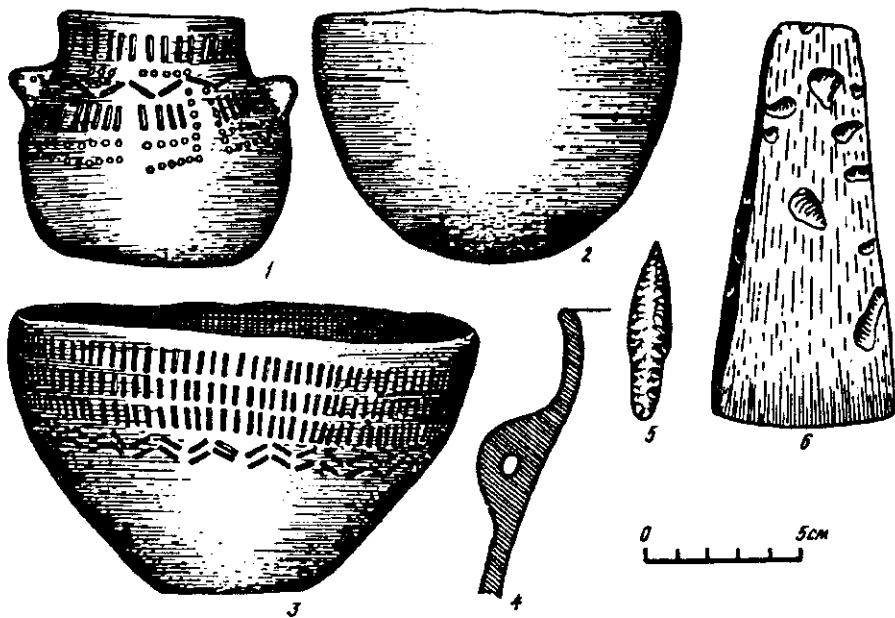

Рис. 3. Речові знахідки з поховання № 1. 1 — амфора, 2 — кубок, 3 — миска, 4 — профіль верхньої частини розбитої амфори, 5 — наконечник стріли з кременю, 6 — полірована клиноподібна сокира з кременю.

і, можна припустити, що померлий містився в могильній ямі в скорченому стані.

В процесі розкопок кургану № 6, біля його західного краю знайдено ряд із чотирьох плоских розколотих каменів, що стоять під нахилом на південь (рис. 2, II). Розташування їх на вершині піщаного пагорба змусило припустити присутність тут другого мегалітичного поховання, що й підтвердилося в результаті подальших розкопок.

Ділянка, що прилягає до вищевказаних каменів, на поверхні материкового піску була зачищена, але виявити контури поховальної ями на цьому рівні не вдалося, хоча на північ від ряду каменів простежувалася деяка відмінність в характері піщаного ґрунту. При заглибленні розкопу виявлено більш чітку відмінність між недоторканим більш цупким материковим піском бурого кольору, який містить деяку кількість дрібної гальки, й наповненням ями, що є не таким насиченим. Ця помітна відмінність в характері ґрунту дозволила визначити приблизні розміри поховальної ями у 2,8 × 4,6 м. Розколоті камені, що збереглися, стояли дещо під нахилом до південно-східного краю ями. За заглибленням розкопу відмінність між заповненням ями і материковим ґрунтом проявилася ще більше, особливо на південному краї, де заповнення являло собою вже темно-бурий пісок, який майже до самого низу ями, заходячи на її дно, був інтенсивно темним, а подекуди й майже чорним; разом з тим на північному боці ями заповнення складалося з буруватого піску, який за кольором подекуди важко відрізнити від недоторканого материкового піщаного ґрунту. Глибина ями визначена умовно (0,68 м) від рівня поверхні материкового ґрунту, що збереглася після спорудження кургану у XII ст.

На дні могильної ями, що на плані мала не зовсім правильну овальну форму, знайдені (взаємне розташування речей див. на рис. 2, II): глиняна куляста амфора з чотирма ручками, орнаментована трьома рядами вертикальних вдавлень і двома рядами округлих відбитків між ними (рис. 4, 1); глиняна неорнаментована амфора з двома ручками (рис. 4, 2); невелика глиняна неорнаментована амфора з чотирма ручками (рис. 4, 3); глиняна миска, орнаментована у верхній частині двома поздовжніми вдавленими смугами (рис. 4, 4); глиняна миска, орнаментована одним рядом відбитків нігтя й трьома шишечками (рис. 4, 5); погано збережена, ледь випалена миска у

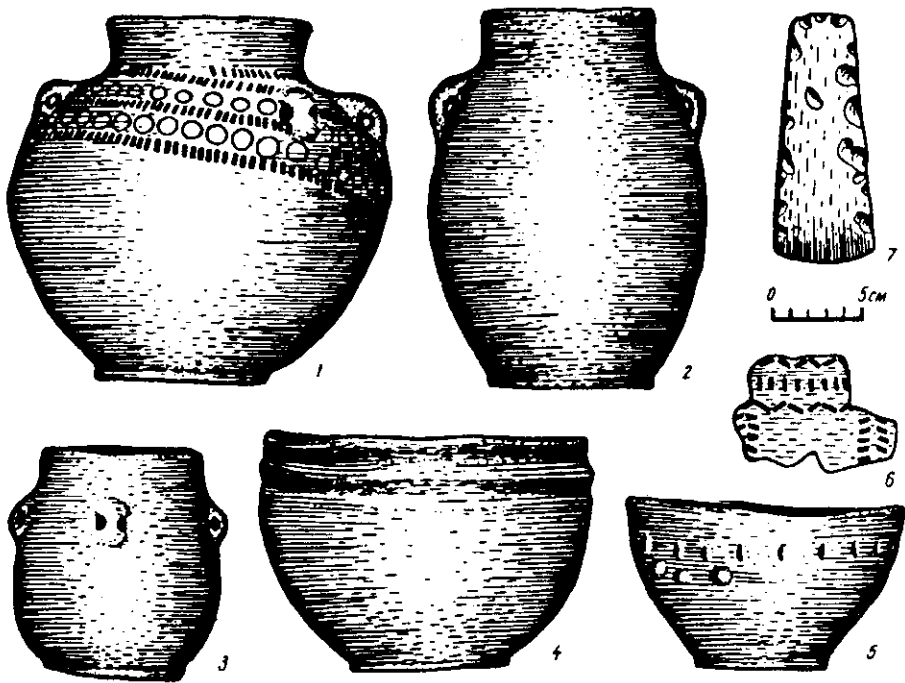

Рис. 4. Речові знахідки з поховання № 2. 1-3 — амфори, 4, 5 — миски, 6 — орнаментований фрагмент посудини, 7 — полірована клиноподібна сокира з кременю.

фрагментах, орнаментована рядами вдавлювань (рис. 4, 6); полірована клиноподібна сокира (рис. 4, 7); скупчення глини від розвалу дуже погано випаленої посудини, форму якої встановити не вдалося (рис. 2, П8); нижня щелепа кабана, що містилася біля посудини (рис. 2, П9); уламки кісток свійських тварин, скоріше за все свиней (рис. 2, П10). Залишки цих кісток збереглися тільки завдяки тому, що зверху вони були присипані чорним сажистим піском, який вельми відрізнявся від решти піску буруватого кольору, що заповнює яму. Кістяк людини не зберігся. Небіжчик розміщався, очевидно, у східній половині поховальної ями, заповненої чистим піском. Лежав він у скорченому стані. Можна припустити, що все поховання орієнтовано на ПЗЗ — ПСС.

Хоча при насипанні курганів у XII ст. поховання культури кулястих амфор були частково пошкоджені, все-таки є досить підстав вважати, що захоплення укладені в овальних ямах, а на поверхні по периметру могил обкладені каменями.

Одержано два поховальні комплекси. Вони включають однотипні поліровані сокири з кременю, що мають прямокутний зріз (рис. 3, 6) (рис. 4, 7). Такі сокири з кременю сіруватого відтінку є звичайною знахідкою у похованнях на всій території розповсюдження культури кулястих амфор¹. Ретельно відретушований наконечник стріли з кременю з поховання I (рис. 3, 5) відноситься до категорії рідкісних знахідок у могильниках такого типу². Поодинокі знахідки наконечників стріл відомі на Волині³, але там вони мають абсолютно інакшу форму і не так ретельно оброблені. Глиняні посудини з поховань I і II відрізняються як за формою, так і за орнаментациєю. У похованні I було як мінімум 4 посудини (три цілком збережені, одна — у фрагментах), але не виключено, що у пошкодженій частині поховання були й інші посудини, знищені під час вибирання ґрунту з ровика у XII ст. Амфора з двома ручками (рис. 3, 1) з поховання I має аналогії як за формою, так і за збігом орнаментальних елементів у пам'ятках волинської групи на Житомирщині у гробницях I та II біля с. Кікове.⁴ Орнаментация миски (рис. 3, 3) перегу-

кується з такою ж у вищезгаданих старожитностях Житомирщини, зокрема в кераміці з с. Сколів⁵. Поховання II містило 7 посудин, але форму двох із них встановити не вдалося через слабе випалення і дуже погану збереженість фрагментів. На посудинах з цього поховання присутні й деякі інші орнаментальні елементи. Так, на мисці (рис. 4, 5), у верхній її частині, розташований ряд вдавлень від нігтів та три наліплені шишечки. Нігтьовий орнамент зустрічається у волинських старожитностях⁶, тоді як наліплені шишечки характерні для території Польщі й Німеччини (територія колишньої НДР)⁷. Орнаментация амфори (рис. 4, 1), яка включає два рядки порівняно великих округлих вдавлень, не характерна для волинської кераміки, але подібний орнаментальний елемент зустрічається на посудинах з подільської групи культури кулястих амфор⁸. Орнаментация у вигляді двох паралельних вдавлених смуг у верхній частині миски (рис. 4, 4) не має аналогів у межах України.

На дні амфори (рис. 3, 1) з поховання I чітко простежуються відбитки зернин (ячмінь або пшениця), але є й дрібні округлі вдавлення, що нагадують відбитки проса. У похованні II знайдено кістки свині. Все це є поки найдавнішим свідомством розповсюдження продукуючого господарства (тваринництва й землеробства) у верхів'ях Дніпра. Обидва поховання біля селища Турінщина можна датувати кінцем III — початком II тис. до н. е.

Розгляд матеріалу з поховань біля сел. Турінщина дозволяє зробити деякі попередні висновки про шляхи проникнення носіїв культури кулястих амфор у верхів'я Дніпра. Цей могильник знаходиться далеко від основної території поширення культури кулястих амфор у Європі, а розташування його в районі Смоленська засвідчує проникнення окремих груп носіїв цієї культури далеко на схід. Могильник біля сел. Турінщина знаходиться приблизно на однаковій відстані як від пам'яток культури кулястих амфор волинської групи на Україні, так і від знахідок у східній частині польської групи разом з могильником у районі Гродно на території Білорусії; але, з огляду на поховальний інвентар, поки що є більше підстав припускати, що населення, яке залишило могильник біля сел. Турінщина, просунулось сюди з північних районів України угору по Дніпру.

Примітки

¹ *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 284; *Neustupny E. Kugelamphorenkultur // Jan Filip. Enzyklopadisches Handbuch zur Ur-und Fruhgeschichte Europas.* В. 1. — Praga, 1966. — S. 652, 653.

² *Ebenda.* — S. 652.

³ *Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // САИ В1-27.* — М., 1983. — С.35. — Табл. IX. — Рис. 5.

⁴ *Там же.* — С. 29. — Табл. X. — Рис. 2,7.

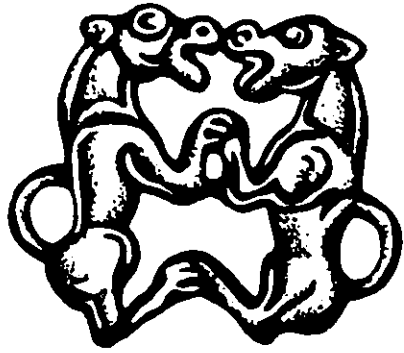
⁵ *Там же.* — С. 35. — Табл. IX. — Рис. 3.

⁶ *Свешников И. К. Указ. соч.* — С. 23. — Табл. II. — Рис. 7,14.

⁷ *Кухаренко Ю. В. Археология Польши.* — М., 1969. — Табл. XII. — Рис. 8, 10; *Hensel W. Ur-und Fruhgeschichte Polens.* — Berlin, 1974. — S. 58. — Ab. 43.

⁸ *Свешников И. К. Указ. соч.* — С. 54. — Табл. XXIII. — Рис. 9.

Одержано 3.05.89

КРИМСЬКА СКІФІЯ В КІНЦІ II СТ. ДО Н. Е.— ПЕРШ. ПОЛ. III СТ. Н. Е.*

О. Є. Пуздровський

Розглядаються взаємовідносини пізньоскіфської держави з Херсонесом, Боспором, Ольвією, Римом. Акцентується увага на участі сарматів у подіях політичної історії Кримської Скіфії.

Заклучний етап скіфської культури в Північному Причорномор'ї позначений поступовим пересуванням сарматських племен на захід. Питання виникнення Скіфського царства у Криму та його доля в перші сторіччя нашої ери потребує перегляду.

Етногеографія та політична історія Кримської Скіфії відомі, в основному, за свідченнями античних авторів, епіграфічних та нумізматичних джерел. Кількість їх здебільшого доповнюється археологічними даними, накопичення яких протягом останніх десятиріч та новий підхід до відомих матеріалів, дозволяють з інших позицій проаналізувати деякі традиційні точки зору.

Реконструкція етнополітичних процесів на півострові неможлива без урахування тих змін, що відбувалися за пізньоелліністичних і римських часів на величезних степових територіях Євразії, а також у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я та Центральної Європи. Пересування племен було звичайним явищем, що позначилось і на етнічній карті Кримської Скіфії.

Аналізу етнічної історії давнього Криму, за даними античних авторів та археологічними джерелами, присвячено кілька робіт В. С. Ольховського¹. Вони докладно розглядають писемні свідчення, критичний огляд яких свого часу був проведений М. І. Ростовцевим².

Проблемам взаємовідносин Боспору з варварами Північного Причорномор'я напередодні походів Діофанта присвячена робота Є. А. Молева³. В ній автор доходить висновку, що політична криза на Боспорі в останньому десятиріччі II ст. до н. е. пояснюється боротьбою Спартокідів з меотами, тоді як скіфо-боспорські взаємини будувалися на договірних та династійних зв'язках. Підтримка скіфами Перісада VI тривала до моменту, «поки поразки їх в боротьбі з Діофантом не викликали змін у політичній орієнтації боспорського царя»⁴.

Свою інтерпретацію політичної ситуації в Криму наприкінці II ст. до н. е. запропонував також Ю. Г. Виноградов⁵.

Скіфське царство в Криму, що, на думку А. М. Щеглова, являло собою «варварську державу елліністичного типу з міцною центральною владою та еллінізованою верхівкою»⁶ за Скілура досягло свого апогею. Існували всі передумови для включення до орбіти його впливу Ольвії, Боспору й, можливо, Херсонеса. Створення такої держави, заснованої на політичному пануванні скіфів, мало б значно змінити розташування сил у понтійському регіоні. Така

* У статті О. Є. Пуздровського пропонується новий підхід до проблеми етнополітичної історії Кримської Скіфії, відмінний у порівнянні з концепцією І. М. Храпунова.

перспектива навряд чи влаштувала Мітрідата VI Євпатора, який мріяв про світове панування, що, цілком вірогідно, й послугувало основною причиною його втручання у північнопричорноморські справи⁷. Промова до воїнів напередодні третьої Римської кампанії свідчила про те, що він з непевністю брався до бойових дій проти скіфів, оскільки був «недосвідченим новачком» (Just. Ep. XXXVIII, 7, 4). Про це ж свідчить і оборонна тактика понтійських стратегів на першому етапі війни (Strabo VII, 4, 7), до прибуття Діофанта у Херсонес. Діофант, добре обізнаний з воєнно-політичною ситуацією на півострові, здійснив ряд важливих стратегічних та дипломатичних операцій, в результаті яких скіфів та їх союзників було розбито. Боспор увійшов до держави Мітрідата, а Херсонес⁸ потрапив у залежність до понтійського царя (IPE, 1², 352; Strabo VII, 3, 17; 4, 3, 7). Та ж доля спіткала й Ольвію⁹.

З наступних подій очевидно, що Крим та Північне Причорномор'я стають для Понта базою комплектування військ, а також місцем поповнення запасів провіанту для потреб армії (Strabo VII, 4, 6). Мітрідат VI Євпатор успішно здійснив заходи по організації коаліції з підвладних та залежних від нього держав і народів. До кола його союзників входили фракійці, таври, бастарни, сармати, скіфи (App. Mithr., 13, 15, 41, 57, 69), кімври, галогреки (Just. Ep. XXXVIII, 3, 5). Не всі вони добровільно увійшли до союзу, про що свідчать кримські події кінця II ст. до н. е., а також згадувані Плутархом війни Мітрідата з сарматами й бастарнами, що відбувалися незадовго до його першого зіткнення з Римом (Plyt. De fat. rom. 11)¹⁰. На той час Рим також роздирали Союзницькі війни, тому він не міг стати на заваді експансійних устремлень понтійського царя. Очевидно, саме цими роками можна датувати прихід війська Мітрідата до Ольвії (IPE, 1², 35) з метою посилення її гарнізону¹¹, а також повідомлення Страбона про якихось варварів, що зазнали поразки від полководця Неоптолема влітку, на морі, у Керченській затоці, а також взимку, в битві кіннотників (Strabo, VII, 3, 18). Вслід за А. А. Масленніковим, в цих варварах, очевидно, слід вбачати не кримських скіфів, а сатархів¹².

Залежність скіфів від Мітрідата полягала, вірогідно, в тому, що вони були зобов'язані постачати військові формування, а також в обмеженні їх зовнішньополітичної діяльності. С. Ю. Саприкін припускає, що за допомогою понтійських солдатів контролювалася частина сільськогосподарської території Херсонеса в Північно-Західному Криму, на що вказує і факт продажу продовольства у Гераклею під час облоги її римлянами¹³ (Memn., XLVII, 1, 2). Ця думка не безперечна, оскільки археологічні матеріали кінця II ст. до н. е.— початку II ст. н. е. однозначно свідчать про безперервність культурних традицій скіфських поселень¹⁴, що не виключає можливості економічних контактів жителів Північно-Західного Криму з Херсонесом.

Повідомлення Мемнона про повернення Мітрідатом скіфським царям їх родових володінь за вимогою римлян (Memn., XXX) останнім часом досить часто використовується в літературі¹⁵. Однак ще Ореллі зробив поправку в цьому місці: «фрігійським царям»¹⁶, базуючись на повідомленні Алпіана (App. Mithr., 11, 13). На користь такої точки зору свідчить текст уривка, що оповідає про союз Мітрідата із скіфськими царями (Memn., XXX).

Понтійські гарнізони у Північному Причорномор'ї навряд чи були численними, тому наказ Мітрідата «з'явитися війську із Скіфії» (Just., XXXVIII, 3, 5) напередодні його першої війни з римлянами скоріше стосується скіфських контингентів. Останні брали участь у бойових діях на Балканах під загальним керівництвом полководця Мітрідата—Архелая (App. Mithr., 41).

Мітрідат був пов'язаний шлюбами з дочками знатних скіфів, на що вказує Алпіан (117). Після чергової поразки у війні, сподіваючись на новий союз, він посилає скіфам «золото й багаті дари», які потрапили до рук римлян (78).

Збираючи сили для останньої сутички з Римом, під час свого перебування на Боспорі, Мітрідат розраховував на допомогу, саме тому й послав своїх дочок за дружин до скіфських правителів, прохаючи якомога скоріше прибути до нього з військом. Однак і цей намір лишився нереалізованим (108).

Яким же був політичний лад Кримської Скіфії за цієї бурхливої доби? Плутарх не випадково оповідає легенду про передсмертне слово Скілура до

синів (Plut., Reg. et imp. apophth. Seil.). Очевидно, тенденція до розділу батьківського царства мала місце. Політична боротьба в середовищі скіфської верхівки, могла набути найвищого посилення після поразок Палака¹⁷. Не виключено, що згадувані давніми авторами свідчення про п'ятдесят чи вісімдесят синів Скілура є відображенням військово-адміністративної системи Скіфського царства в Криму, коли кожен з представників царського дому був власником невеликої області, до якої входило городище та найближчі околиці. Поразка скіфів у війнах з Діофантом призвела до розвалу цієї системи та утворення кількох великих областей у Північно-Західному, Південно-Західному, Центральному та Південно-Східному Криму, в яких правили «басилевси». Останні, в свою чергу, номінально підлягали Мітрідату VI Євпатору. Такий адміністративний поділ Кримської Скіфії¹⁸, обумовлений як географічним фактором, так і етнічними особливостями, очевидно, зберігся й пізніше, ознакою чого є своєрідність пам'яток матеріальної культури вказаних областей.

У I ст. до н. е. етнічний склад населення Кримської Скіфії зазнав деяких змін. У Північно-Західному Криму залишилися жителі укріплених поселень попередньої пори. Це населення було значною мірою еллінізоване. Безсумнівно, тут продовжували жити нащадки місцевого аборигенного населення, а також сатархи¹⁹ й скіфи. Значними були на той час, як вважає А. М. Щеглов, й елементи сарматської культури²⁰.

У Центральному Криму основна маса жителів являла собою нащадків асимільованих скіфами кизил-кобинців; активно продовжувався процес осідання кочових скіфів у передгірських районах. Можливо, збереглася деяка частка еллініського населення, що складала торговельно-ремісничий прошарок скіфської столиці у II ст. до н. е.²¹. Проникають у Крим і сармати прохорівської культури. Для їхніх пам'яток характерні впускні поховання в кургани доби бронзи, а також використання поховальних споруд попередніх часів. Серед інвентаря чоловічих поховань зустрічаються портупейно-поясні набори, зброя (списи, мечі, стріли), кінська вузда, фібули середньолатенської схеми. У жіночих похованнях — веретеноподібні флакони, дзеркала прохорівського типу, бронзові браслети, намиста з поліхромного скла, дрібні золоті прикраси. Сарматські поховання цього часу відомі й на території пізньоскіфських некрополів.

Найяскравішою пам'яткою розглядуваного періоду є мавзолей Неаполя Скіфського. Споруджений у II ст. до н. е., він, вірогідно, призначався для одного із скіфських царів (Скілура?). Однак бурхливі події кінця століття, перетворення мавзолею на бойову вежу, загибель міста й можливе пограбування усипальниці²² свідчать про його повторне використання як поховальної споруди, починаючи з рубежу II – I ст. до н. е.

Аналіз обряду й поховального інвентаря свідчить про їх приналежність до представників сарматського етносу, тісно пов'язаних з Боспором та широким світом кочовиків євразійських степів. Наявність у похованнях предметів західного походження дозволяє припускати контакти з кельтами, бастарнами, можливо, носіями зарубинецької культури. Багато прикрас та мистецьких виробів, знайдених у мавзолеї, в тому числі й дерев'яний саркофаг «цариці», пов'язані з традиціями елліністичного Сходу й Боспору. Все вищесказане дозволяє припустити, що у мавзолеї були поховані представники знатного сарматського роду, велич якого до рубежу н. е., судячи за небагатими похованнями, занепадає.

Для пізньоскіфських могильників Криму I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е. характерне сполучення місцевих тавро-скіфських елементів із західними та східними імпульсами, що виявилось не тільки у запозиченні форми та виробництві предметів матеріальної культури, але у безпосередньому проникненні етнічних груп. Слід, щоправда, зазначити, що кількість досліджених могильників цього часу ще недостатня для вирішення багатьох питань етнічної історії. До того ж, не всі області Кримської Скіфії вивчені однаковою мірою.

У другій половині I ст. до н. е. спостерігається інтенсивна забудова пізньоскіфських поселень у Західному та Центральному Криму (Калос-Лімен, Бе-

ляус, «Чайка», Булганакське, Усть-Альмінське, Неаполь та ін.). На Неаполі цей будівельний горизонт добре фіксується на багатьох ділянках міста та околиць: відбувається перебудова садиби в районі головної міської площі, посилюються фортифікаційні споруди, виникають нові житлові ансамблі, основу яких складають будівлі мегаронного планування.

Аналіз усього комплексу знахідок з шару другої половини I ст. до н. е.— першої половини I ст. н. е. та матеріалів могильників дозволяє зазначити потужний економічний підйом пізньоскіфської держави. Цілком вірогідно, що демографічний вибух другої половини I ст. до н. е. пов'язаний з переселенням у Крим певної частини жителів Нижнього Подніпров'я й прилеглих територій. Серед переселенців могли бути й скіфи, які рятувалися від сарматських вторгнень, і населення ольвійської хори, яке тікало від гетського розгрому середини I ст. н. е. у Нижне Подніпров'я.

Ліпний керамічний комплекс пізньоскіфських поселень засвідчує інновації, пов'язані з появою нижньодніпровських та зарубинецьких форм, що, зрештою, є більш характерним для пам'яток Північно-Західного Криму. У Центральному Криму ліпна кераміка цього періоду характеризується наявністю фракійських (гето-дакійських) типів посуду: великих біконічних корчаг, горщиків з різноманітними наліпами, глибоких лощених мисок з петельчастими ручками, світильників на ніжці, підставок для комина з баранячими головами та ін. Можливо, з цим населенням пов'язана частина поховань з південною орієнтацією у ґрунтових могильниках, а також нечисленні поки що знахідки трупоспалень²³.

Етнічна інтеграція у вказаний період, очевидно, пояснюється змінами у соціально-етнічній сфері, перш за все це стосується формувань сусідсько-територіальних общин, де різні етнічні групи землеробів співіснували з напівосілим населенням. Землероби ("георги"), що заселяли увесь рівнинний (передгірський) Крим, перебували у політичній залежності від кочовиків і платили їм данину (Strabo, VII, 4, 6).

Зміна кліматичних умов (збільшення вологості) на рубежі н. е.²⁴ сприяла економічному підйому пізньоскіфської держави, насамперед за рахунок розвитку зернового господарства. Свідчення цьому — велика кількість господарських ям-сховищ цього часу, знайдених на численних поселеннях, а також значне збільшення, порівняно з першою половиною I ст. до н. е., предметів античного імпорту (вино й олія у світлоглиняних широкогорлих амфорах, червонолаковий посуд, прикраси та ін.), одержуваних в обмін на хліб.

Політичні відносини населення Кримської Скіфії з Херсонесом та Боспором у другій половині I ст. до н. е. погано висвітлені писемними джерелами. Аппіан повідомляє, що, спираючись на якісь військові контингенти скіфів та сарматів, Фарнак у боротьбі з Асандром, захопив Феодосію та Пантікапей (App. Mithr., 120). Прийшовши до влади, Асандр розгорнув бурхливу діяльність по укріпленню західних та східних кордонів держави.

Розташування «Асандрового валу» (Strabo, VII, 4, 6) викликає багато суперечок у дослідників²⁵. Цілком вірогідно, що ним є один з валів, що проходили по Керченському півострову. Для забезпечення охорони кордонів Асандр використовував військових поселенців, серед яких було чимало вихідців з сарматських племен²⁶.

До часів Асандра відноситься створення Фанталівського укріпленого району та Пантікапейської цитаделі²⁷.

Основою політики царя було прагнення до стабільності Боспорської держави, яку оточували варварські племена. Однак існує припущення про те, що Асандр наприкінці життя намагався розширити володіння царства шляхом приєднання до нього Херсонеса²⁸. Побічним доказом цього може послугувати Херсонеський декрет на честь невідомого громадянина (IRE, 12, 335), який В. І. Кадєєв запропонував датувати 29 – 23 рр. до н. е.²⁹. Він викликає інтерес, оскільки в тексті йдеться про варварів, які виступили на боці тирана. Скоріш за все, це були кримські скіфи. З огляду на достовірність розповіді Костянтина Порфіродного про Гікію (Const. Porph. De adm. imp., 53)³⁰, «тираном» міг бути ставленник Асандра. Звільнення Херсонеса від замахів Боспору (чи не за допомоги римської зброї?) скоріш за все було відзначено

прийняттям особливої ери, що, однак, не означало факту одержання містом елевтерії³¹.

Навряд чи дії Асандра були до вподоби Риму і саме тому, вірогідно, його було усунуто від влади, а державу передано Динамії, про що свідчить випуск статерів у 21/20 рр. до н. е.³².

Відомо, що за доби Августа в Рим прибули з дружніми візитами послы ба-старнів та скіфів, а також сарматських царів, що жили по обидва боки Та-наїса (RGDA 31, 2). Судячи з географічного переліку народів й виходячи із загальнополітичної ситуації, це повідомлення, передусім, відноситься до скі-фів Північно-Західного Причорномор'я, а не до кримських.

Нам невідомо, які були взаємовідносини пізньоскіфської держави з Бос-пором та Херсонесом в кінці I ст. до н. е. — на початку I ст. н. е., хоча пере-орієнтація останніх на Рим не могла не викликати змін в розташуванні полі-тичних сил. Головна ж мета Римської імперії полягала в тому, щоб не допу-стити значного зміцнення жодного з державних формувань, здатного зашкодити планам великої держави.

Панування на Боспорі Аспурга, узаконене Тіберієм у 14/15 рр. н. е., при-звело до активізації його зовнішньої політики. Одержання (слідом за Асанд-ром та Динамією) звання «друга римлян» накладало чималі зобов'язання. Пропарф'янські настрої іраномовних племен Північного Причорномор'я не могли бентежити Римську імперію, тому Аспургу було доручено охорону кор-донів Боспору й Херсонеса³³, за що він, очевидно, одержував грошові субсидії на утримання найманої армії³⁴.

Воєнні дії царя проти сусідів засвідчені епіграфічними джерелами (КБН, №№ 39, 40). Серед підкорених ним народів названо скіфів і таврів. Аналіз цих документів дає можливість припустити, що у період з 15/16 по 22/23 рр. н. е. Аспург здійснив широкомасштабну військову операцію вглиб Таврики. З цими подіями можна пов'язати укріплення оборонних мурів Неаполя Скіфського на початку I ст. н. е.³⁵, а також пожежі в місті й на приміській території. На шляху до Неаполя Аспург, очевидно, захопив й інші скіфські фортеці Центрального та Південно-Східного Криму, розкопки яких можуть підтвердити таке припущення.

Перемога над скіфами, однак, не супроводжувалася масовим переселен-ням сармато-меотського населення у Неаполь, як це припускає Д. С. Раєвсь-кий³⁶. Місто й околиці відновлюються жителями, а поява на некрополі по-дібних могил відноситься до дещо пізнішого часу³⁷.

Найімовірніше, залежність населення Передгірського Криму від боспор-ського царя була політичною.

Аспург спирався на військові контингенти сарматів, що цілком природно, якщо брати до уваги етимологію його імені³⁸ та родинні зв'язки царя з сар-матами Азіатського Боспору³⁹. Він був першим з боспорських царів, хто почав застосовувати тамгу, відому за монетами та посудинами⁴⁰.

Після смерті Аспурга у 37/38 рр. н. е. Гепепірія почала проводити неза-лежну політику, про що свідчить випуск золотих статерів з її монограмою та мідних монет з її йменням і титулом⁴¹. Показовою в цьому плані є знахідка в Неаполі Скіфському срібної тарілки — власності Гепепірії. Можна погоди-тися з І. В. Яценко, що тарілка — це подарунок цариці під час переговорів із скіфами⁴².

Римсько-Боспорська війна (Тас. Апп. XII, 15 – 21; Plin., NH, VI, 16) за-тягла у конфлікт багато племенних угруповань Північного Причорномор'я і прямо чи побічно позначилася на долі античних держав у цьому регіоні⁴³. З метою придушення руху прибічників Мітрідата Котіс та Г. Юлій Аквіла за-лучили до кола своїх союзників аорсів, кочів'я яких розташовувалися на той час між Доном та Дніпром. Аорсо-сиракський конфлікт, як відомо, завершив-ся поразкою останніх. Щоб взяти участь у воєнних діях, аорси мусили по-долати Перекоп та Степовий Крим⁴⁴. Превентивний удар міг бути завданий також і Кримській Скіфії⁴⁵.

Не виключено, що пожежі й руйнування середини I ст. н. е. у прибереж-них поселеннях Західного Криму⁴⁶ пов'язані з комбінованою операцією рим-ського флоту і кінноти аорсів. Великі городища Центрального Криму змогли

вистояти завдяки міцним оборонним спорудам⁴⁷. На приміській території Неаполя Скіфського, перед оборонною стіною, були в цей час цілеспрямовано знесені всі будови. Побічним підтвердженням облоги міста може бути знахідка на Неаполі, де 1926 року М. Л. Ернст під час розкопок приміської ділянки перед східними воротами знайшов ольвійський ассарій 49/50 рр. н. е.⁴⁸. Гарна збереженість монети (на момент знахідки) засвідчує те, що вона майже не перебувала в обігу.

Торкнувшись цього питання, не можна не згадати царя Фарзоя. Свого часу В. А. Анохін припустив, що Фарзой брав участь у Римсько-Боспорській війні на боці Риму й одержав право карбування золотої монети⁴⁹. Така точка зору добре узгоджується з наведеними вище припущеннями, якщо визнати Фарзоя одним із царів аорсів або «ургів» — «сильних, пануючих, царських»⁵⁰.

Виключний інтерес у цьому плані являє ольвійський напис, знайдений 1984 року під Мангупом⁵⁰. Він оповідає про посольства вшановуваної особи до намісника Мезії, до якихось союзників та великих царів Аорсів. Декрет не може бути датований часом до правління Тіберія, оскільки тільки за його владарювання Мезія набула статусу самостійної провінції. Напис засвідчує політичну нестабільність полісу у першій половині I ст. н. е., що змусило ольвіополітів шукати покровительства й захисту від нападу сусідніх варварів.

Цілком вірогідно, що Ольвія у війні 45 – 49 рр. правила базою римського флоту й армії⁵¹. Після першого етапу війни поліс прийняв нову еру, а після її закінчення Фарзой одержав право на карбування золотої монети. Звертає на себе увагу той факт, що серед статерів Котіса 342 р. н. е. є екземпляр незвичайно великої ваги, очевидно, перекарбований із статерів лісімахівського типу⁵². Таке ж перевищення ваги мають ранні емісії Фарзоя⁵³, що наводить на думку про спільне походження початкового матеріалу для їх виробництва. Помилку майже одразу помітили на Боспорі, тоді як Фарзой виробляв «важкі» статери кілька років. Чи не походять статери лісімахівського типу із загарбаної скарбниці боспорських царів?

Рим і Боспор підтримували царство Фарзоя з однією метою — захистити стратегічні пункти й комунікації. Якоюсь мірою це були буферні держави на північно-східних кордонах Римської імперії⁵⁴.

Римсько-Боспорська війна призвела до великих переміщень кочового населення у північночорноморських степах. У I ст. н. е. припиняють функціонування могильники «зубівсько-воздвиженського» типу на провабережжі Кубані⁵⁵ та у Східному Приазов'ї⁵⁶, що належали до сірацького союзу племен. Останніх Пліній ставить на Ахілловому Дромі (Plin., NH, IV, 83). Все це може засвідчити міграції сіраків як на північ — у Подоння й Поволжя⁵⁷ —, так і в західному напрямку — через Крим⁵⁸.

У 50 – 60-і рр. I ст. н. е. на політичну арену виходить аланський союз племен. Про набіги алан до дунайських кордонів в середині I ст. н. е. повідомляє Сенека (Seneca. Thyestes, 629, 630). Цілком вірогідна їх участь у рейді в Подунав'ї (кінець 50-х — початок 60-х рр.), де вони зіткнулися з римським військом на чолі з Т. Плавтієм Сільваном (CIL, XIV, 3608). Можливо, саме алани у союзі із скіфами (IRE, 1², 369) здійснили облогу Херсонеса, на допомогу якому прийшов Плавтій Сільван (CIL, XIV, 3608). На жаль, матеріали з цікавлячих нас археологічних комплексів не дозволяють з точністю до десятиріччя визначити дату того чи іншого артефакту (поховання, пожежа, будівництво і т. ін.), тому руйнування поселень у Західному Криму з однаковою певністю можна відносити як до часу повернення експедиції Г. Юлія Аквілі з Боспора, так і до походу Плавтія Сільвана⁵⁹. Оцінка цих подій та їх наслідків для Кримської Скіфії, Херсонеса й Боспора далеко не однозначна⁶⁰.

Фарзой та Котіс в обставинах, що склалися, не могли контролювати становище, що викликало гнів Риму. У 62 р. н. е. на статерах Котіса замість його монограми з'являється монограма Нерона, а у 63 р. останній взагалі відминив право карбування золота⁶¹. Тоді ж була здійснена спроба введення Боспора до складу Римської імперії⁶².

Введення римського війська в Крим та встановлення контролю над стратегічними пунктами (Херсонес, Харакас, Боспор) було викликано

потребою безпечної передислокації легіонів для запланованого Нероном походу на Схід⁶³. Пропарф'янські (антиримські) настрої аланів в союзі з іншими племенами могли стати на заваді цих устремлінь, тому у гарнізонах Північного Причорномор'я та Кавказького узбережжя в середині 60-х рр. н. е. перебувало три тисячі гоплітів, а в Чорному морі — сорок військових кораблів (Ios. Flav. De bell. Jud. II, 16, 4).

Однак смерть Нерона у 68 р. н. е. й розв'язана услід за нею громадянська війна призвели до послаблення кордонів імперії й значного зменшення чисельності гарнізонів. Ознаки римської присутності часів Нерона впевнено можна локалізувати у Тавриці лише на Хараксі. За Веспасіана та Доміціана у Херсонесі, очевидно, перебував невеликий загін римського війська, про що свідчать присвятні написи легатам Сексту Веттулену Церіалісу та Сексту Октавію Фронтону (IPE, 1², 421, 422). Однак цілком вірогідно існування періоду (80 – 93 рр.), коли з Таврики було виведено усі гарнізони, а охорону римських інтересів в регіоні доручено Боспору⁶⁴. Закопування монетного скарбу на Сакськім пересипі може бути віднесено до того часу, коли римляни вже полишали цю землю⁶⁵.

У другій половині I ст. н. е. в Передгірському Криму відбуваються значні зміни в етнічному складі населення, про що свідчать матеріали ґрунтових могильників цього часу. Аналіз обряду й інвентаря поховань вказує на приналежність нового населення Кримської Скіфії до сарматів. Не виключено, що цими переселенцями були сіраки (присутність меотських елементів в обряді поховання)⁶⁶.

Наприкінці I — на початку II ст. н. е. Савромат I здобув перемогу над скіфами (КБН, № 32), що було відзначено випуском монет⁶⁷. Ще одні напис (КБН, № 981) також повідомляє про перемогу цього правителя.

Активність Савромат I була викликана посиленням тиску Риму на Боспор в останні роки правління Доміціана⁶⁸.

Пересування сарматських племен у євразійських степах у другій половині I — початку II ст. н. е. зачепило й Кримську Скіфію. До рубежу I – II ст. відноситься запустіння поселень у Північно-Західному та Центральному Криму⁶⁹, або сильне скорочення площі забудови. На той же час збільшується приток сарматського населення у Передгірський Крим.

У військових операціях проти «скіфів» Савромат I спирався на військові контингенти сарматів, що підтверджують дуже близькі до часу його походів поховання аланських (?) воїнів на Неаполі⁷⁰ та у його околицях⁷¹.

Якусь перемогу над скіфами на початку свого правління одержав і Котіс II, якщо вірним є відновлений напис (КБН, № 33, с. 37). Цікаво, що ця подія збігається з черговим підкоренням Херсонеса Боспором⁷².

До часів правління Антоніна Пія відносяться свідоцтва Юлія Капітоліна про ольвійсько-тавроскіфську війну (SHA, Ant. Pius, 9). Однак участь у цих подіях кримських скіфів майже нереальна, а тому у тавроскіфах можна вбачати одне з сарматських племен⁷³ (таврійських?).

Зовнішня небезпека у другій чверті II ст. н. е. змусила Херсонес шукати союзу з боспорським царем Реметалком (IPE, 1², 359, 423). Одночасно поліс разом зі своєю метрополією — Гераклеєю домагався елевтерії від Риму (IPE, 1², 359, 362, 363).

Ускладнення обстановки, викликане активністю скіфо-сарматських племен в середині II ст. н. е. примусило Рим піти на окупацію Таврики. Можливо, тоді ж або дещо пізніше, Боспор здійснив черговий похід в глибоку Кримську Скіфію⁷⁴. До цього періоду відноситься занедбання «будинку з фресками» у центральній частині Неаполя Скіфського й нанесення зверху розписів (цю роботу можна було виконати тільки лежачи, що не відповідало її «культовим» призначенням⁷⁵) численних графіті у вигляді жанрових сценок, сарматських знаків, зображень тварин. Серед них є «картина», що зображує захоплення міста із допомогою облогових машин⁷⁶. На Неаполі відомі й інші пам'ятки з сарматськими знаками.

На Південному березі й Західному узбережжі римляни встановили систему вартових у найважливіших стратегічних напрямках. Один із загонів був розташований на горщіці Алма-Кермен⁷⁷.

Іншого змісту набуває у зв'язку з вищесказаним танаїдський напис 193 р. н. е. (часів Савромата II) про перемогу над сірхами (сіраками?) й скіфами та приєднання Таврики за договором (КБН, № 1237). Н. Ф. Шевченко вважає, що події, описані в ньому, відбувалися на 40 – 60 років раніше, ніж датується власне документ⁷⁸.

Насправді повідомлення про сіраків у Північно-Східному Причорномор'ї наприкінці II ст. н. е., та ще й разом із скіфами, звучить як анахронізм. Однак багато що стає зрозумілим, якщо визнати міграцію цього союзу племен у другій половині I ст. н. е. не тільки у північному напрямку, але й у західному — в Передгірський Крим.

Як би там не було, але наприкінці II ст. н. е. Кримська Скіфія як державне формування вже не існувала; її території увійшли до складу Боспорської держави. Рескупорид III називає себе вже «царем усього Боспору й тавроскіфів!» (КБН, № 1008).

На захоплених Боспором землях у Центральному й Північно-Західному Криму наприкінці II — початку III ст. н. е. відбувається потужний економічний підйом сільськогосподарського виробництва. Збільшується виробництво зерна (виникають величезні зерносовища), прогресивно розвивається садівництво та виноградарство. Тісні економічні контакти Боспора з південно-онтійськими центрами засвідчені написами (КБН, № 54, 55, 953).

У II – III ст. н. е. в Південно-Західному Криму (коло впливу Риму й Херсонеса) укладається новий економічний район⁷⁹. Більшість населення цього району склали сармати.

В самому Херсонесі, починаючи з II ст. н. е. відомі сарматські поховання, предмети сарматської культури й обрядовості⁸⁰.

В середині III ст. н. е. (251 – 254 рр. н. е.)⁸¹ поселення Центрального Криму, як і багато міст Боспора, зазнали пошкоджень від вторгнення на півострів різноетнічних племен готського союзу. Цим часом датуються закриті комплекси у Неаполі, Доброму, Джалмані, Кермен-Кірі, Кизил-Кобі та ін. Вони фіксують напрями готського походу: по долині р. Салгір — через Ангарський перевал — на Південний берег. Ці події можна вважати за останні штрихи політичної історії Кримської Скіфії.

Примітки

¹ Ольховский В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 52 – 65; Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время // СА.— 1982.— № 4.— С. 61 – 81; Ольховский В. С. До етнічної історії давнього Криму // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 2738.

² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925.

³ Молев Е. А. Боспор и варвары Северного Причерноморья накануне походов Диофанта // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 54 – 64.

⁴ Там же.— С. 58, 61, 62.

⁵ Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикалея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. //ВДИ.— 1987.— № 1.— С. 69 – 86.

⁶ Щеглов А.Н. Позднескифское государство в Крыму: к типологии эллинизма // Древний Восток и античная цивилизация.— Л., 1988.— С. 37.

⁷ Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 212, 215.

⁸ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— К., 1977.— С. 54.

⁹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 250 – 262.

¹⁰ ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 289.

¹¹ Молев Е. А. Ольвия под властью Понта // Проблемы исследования Ольвии. — Тез. докл. сем.— Парутино, 1985.— С. 52, 53.

¹² Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI – II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 71, 72.

¹³ Сапрыкин С. Ю. Указ. соч.— С. 221, 237, 238.

¹⁴ Дашевская О. Д. Скифы на Северо-Западном побережье Крыма в свете новых открытий // ПСА. — М., 1971. — С. 154.

¹⁵ Соломоник Э. Т. Сравнительный анализ свидетельства Страбона и декрета в честь Дифанта о скифских царях // ВДИ. — 1977. — № 3. — С. 60; Сапрыкин С. Ю. Указ. соч. — С. 221.

¹⁶ ВДИ. — 1948. — № 1. — С. 235. — Прим. 2.

¹⁷ Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 198, 199.

¹⁸ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 33.

¹⁹ Молев Е. А. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 135.

²⁰ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 135.

²¹ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського. // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 93, 94.

²² Пуздровский А. К. К интерпретации захоронений в мавзолее Неаполя Скифского // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 85 — 87.

²³ Колотухин В. А. Отчет о раскопках в зоне строительства водохранилища Крымской АЭС и в горном Крыму в 1980 г. // Архив ОАК ИА АН УССР. — 1981. — Инв. А-96/1. — С. 27 — 35. Рис. 96 — 25.

²⁴ Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 29.

²⁵ Ольховский В. С. Население Крыма... — С. 61 — 63; Бабков И. И. К вопросу о местонахождении Асандра вала // АИДК. — К., 1957. — С. 282 — 291; Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления северного Крыма // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 149.

²⁶ Масленников А. А. Указ. соч. — С. 74. — Прим. 67.

²⁷ Толстіков В. П. Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 57.

²⁸ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 75, 76.

²⁹ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э. — Харьков, 1981. — С. 15.

³⁰ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 76; Сапрыкин С. Ю. Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикии) // СА. — 1987. — № 1. — С. 48 — 57; Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ. — 1987. — № 2 — С. 118 — 129.

³¹ Кадеев В. И. Указ. соч. — С. 16.

³² Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — С. 78; Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер царицы Динамии // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М., 1989. — С. 107; ср.: Карышковский П. О., Фролова Н. А. К истории правления Асандра на Боспоре // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 89 — 100.

³³ Про сіммахію Боспора з Херсонесом свідчить напис (IRE, 1², 573).

³⁴ Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — С. 94. Це можна засвідчити вміщення на статерах диферентів крапок.

³⁵ Колтухов В. Г. Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неаполя Скифского // СА. — 1990. — № 1. — С. 187.

³⁶ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // ПСА. — М., 1971. — С. 151.

³⁷ Пуздровський О. Є. Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 36.

³⁸ Абаев В. И. Скифский язык // Осетинский язык и фольклор. — М. — Л., 1949. — С. 157.

³⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М. — Л., 1949. — С. 316, 322 — 324.

⁴⁰ Голенко К. В., Шелов Д. Б. Монеты из раскопок Пантикапея 1945 — 1966 гг. // НС. — 1963. — Вып. 1. — С. 12, 13; Цветаева Г. А. Кирпичи с тамгой из Горгиипии // КСИА. — 1975. — Вып. 143. — С. 99 — 101; Онайко Н. А., Дмитриев А. В. Укрепленное здание в античном поселении у с. Владимировка близ Новороссийска // КСИА. — 1981. — Вып. 168. — С. 97 — 99. — Рис. 5, 1, ба.

⁴¹ Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — С. 95, 96, табл. 12, № 326; Фролова Н. А. О времени правления Гепепирии и Митридата III // ВДИ. — 1977. — № 3. — С. 166 — 174.

⁴² Яценко И. В. Тарелка царицы Гепепирии из Неаполя Скифского // Историко-археологический сборник. — М., 1962. — С. 101 — 103.

⁴³ Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 61.

⁴⁴ Мачинский Д. А. Некоторые проблемы этногеографии восточноевропейских степей во II в. до н. э. — I в. н. э. // АСГЭ. — 1974. — Вып. 16. — С. 129 — 132.

⁴⁵ Це могло статися по закінченні Римсько-Боспорської війни під час повернення римського війська уздовж Кримського узбережжя: Анохін В. А. Монети...— С. 62.

⁴⁶ Зубар В. М. Про похід Сильвана в Крим // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 23–24.

⁴⁷ Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского в 1948 г. // ВДИ.— 1950.— № 4.— С. 184; Пуздровский О. С. Охоронні роботи на пізньоскифському городищі Кермен-Кир // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 137; Колтухов С. Г. Об оборонительных сооружениях цитадели городища Красное (Кермен-Кир) // СА.— 1986.— № 1.— С. 250–253; Храпунов И. Н. Булганакское позднескифское городище // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— С. 44.

⁴⁸ Визначення В. А. Анохіна.

⁴⁹ Анохін В. А. До питання про ольвійську еру // НС.— 1971.— Вип. VI.— С. 90, 91.

⁵⁰ Десятчиков Ю. М. Сатархи // ВДИ.— 1973.— № 1.— С. 143.

⁵⁰ Сидоренко В. А. Фрагмент декрета раннеримського часу з розкопок під Мангупом // Проблеми античної культури. Тез. докл. конф.— Симферополь, 1988.— С. 86, 87; Публікація готується Ю. Г. Виноградовим і В. А. Сидоренко.

⁵¹ Анохін В. А. Монети...— С. 62.

⁵² Там же.— С. 63.

⁵³ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 109.

⁵⁴ Іншу думку мають П. Й. Каришковський та М. Б. Шукін: Карышковский П. О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 75–79; Шукін Б. М. Царство Фарзоя. Епізод з історії Северного Причерномор'я // СГЭ.— 1982.— Вип. 47.— С. 35–38.

⁵⁵ Ждановский А. М. Некоторые аспекты социально-политической истории племен Прикубанья в I–III вв. н. э. // Археология и вопросы социальной истории Северного Кавказа.— Грозный, 1984.— С. 49; Ждановский А. М., Марченко И. И. Ираноязычные кочевники в Прикубанье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. (Тез. докл. конф.).— Запорожье, 1989.— С. 48.

⁵⁶ Шевченко Н. Ф. Сарматы в Восточном Приазовье (I в. до н. э.— II в. н. э.) // Кочевники евразийских степей и античный мир.— Новочеркасск, 1989.— С. 143.

⁵⁷ Там же.— С. 146.

⁵⁸ Шукин М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // СА.— 1989.— № 1.— С. 75.— Рис. 4.

⁵⁹ Зубар В. М. Вказ. праця.

⁶⁰ Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 231–233; Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 92, 93; Репников Н. И. О характере римской оккупации Южного Берега Крыма // СА.— 1941.— VII.— С. 122; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ.— 1981.— № 4.— С. 52–63; Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 20–23; Зубар В. М. Вказ. праця.— С. 23, 24.

⁶¹ Анохін В. А. Монетне дело Боспора.— С. 97.

⁶² Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— С. 330, 331.

⁶³ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 21, 22.

⁶⁴ Репников Н. И. Указ. соч.— С. 126.

⁶⁵ Гилевич А. М. Прибрежный клад римских монет // НЭ.— 1965.— Вип. 5.— С. 103–111.

⁶⁶ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 150, 151.

⁶⁷ Фролова Н. А. Начальные эмиссии меди Савромата I // КСИА.— 1978.— Вип. 156.— С. 22–26.

⁶⁸ Толстіков В. П. Вказ. праця.— С. 60–64.

⁶⁹ Храпунов И. Н. О причинах гибели некоторых позднескифских поселений // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1990.— Вип. 1.— С. 167–169.

⁷⁰ Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИА.— Вип. 37.— 1951.— С. 170; Высокотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 202–204.

⁷¹ Орлов К. К., Скорый С. А. Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 63–73; Пуздровский А. Е., Зайцев Ю. П., Новиков И. И. Сарматское погребение из окрестностей Неаполя Скифского (друкується).

⁷² Анохін В. А. Монетне дело Херсонеса.— С. 78.

⁷³ Буйских С. Б. Ольвийско-«тавроскифская» война // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тез. докл. конф.— К., 1989.— С. 31, 32.

⁷⁴ *Зайцев Ю. П.* Золотой статер Риметалка из Неаполя Скифского // СА.— 1990.— № 1.— С. 259 – 261.

⁷⁵ *Дашевская О. Д.* Поздние скифы (III в. до н. э.— III в. н. э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 129.

⁷⁶ *Дашевская О. Д.* Граффиты на стенах здания в Неаполе Скифском // СА.— 1962.— № 1.— С. 173 – 194.

⁷⁷ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 48 – 58.

⁷⁸ *Шевченко Н. Ф.* Указ. соч.— С. 144, 145.

⁷⁹ *Кадеев В. И., Сорочан С. Б.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья.— Харьков, 1989.— С. 80 – 89.

⁸⁰ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический в первые века н. э.— К., 1982.— С. 31, 39 – 41, 44, 45, 47.

⁸¹ *Анисимов А. И.* О продвижении племен готского союза в Селеро-Восточное Причерноморье в середине III в. н. э. (по нумизматическим данным) // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева.— Новочеркасск, 1989.— С. 128 – 130.

А. Е. Пузровский

КРЫМСКАЯ СКИФИЯ В КОНЦЕ II В. ДО Н. Э.— ПЕРВ. ПОЛ. III В. Н. Э.

Скифское царство в Крыму, обладавшее во II в. до н. э. всеми признаками монархии эллинистического типа, в результате поражения от объединенных сил Херсонеса и Понта, утратило свои позиции в регионе и постепенно деградировало. Пестрый этнический состав населения Крымской Скифии, сложность социальной и хозяйственно-культурной структуры осложняли дальнейшее развитие государственности. Вторжения сарматских племен, конфликты с Боспором и Херсонесом подорвали наметившийся подъем хозяйственной деятельности Крымской Скифии на рубеже н. э., привели к ослаблению ее военного и экономического потенциала. Уже в I – II вв. н. э. преобладающим населением Предгорного Крыма становятся сарматы. Присоединение Таврики к Боспору и включение Юго-Западного Крыма в орбиту влияния Рима и Херсонеса привели к возрождению хозяйственного механизма, чему способствовала и благоприятная климатическая обстановка. Разгром племенами готского союза поселений Центрального и Западного Крыма в середине III в. н. э. явился финалом позднейшей истории скифской культуры.

A. E. Puzrovsky

CRIMEAN SCYTHIA AT THE CLOSE OF THE 2ND B. C. AND THE FIRST HALF OF THE 3D A. D. CENT.

The Scythian Kingdom in the Crimea which possessed all the attributes of the Hellenistic-type monarchy in the 2nd B. C. cent, lost its positions in the region after a defeat inflicted by the united forces of the Chersonese and Pont and was gradually brought to nought. Mixed ethnic staff of population in Crimean Scythia, intricacy of social and economic-cultural structure complicated further development of the statehood. Invasions of the Sarmatian tribes, conflicts with Bosphorus and Chersonese undermined the trased rise in economic activity of the Crimean Scythia on the boundary of A. D., weakened its military and economic potential. Already in 1st and 2nd cent. A. D. Sarmatians became the predominant population of the Foremountain Crimea. Annexation of Taurika by Bosphorus and inclusion of the South-Western Crimea into the sphere of Rome and Chersonese influence caused a revival of the economic mechanism, that was also promoted by favourable climatic conditions. Defeat of settlements in the Central and Western Crimea by the tribes of Gothic Union in the middle of the 3d cent A. D. was a finale of the latest history of the Scythian culture.

Одержано 19.04.91

ПРО ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЦАРСТВА

В. С. ОЛЬХОВСЬКИЙ

Дослідження городищ та неукріплених поселень, масштабні розкопки курганних та ґрунтових могильників у степовому та передгірському Криму, на нижньому Дніпрі і Західному Причорномор'ї, що проводились протягом останніх 30 – 40 років, дозволили досить чітко уявити господарські та етнокультурні особливості пізньоскіфського населення цих районів, а також виявити сліди взаємовпливу скіфської та суміжних культур, відтворити в загальних рисах картину занепаду і загибелі скіфської культури.

Стаття І. М. Храпунова не лише підводить історіографічний підсумок багатолітніх пошуків у галузі пізньоскіфських старожитностей Причорномор'я; по суті, вона торкається основи сучасної археології — проблеми «пізнання історичної дійсності за фактами та явищами, які збереглися в джерелах»¹. Реконструкція структури, фактів соціально-політичної історії суспільства, яке колись існувало, шляхом аналізу речових матеріалів та за (майже) повної відсутності писемних свідочств належить до числа найскладніших логічних операцій. Здебільшого це пов'язано із специфікою археологічних джерел. Якщо в залишках будов (їх параметрах, «якісній» стороні, місцерозташуванні), на наш погляд, досить об'єктивно відбивається прижиттєвий майновий і суспільний статус їх мешканців та деякою мірою їх сімейно-шлюбні відносини, то в поховальних пам'ятках це робиться опосередковано, крізь призму релігійно-міфологічного світосприймання. Сакралізований простір некрополів не був абсолютно ідентичним зоні проживання живих людей, хоча деякі відповідності, безумовно, мали місце. Цей факт необхідно враховувати в процесі створення соціологічних реконструкцій за матеріалами поховальних пам'яток.

Основна увага в статті І. М. Храпунова приділяється трьом дискусійним проблемам: соціальної стратифікації пізньоскіфського суспільства, скіфській державності, території пізньоскіфської держави. Зупинимося на них детальніше.

Про соціальну стратифікацію. Дані, отримані при дослідженні могильників та поселень, без сумніву, підтверджують гіпотезу про неоднорідність пізньоскіфського суспільства. На думку І. М. Храпунова, воно було диференційоване на дві групи: основну масу особисто вільних скіфів та аристократію, особливе місце в якій належало царю — носителю верховної влади. Очевидно, даний висновок — результат емпіричних спостережень; у випадку ж використання для обробки матеріалів могильників формалізовано-статистичних методів обидві групи пізньоскіфського населення, вірогідно, виявилися б диференційованими на цілий ряд шарів, підгруп або страт. Однак існуюча методика машинної обробки, виділяючи певні статистично можливі «моделі» поховань, не дає відповіді, якими ж факторами — соціальними, майновими, чисто релігійними, обставинами смерті та ін. — пояснюється існування моделей і пов'язаних з ними груп населення.

Таким чином, навіряд чи буде хибним припущення про майнову і професійну неоднорідність основної маси (1-ї групи — за І. М. Храпуновим) пізньоскіфського населення, до якої входили, вірогідно, не тільки скіфи ремісники, землероби, але й скотарі, бо загальний перехід скіфів до осілости навіть у відносно замкнених умовах Криму малоімовірний. Кримські передгір'я і прилеглі до них ділянки степу сприятливі для землеробства, городництва, садівництва, виноградарства та скотарства із стійловим утриманням тварин. Саме

тут і була зосереджена основна частина осілого скіфського населення півострова. Однак простори степового Криму (та нижнього Дніпра) надавали можливість займатися напівкочовим, відгонним скотарством, що відповідало скіфській господарсько-культурній традиції. Подібний тип господарювання, що потребував порівняно невеликих працезатрат, все ж був досить товарним для забезпечення продуктами та сировиною (м'ясо, шкури, вовна і т. і.) осілого пізньоскіфського населення, включаючи ремісників, та торгового обміну з еллінами. Про заселеність кримських степів у II ст. до н. е. — III ст. н. е. свідчить фрагментована пізньоелліністична кераміка, яка часто фіксується у насипах курганів за відсутності в ряді випадків синхронних поховань.

Висновок, що рядове скіфське населення було особисто вільним, однак, не служить доказом відсутності в даному етнічному середовищі різних форм залежності. Так, ще царські скіфи, які вважали всіх інших скіфів своїми «рабами» (Her. IV, 20), були знайомі з колективним рабством (швидше данництвом), можливо, й домашнім рабством (сліпі раби — Her. IV, 2)². Тривалий контакт з високорозвинутою еллінською культурою, що була основана на рабській праці і потребувала постійного притоку рабів ззовні, не міг не позначитись на скіфському суспільстві (його наслідки проявляються в пізньоскіфській архітектурі, монетній справі і т. ін.). Досить вірогідною є думка про продаж скіфами у рабство своїх ворогів, переможених у війнах, в тому числі й міжусобицях. Окремі безінвентарні поховання, звичайно, можна розглядати як «натяк» на наявність у скіфі рабів, однак логічним було б припущення, що скіфська (домашня) форма рабства, відрізняючись від класичної еллінської, могла допустити наявність у раба власного майна, частина якого ставала згодом його поховальним інвентарем (виділити такі поховання із маси рядових поки що неможливо). Однак дана форма рабства навряд чи була широко розповсюдженою у пізніх скіфів.

Інша форма залежності — колективне рабство, а швидше — данництво — була відомою скіфам Криму здавна (епізод з придушенням виступу нащадків сліпих рабів — (Her. IV, 3 — 4). Схожій експлуатації піддавалась, очевидно, частина кизил-кобинців — аборигенного нескіфського населення степового та передгірського Криму. За доби пізнього еллінізму етнокультурна інтеграція скіфів та аборигенів призвела до формування змішаного етносу — тавроскіфів. Не виключено, що пізньоскіфське суспільство знало й інші форми залежності.

Заслугує на увагу спостереження, яке за матеріалами поховань не підтверджує зростання майнової нерівності у пізньоскіфський час. Факт відносної майнової (?) однорідності і, в порівнянні з попереднім періодом, бідності основної маси рядового пізньоскіфського населення в рамках статті І. М. Храпунова, на жаль, не знайшов свого пояснення. Якщо відносну бідність поховань можна пов'язати з послабленням торгових контактів з греками, зменшенням економічного потенціалу еллінських та скіфських центрів, загальною пауперизацією населення (до осілості та землеробства, за етнографічними даними, в першу чергу переходила кочова біднота) та війнами й політичною нестабільністю, то їх (поховань) однорідність даними обставинами пояснити важко. Можливо, причина цього — зміна системи цінностей в реальному та «загробному» житті. Економічна необхідність змушувала «економити» на поховальних дарах; при цьому, очевидно, відповідним чином змінювались та переосмислювались окремі положення і релігійно-міфологічної концепції. Легко помітити, що своєю «скромністю» (та рядом інших рис) пізньоскіфські поховання наближаються до синхронних еллінських, відбиваючи, можливо, загальну тенденцію.

Про пізньоскіфську державність. Хоча більшість дослідників визнає факт існування держави у пізніх скіфів, проте існують розходження з ряду її характеристик. Не випадково, що використовувані визначення (державна варварського типу, напівдержавна і т. ін.) відбивають визнану своєрідність даного явища, його нестандартність, відмінність від класичних держав Передньої Азії та Середземномор'я.

Відносно того, одні чи два цірі якийсь час разом правили Малою Скіфією

(маються на увазі, перш за все, Скілур і Палак), зазначимо, що наявність в пізньоскіфському суспільстві шару воєнної аристократії, яка, безумовно, мала певні привілеї, а також численність представників царської сім'ї і роду, робили боротьбу за верховну владу неминучою. Складна загальнополітична ситуація, намагання Боспору, Херсонеса та Ольвії то воєнним, то дипломатичним натиском забезпечити власні інтереси у варварському оточенні могли призводити й до скіфських дуумвіратів, й до тимчасової децентралізації — розкладу держави на уділи (номи) на чолі зі своїми «царями» — номархами. Описана гіпотетична ситуація досить типова для стародавніх держав у кризові моменти їх історії. Можливо, саме до періоду розкладу держави (після воєнних поразок?) відноситься повідомлення Мемнона про скіфських царів. До речі, «поділені на окремі царства таври», найближчі сусіди скіфів, згадуються Амміаном Марцелліном³.

Територія скіфського царства у Криму навряд чи була стабільною протягом тривалого часу. Вона визначалась конкретною воєнно-політичною ситуацією і сильно варіювала. Вхідження до складу єдиної держави і Криму, й нижнього Подніпров'я на якийсь помітний проміжок часу здається малоімовірним. В умовах осідання більшої частини скіфського населення та домінування в херсонських степах сарматів підтримувати міцні контакти між вказаними районами навряд чи було можливим. Останню крапку в даному питанні, ймовірно, поставить з'ясування етнічної належності царів Фарзоя та Інісмєя. У кризовій ситуації воєнні сили всіх частин (уділів, номів) держави могли діяти під верховною єдиноначальністю царя, але траплялось це, очевидно, нечасто. Дружини окремих скіфських «царів» (аристократів, номархів) могли приймати участь в міжусобицях і у війнах на боці еллінів. Можливо, цим пояснюється поразка скіфів від нечисленних військ Діофанта. Участь же великих скіфських військових об'єднань в суперечках династії Спартоکیدів надійно засвідчена писемними джерелами.

Можливо, непрямим доказом певної децентралізації влади в Малій Скіфії є наступний факт. Після ряду поразок в діофантових війнах, втрати основних фортець і навіть, очевидно, столиці, розорення значної частини району проживання осілого скіфського населення скіфська держава все ж вистояла. Це було можливим тільки за наявності міцного кочового тилу і підтримки, яку надала центральній владі певна частина кочової аристократії Криму.

Карбування монет, що вважалось однією з ознак вже сформованої державності, в умовах Малої Скіфії було викликане швидше політичними, ніж економічними причинами. Навряд чи скіфські царі володіли достатньою кількістю дорожочінних металів і стійкою виробничою базою для повноцінної грошової емісії; не було для цього й економічних умов. Монетні емісії Скілура й інших пізньоскіфських царів (а до них — Атея), подібно емісіям давньоруських князів Володимира і Ярослава, були політичними демонстраціями державного суверенітету і рівності скіфських царів з володарями суміжних держав.

Жителі пізньоскіфських поселень дійсно були неоднорідні за своїм майновим, соціальним, професійним, а можливо, й правовим станом і різнилися по відношенню до засобів виробництва. Все це говорить на користь існування у пізніх скіфів держави як стабілізатора внутрішніх «напружень» і регулятора зовнішніх зв'язків. Більш проблематичним здається твердження про орієнтованість пізньоскіфського сільськогосподарського виробництва в основному на зовнішню торгівлю. Певна частина скіфського зерна, безумовно, потрапляла до еллінів, однак «золотий вік» боспорського хлібного експорту, значну частину якого складало зерно «варварських» полів, до цього часу давно минув. Різке зменшення попиту на хліб на зовнішньому ринку не стимулювало його вивіз із Криму і, відповідно, розширення греко-скіфського товарообміну. Перешкоджала й нестабільність греко-скіфських політичних відносин, потенційна воєнна загроза з боку сарматів. Тому не випадково нам поки що не відомі поховання пізньоскіфських купців. Практика простого товарообміну, очевидно, задовольняла потреби населення і була під контролем аристократії.

Примітки

¹ *Пронштейн Л. П.* Методика исторического исследования.— Ростов / Дон, 1971.— С. 22.

² *Хазанов М.* Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 133–163.

³ *Детальніше див.: Ольховский В. С.* Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 53, 56.

Одержано 5.12.86

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ ПІЗНЬОСКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Т. М. Висотська

Політична структура пізньоскіфської держави, її соціальна характеристика продовжують залишатись предметом дискусій. Майже повна відсутність писемних джерел робить єдиним критерієм для висвітлення даної проблеми археологічні матеріали, кількість яких значно зросла останнім часом завдяки розкопкам у Західному, Південно-Західному та Північно-західному Криму, Неаполі Скіфському та городищі на р. Булганак.

Соціально-політична характеристика пізньоскіфської держави може бути визначена лише в результаті її політичної, економічної та етнічної сторін. Разом з тим, їх сукупність дозволяє реконструювати лише принципи організації пізньоскіфської держави, тоді як для конкретної їх реалізації даних замало.

Ми вже писали про те, що пізньоскіфська держава порівняно з царством Атея була більш довершеною¹. Це впливає з нового життєвого устрою скіфів. Від кочівництва вони переходять до землеробства, починається швидке зростання укріплених поселень.

О. М. Щеглов, заперечуючи внутрішні процеси розвитку скіфського суспільства, пояснює виникнення скіфської держави у Криму тільки однією причиною — наступом сарматів, вважаючи, що тотальна девація Скіфії сарматами відбулася в III ст. до н. е.² Однак результати широкомасштабних досліджень останніх років у степах півдня України переконливо свідчать, що занепад Великої Скіфії не залежав від експансії сарматів і був відокремлений від неї значним проміжком часу³.

Наслідком розвитку скіфського суспільства, його економічним перетворенням та політичними потребами можна пояснити виникнення міст, тобто великих укріплених поселень, перетворених на могутні фортеці. На даний час відомо чотири городища скіфського царства в Криму, які можуть бути ототожені з «царськими фортецями» Страбона. Це Неаполь, Усть-Альма, Кермен-Кир та городище на р. Булганак. Як виявилось в результаті розкопок останніх років, Булганакське городище мало могутню систему оборони (вал, кам'яна стіна, башти)⁴, що дозволяє поставити його в один ряд з уже відомими скіфськими фортецями стародавньої Таврики. В усіх кримських фортецях були в наявності ті функції, котрі світова наука виробила для визначення стародавнього міста. А саме: вони мали велику площу (до Усть-Альми, Кермен-Киру та Булганаку прилягали великі селища), були центрами споживання та обміну. Останнє досить яскраво виражене на Неаполі Скіфському та Усть-Альмі.

Разом з тим, їх виникнення було наслідком не тільки економічного роз-

© Т. М. ВИСОТСЬКА, 1992

витуку даного суспільства, але й певної політичної ситуації, власної в кожному конкретному випадку. Так, Неаполь виник у кінці IV ст. до н. е. як столиця нової держави, перенесеної з Придніпров'я до стародавньої Таврики⁵. Городище Кермен-Кир було засноване пізніше Неаполя як фортеця на підступах до столиці з півночі, а Булганак — з північного заходу. Поява Усть-Альми викликана не тільки стратегічними потребами держави — мати на західному рубежі форпост, але й необхідністю заснувати в гирлі Альми порт для самостійної та незалежної торгівлі з греками.

Виникнення міст у свою чергу відіграло важливу роль у розвитку держави, оскільки разом з ними неминуче йшло відокремлення від сільського господарства якихось суспільних функцій: адміністративних, сакральних і т. ін.⁶

У соціально-політичній історії скіфської держави можна виділити три періоди. Перший — елліністичний — кінець IV—II ст. до н. е. Період бурхливого розвитку держави, зміцнення її політичного престижу, економічної могутності, освоєння нових земель, укріплення зовнішніх зв'язків, підкорення Ольвії і т. д. Це була його кульмінація. Другий період — нове піднесення після нетривалої боротьби з Боспором, викликаного війною з греками. Він охоплює I ст. і першу половину II ст. н. е. Правда, в цей час, з невідомих поки що причин, гинуть деякі городища на Північно-Західному узбережжі Криму («Чайка», Беляус та ін.), але різке збільшення населення на інших городищах (Усть-Альма, Неаполь та ін.) збалансувало демографічну ситуацію.

Третій період — загибель держави внаслідок кризи, яка почалася у другій половині II ст. н. е. В цей час гине городище Кара-Тебе⁷, скіфське поселення, що виникло на місці грецького Калос-Лімена⁸. Царство скіфів вступає в перманентну боротьбу з Боспором, більш жорстоким стає натиск сарматів, посилюється політична роздробленість держави, слабнуть її економічні зв'язки.

Соціальна структура держави завжди знаходилась в прямій залежності від політичної, економічної та етнічної ситуації. Природно, що в період довготривалої війни або кризи економіка занепадала, звідси стає очевидним, що уповільнювалось і соціальне розшарування суспільства. І навпаки, під час політичної стабільності розширюються економічні зв'язки, зміцнюються соціальні структури.

Скіфська держава була землеробською. В обмін на зерно купували прикраси, посуд, тканини, будівельні матеріали, предмети розкоші. Чим заможніше було населення, тим більше воно могло придбати дорогих товарів і реалізувати свої прибутки у побудові добротних жител та громадських установ.

Про соціальну градацію скіфського населення ми можемо судити, в основному, за некрополями.

Загальновідомий мавзолей Неаполя — царська усипальниця. Нам видається не зовсім вірною думка І. М. Храпунова, який вважає мавзолей певним етапом у створенні поховальних споруд скіфської аристократії, за яким слідують вирубні склепи. Така постановка питання неправомірна. Мавзолей — унікальна споруда. Це царська усипальниця і її можна порівнювати тільки з іншими царськими гробницями, а вони нам не відомі. Ми не знаємо де, наприклад, був похований Палак та інші скіфські царі в перші століття нашої ери. Можна лише сказати, що в мавзолеї після смерті Скілура ховали, очевидно, членів царського роду, а для аристократичної верхівки суспільства служили прекрасні вирубні кам'яні склепи. Коли в них були здійснені перші поховання — невідомо. Однак знахідки кераміки перших століть нашої ери говорять про те, що між мавзолеєм та склепами існував хронологічний розрив не менше одного-двох століть.

Наявність різноманітних форм поховальних споруд в могильниках пізніх скіфів дослідники досить справедливо пов'язують з етнічною та соціальною неоднорідністю населення,⁹ яке збільшилось за перші століття нашої ери в основному за рахунок сарматів,¹⁰ про що прямо свідчить збільшення кількості поховань, здійснених у вузьких характерних для сарматів Поволжя та Приуралля, підбійних могилах¹¹.

Слід зазначити, що критерієм для соціальної диференціації даного суспільства, втім, як і для будь-якого іншого¹², служать якісні, а не кількісні

відмінності у складі поховального інвентаря. Для пізньоскіфських поховань важливим критерієм соціального статусу померлого, поряд з поховальною спорудою, була зброя. Про це вже йшлося в літературі¹³. Поховання з багатим інвентарем зустрічаються в більшій кількості в міських, ніж сільських могильниках.

Спираючись на дані некрополів ми спробували уявити майнову диференціацію пізньоскіфського суспільства, взявши для цього дані шести могильників і поділивши їх поховання на три групи: 1 — багаті поховання із зброєю та виробами з дорогоцінних матеріалів (золото, срібло), предметами розкоші, речами, які рідко зустрічаються, прикрасами з напівкоштовного каміння тощо; 2 — поховання людей середнього достатку — з рядовим інвентарем, бронзовими прикрасами, ліпним або червонолаковим посудом; 3 — бідні поховання, без речей або з поодинокими предметами — намисто, ліпний горщик і т. ін.

Щоб вибірка була репрезентативною, ми виключили пошкожені й потривожені поховання. Отримані дані зведені до таблиці і виражені кількісно та в процентах (табл.). Привертас увагу майже ідентичність показників Неаполя скіфського та Усть-Альмінського некрополів, де 43,8 і 39,8 % складало рядове населення та 33,3 і 37,5 % — бідняки, тобто майнова диференціація була досить сильною¹⁴. В той же час сільське населення було менш диференційоване. У могильнику Бельбек II — 78,38 % рядового населення і лише 7,14 % бідняків, а в Бельбек IV — 84,65 % рядових членів і лише 6,8 % бідняків.

Майнова диференціація населення пізньоскіфської держави (за матеріалами могильників)

Назва могильника	Багате поховання	Поховання середнього достатку	Бідні поховання	Всього поховань
Неаполь Скіфський без мавзолею	$\frac{24}{22,85\%}$	$\frac{46}{43,82\%}$	$\frac{35}{33,33\%}$	$\frac{105}{100\%}$
Усть-Альма	$\frac{94}{22,65\%}$	$\frac{165}{39,85\%}$	$\frac{153}{37,5\%}$	$\frac{415}{100\%}$
Бельбек II	$\frac{2}{14,28\%}$	$\frac{11}{78,38\%}$	$\frac{1}{7,14\%}$	$\frac{14}{100\%}$
Бельбек III	$\frac{4}{16\%}$	$\frac{16}{64\%}$	$\frac{5}{20\%}$	$\frac{25}{100\%}$
Бельбек IV	$\frac{15}{8,5\%}$	$\frac{149}{84,65\%}$	$\frac{12}{6,81\%}$	$\frac{176}{100\%}$
Скалісте III	$\frac{17}{14,28\%}$	$\frac{56}{47,08\%}$	$\frac{46}{38,64\%}$	$\frac{119}{100\%}$

У долині р. Бодрак (могильник Скалісте III) проживало 47 % людей середнього достатку і 38,6 % бідняків, причому серед останніх помітний високий рівень поховань без інвентаря (14,28 %).

Майнова диференціація знаходилась у прямому зв'язку з соціальним статусом померлого. Якщо ж додати, що в ряді випадків небіжчика ховали не тільки без речей, але й за сарматським обрядом (підбійна могила, відповідна поза, орієнтація і т. д.), то напрашується висновок про те, що в деяких конкретних випадках дана етнічна група потрапляла в залежне становище.

Про наявність у пізніх скіфів слуг або рабів мова йшла вже не раз¹⁵. Нам уявляється, що існування такого прошарку населення підтверджують безінвентарні поховання, в тому числі й ті, що супроводжували своїх хазяїв, знатних осіб, покладених з набором різноманітного, в тому числі й дорогоцінного інвентаря, як це можна бачити в мавзолеї та склепах Усть-Альми. І, нарешті, важливим показником соціальної неоднорідності населення є кількість праці,

затраченої на поховальні споруди (пор. мавзолей, склепи і звичайні ґрунтові могили).

Чи дійсно в скіфському суспільстві безперервно посилювалась поляризація багатства і бідності, як вважав П. М. Шульц¹⁶, і чи можливо, як це робить І. М. Храпунов, провести пряму від багатих курганних поховань скіфської знаті IV–III ст. до н. е. до поховань бідняків II–III ст. н. е. в могильниках Криму? Нам навіть постановка питання про безперервність такого процесу здається неправильною. Майнова і соціальна диференціація, як ми вже говорили, була пов'язана з політичним становищем держави. В період занепаду царства скіфів (наприкінці II — початку III ст. н. е.) навряд чи можна чекати бурхливого зростання соціальної диференціації. Судячи за похованнями, процес, безумовно, уповільнився. І не можна, навіть у такому плані, порівнювати багаті поховання Великої Скіфії з похованнями скіфів пізньої пори, оскільки перші належали кочівникам. У осілого ж населення накопичені багатства реалізовувались інакше. Вони йшли в основному не на купівлю предметів розкоші, типу пекторалі з Товстої Могили, а на будівництво, наприклад, будинку з фресками Неаполя, спорудження мавзолею, розписи склепів і т. ін. Тому межа між багатими і бідними у пізніх скіфів буде не такою чіткою, хоча сам процес соціальної диференціації йшов більш активно, ніж у давнину. Безумовно, виділялись ремісники, торговці та жерці.

Політична структура пізньоскіфської держави у зв'язку з бідністю писемних джерел залишається дискусійною. Разом з тим немає сумніву, що на чолі її стояв цар, влада якого передавалась у спадщину. В окремі періоди, коли цього вимагала необхідність, цар міг мати співправителя, котрим у I ст. до н. е., як ми вважаємо, був Палак¹⁷.

У літературі давно порушується питання про етнічну приналежність царів Фарзоя та Інісмія. Нещодавня знахідка (курган на Дністрі поблизу с. Пороги) поховання з багатим інвентарем та сарматськими знаками, деякі з них ідентичні знаку, а точніше кудуцею¹⁸ на монетах Фарзоя, викарбуваних в Ольвії, остаточно переконала прихильників сарматської приналежності даного історичного персонажу в своїй правоті¹⁹. Нам же здається, що рано ставити крапки над «і», адже не доведено, що боспорські царі Фофорс, Радамсад та Ріскупоруд IV, на монетах яких також є знаки, були сарматами. До того ж, важко повірити, щоб у царя, в даному випадку Фарзоя, як вважає О. В. Симоненко, на коштовних, в тому числі й сакральних предметах, знайдених у похованні поблизу с. Пороги, стояли різні знаки, а не царський і тільки царський знак власності. У похованні боспорського царя Ріскупоруда III, до речі, на різних предметах виявлені однакові знаки²⁰.

Говорячи про структуру скіфського суспільства, не можна обійти свідчення Мемнона про те, що римляни змусили Мітрідата повернути скіфським царям їх родові володіння (Мемн., XV, 30, 2–3).

Е. І. Соломоник вбачає в цьому одне з підтверджень існування у кримських скіфів у період мітрідатових війн двох царів-співправителів, котрим були повернені їхні землі.²¹ Це одне з можливих припущень. Не виключено й інше: родові володіння (TAS PATRWAS) належали представникам царської сім'ї, царського роду. Посидоній вказує, що у Скілура було 50 синів, а за свідченнями Аполлоніда — 80 (Strab., VII, 4, 3).

Правителі, царки могли сидіти в своїх землях, на своїх наділах, підкорюючись «царю царів» всіх скіфів. Це припущення нібито підкріплюється повідомленням Аппіана про те, що Мітрідат уклав союз із скіфськими царями (App. Mithr., 78). На думку Е. І. Соломоник, правда нічим не підкріплена, мова йде про скіфів, які жили поблизу Боспора²².

О. М. Щеглов визначив пізньоскіфське царство Скілура і його наступників як варварську державу елліністичного типу, порівнявши її з Парфією²³.

Виходячи з характеристики держав елліністичного типу, даної К. К. Зельїним, на яку спирається О. М. Щеглов, однією з її ознак є маса місцевого військового населення, що дійсно було в парф'янській державі, яка виникла у III ст. до н. е. в результаті завоювання великих чужих територій. Це визначило її рабовласницький характер і воєнну структуру, що виникла у зв'язку з необхідністю утримувати в покорі захоплені народи²⁴.

Чи можна говорити, що ситуація в пізній Скіфії була аналогічною чи хоча б близькою? Поодинокі знахідки зброї в похованнях Криму свідчать про інше. Озброєна була лише верхівка скіфського суспільства. Тому, на наш погляд, правий П. М. Шульц, котрий писав: «Скіфська держава, на відміну від елліністичних монархій, не виникла в результаті завоювань чужих територій, грецькі елементи не так вже й сильно в ній виражені. Ось чому віднесення скіфської держави до монархій елліністичного типу не може бути прийняте»²⁵. Отже, сукупність наявних писемних та археологічних джерел виявляє самотній, варварський характер царства пізніх скіфів.

Примітки

¹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Крыму (история и культура): Автореф. ... докт. дис.— М., 1989.— С. 22.

² *Щеглов А. Н.* Позднескифское государство в Крыму. К типологии эллинизма // Древний Восток и античная цивилизация.— Л., 1989.— С. 32.

³ *Полин С. В.* Время и характер смены скифского населения сарматами в Северном Причерноморье // Тезисы доклада на конференции Актуальные проблемы археологических исследований УССР.— К., 1981.— С. 69.

⁴ *Храпунов И. Н.* Раскопки булганацкого городища (1981–1984) // КСИА.— 1987.— Вып. 191.— С. 40.

⁵ *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 190.

⁶ *Стам С. М.* К проблеме города и государства в раннеклассовом и феодальном обществе // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 95.

⁷ *Внуков С. Ю., Коваленко С. А., Трейстер М. Ю.* Гипсовые слепки из Кара-Тобе // ВДИ.— 1990.— № 2.— С. 103.

⁸ *Кутайсов В. А.* Первые результаты раскопок Калос-Лимена // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР.— К., 1989.— С. 123.

⁹ *Богданова Н. А.* Погребальный обряд сельского населения позднескифского государства в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1982.— С. 33.

¹⁰ *Высотская Т. Н.* Этнический состав населения Крымской Скифии // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 60.

¹¹ *Сарматські підбійні могили особливо інтенсивно почали поширюватися в Криму з I ст. н. е. і їх не можна плутати, як це робить І. М. Храпунов, з скіфськими підбійними могилами IV–III ст. до н. е. Останні в ґрунтових некрополях Криму відомі тільки в Беляусі.*

¹² *Массон В. М.* Древние гробницы вождей на Кавказе (Некоторые аспекты социологической интерпретации) // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— С. 107.

¹³ *Высотская Т. Н.* Этнический состав населения...— С. 63.

¹⁴ *Для Неаполя Скіфського нами враховані дані некрополя, опубліковані Е. А. Симоновичем.*

¹⁵ *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— Вып. 36.— С. 30; *Погребова Н. Н.* Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МАИ.— Вып. 96.— С. 107.

¹⁶ *Шульц П. Н.* Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму (постановка проблемы) // ПСА.— М., 1971.— С. 142.

¹⁷ *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица...— С. 198.

¹⁸ *Драч В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья.— К., 1975.— С. 36.

¹⁹ *Симоненко А. В.* Из истории взаимоотношений Ольвии и варваров в I в. н. э. // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— С. 67.

²⁰ *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья.— К., 1959.— С. 138.

²¹ *Соломоник Э. И.* Сравнительный анализ свидетельства Страбона и декрета в честь Лиофанта о скифских царях // ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 60.

²² *Там же.*— С. 60.

²³ *Щеглов А. Н.* Указ. соч.— С. 29.

²⁴ *Кошеленко Г. А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке.— М., 1979.— С. 286.

²⁵ *Шульц П. Н.* Исследования Неаполя Скифского (1945–1950 гг.) // ИАДК.— К., 1957.— С. 89.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ПІДГОРІВКА НА АЙДАРІ

Ю. Г. Гурін

У 20-і роки директор Ізюмського краєзнавчого музею М. В. Сибилев розгорнув широкі розвідувальні роботи на Сіверському Дінці. Він відкрив цілу серію неолітичних поселень, в тому числі в межах сучасної Луганської обл. біля с. Боровське¹. Паралельно з ним С. О. Локтюшев виявив стоянки біля міста Старобільська² і станиці Луганської³. Роботи були перервані війною. Знову повернулися до питання про неоліт у 50 – 60-х рр. У вивченні неоліту даних територій багато зроблено Д. Я. Телегіним — відкрито десятки нових поселень, ряд яких підданий стаціонарним дослідженням⁴.

Загальні висновки Д. Я. Телегіна стосовно неолітичних пам'яток Донеччини такі: неоліт Дінця пов'язаний з раннім і середнім періодами обширної дніпро-донецької культури. Автор відзначає переважання мисливства, рибальства, збирання та скотарства на першому етапі розвитку культури, а на початку другого етапу зароджується землеробство, збільшується роль скотарства. Однак, на його думку, це характерно для більш південних пам'яток; на північних, як і раніше панує мисливство⁵.

У 1963 р. паралельно з розкопками на Осколі на стоянці біля с. Підгорівка (поблизу м. Старобільська) працювала експедиція під керівництвом В. М. Гладиліна (рис. 1). Ним було зібрано матеріал, який тоді ж продатовали періодом неоліту. Але в інтерпретації цього матеріалу виникло немало розбіжностей. В. М. Даниленко відніс його до приазовської культури періоду пізнього неоліту⁶. За думкою Д. Я. Телегіна, кераміка підгорівського комплексу несе на собі риси сурьсько-дніпровської або черепашково-ярської культури⁷. До цього часу питання про культурну приналежність даного поселення, тим більше про господарство, залишається невирішеним. Однією з причин можна вважати обмеженість матеріалу, у зв'язку з чим виникла необхідність провести додаткові дослідження пам'ятки.

1983 р. Старобільський ліспромгосп почав висадку лісозахисної смуги вздовж берега р. Айдар. Внаслідок глибокого (до 0,4 м) розорювання й копання ям на поверхні помітно збільшилась кількість знахідок. Тому археологічна експедиція Луганського педінституту разом з обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провели охоронно-дослідні роботи.

Поселення розташоване за 200 – 230 м вниз за течією від місця впадіння р. Білої, в заплаві «правого» берега р. Айдар, на невисокій, витягнутій вздовж берега височині довжиною до 200 м і висотою 3 – 3,5 м над сучасним рівнем води. Площина сформована з ущільненого піщаного чорнозему алювіального походження.

Детальне вивчення мікротопографії місцевості дає підстави зробити висновки про походження русла Айдара в давності на 50 – 60 м західніше сучасного. Від давнього русла виразно збереглися замиті впадини. Нове штучне

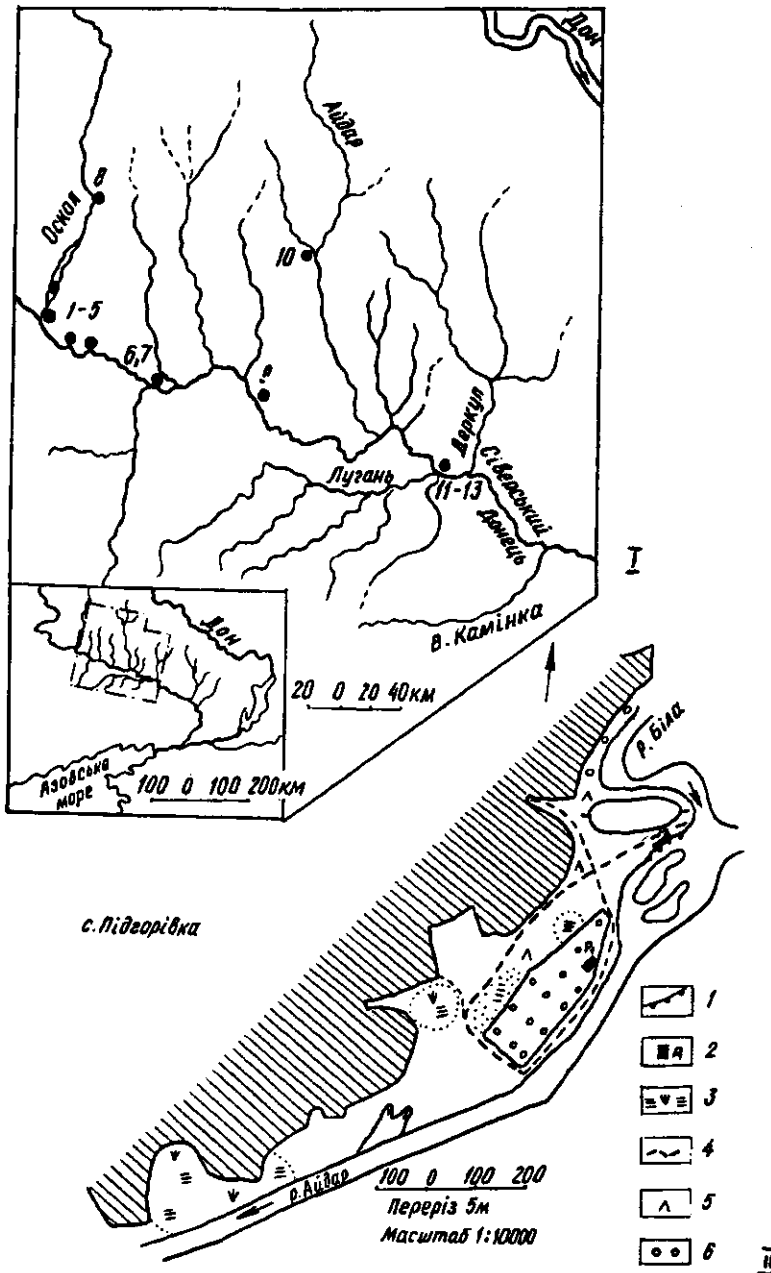

Рис. 1. I — карта розташування поселень неоліту в середній течії р. Сіверський Донець. 1-5 — Усть-Оскол (1, 2 — Ярємівка, 4, 5 — Студенок), 6, 7 — Зливка 2, 2а; 8 — Олександрія; 9 — Боровське; 10 — Підгорівка, 11-13 — Станично-Луганські стоянки. II — план розташування розкопів на поселенні біля села Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл. 1 — обрив, 2 — розкопи, 3 — заболочені місця, 4 — дороги, 5 — луки, 6 — лісопосадки.

русло ріки з'явилося в кінці минулого століття, близько 80-90 років тому, коли, як відомо, було прокопано канал. Таким чином, поселення знаходилося не на правому, як на наш час, а на лівому березі Айдара. Можна також припустити, що в ході будівництва каналу був частково зруйнований культурний шар пам'ятки.

У процесі дослідження нами закладено два розкопи: № 1 — 202 м² і № 2 — 210 м² (рис. 1). У даній статті ми розглядаємо матеріали неолітичного горизонту, виявленого на всій площі розкопу № 2 (рис. 2). Стратиграфія його «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1992

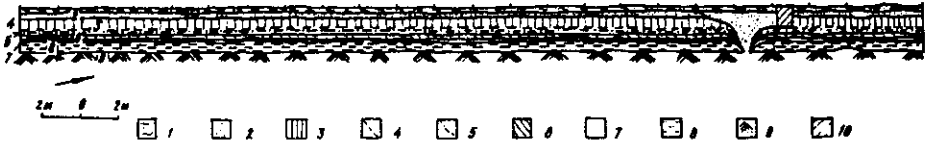

Рис. 2. Стратиграфія розкопу 2 (за лінією ТГ₁).

1. Чорнозем з прошарками світло-сірого кольору, в яких міститься пісок; 2. Піщаний чорнозем. 3. Темно-жовтий гумусований суглинок; 4. Культурний горизонт 2; 5. Культурний горизонт 3а; 6. Культурний горизонт 3б; 7. Поховальний чорнозем; 8. Передматерик, суміш чорнозему з сірим річковим піском; 9. Материк, пісок сірого кольору; 10. Шурф.

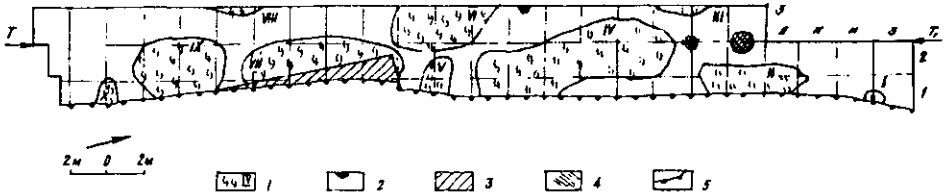

Рис. 3. План горизонту 3б розкопу 2.

1. Накопичення черепашок; 2. Вогнище; 3. Заплив чорнозему (місце штучного розруйнування); 4. Місце підготовки нуклеусу (накопичення первісних відщепів); 5. Обрив до ріки.

дає таку картину: верхній шар — 0,2 м складається з чорнозему з прошарками світло-сірого кольору, в яких міститься пісок. Цілоком ймовірно, він сформований в процесі алювіальних відкладень в період весняних паводків. На глибині від 0,2 до 0,5 м бачимо прошарок чорнозему, що містить деякі матеріали енеоліту і частково доби бронзи, які, очевидно, знаходяться в перевідкладеному стані. Умовно позначимо цей шар як горизонт 1. Нижче, на глибині 0,5 – 1 м виявлені відкладення темно-жовтого гумусованого суглинку, в нижній частині якого, в межах від 0,9 до 1 м зустрічаються знахідки доби енеоліту — горизонт 2. Далі, прошарком чорнозему товщиною 0,06 – 0,08 м, відділений матеріал наступного горизонту — 3а (енеолітичного), залягаючого в чорноземі. Потужність цього горизонту близько 0,06 – 0,07 м, глибина — 1,0 – 1,2 м від поверхні. Його особливість в тому, що матеріали (камінь, кістка, кераміка) залягають в одному шарі з дробленою черепашкою упію. Нарешті, шар доби неоліту, позначений нами як горизонт 3б, відділений від згаданого вище прошарком чорнозему товщиною до 0,15 – 0,2 м. Він залягає на глибині 1,25 – 1,5 м і насичений накопиченнями уламків черепашки упію. Нижче шару лежить чорнозем товщиною 0,1 м, після якого починається передматерик — суміш чорнозему з сірим річковим піском (1,6 – 2,1 м). Лише на глибині 2,1 м починається материк — пісок сірого кольору. В міру поглиблення він набуває світло-жовтого відтінку. У даному випадку нас цікавить тільки неолітичний горизонт, особливо накопичення колотої черепашки. Всього їх нараховується 10 (рис. 3). Потужність таких плям хитається в межах 8 – 12 см, розміри різні: довжина від 5,5 до 10 м, ширина 3 – 4 м. Розбір накопичень показав, що серед колотої черепашки трапляються залишки кісток тварин, зрять праці і відходи крем'яної індустрії, фрагменти кераміки, на основі яких можна здогадно говорити про господарське життя на поселенні. Так, накопичення II, IV – VII, XI, X, на нашу думку, є залишками короткочасних житлових будівель, але це можуть бути і відходи господарської діяльності, оскільки нам не вдалося простежити ні підлоги, ні вогнищ, ні слідів будь-яких конструктивних деталей. На жаль, плями II, IV, V, X частково зруйновані внаслідок розмиву рікою, штучними перекопами. Всі плями-накопичення повністю розкриті, витягнуті по осі вздовж ріки. На площі між ними трапляються також, щоправда одиничні, знахідки черепашок, виробів із кременю, фрагменти кісток. Грунт, в якому вони залягають, містить вкраплення золи. Іноді ці знахідки трапляються в значній кількості. Так, на межі квадратів ЗЧ-ЗШ зафіксовано накопичення первісних відщепів,

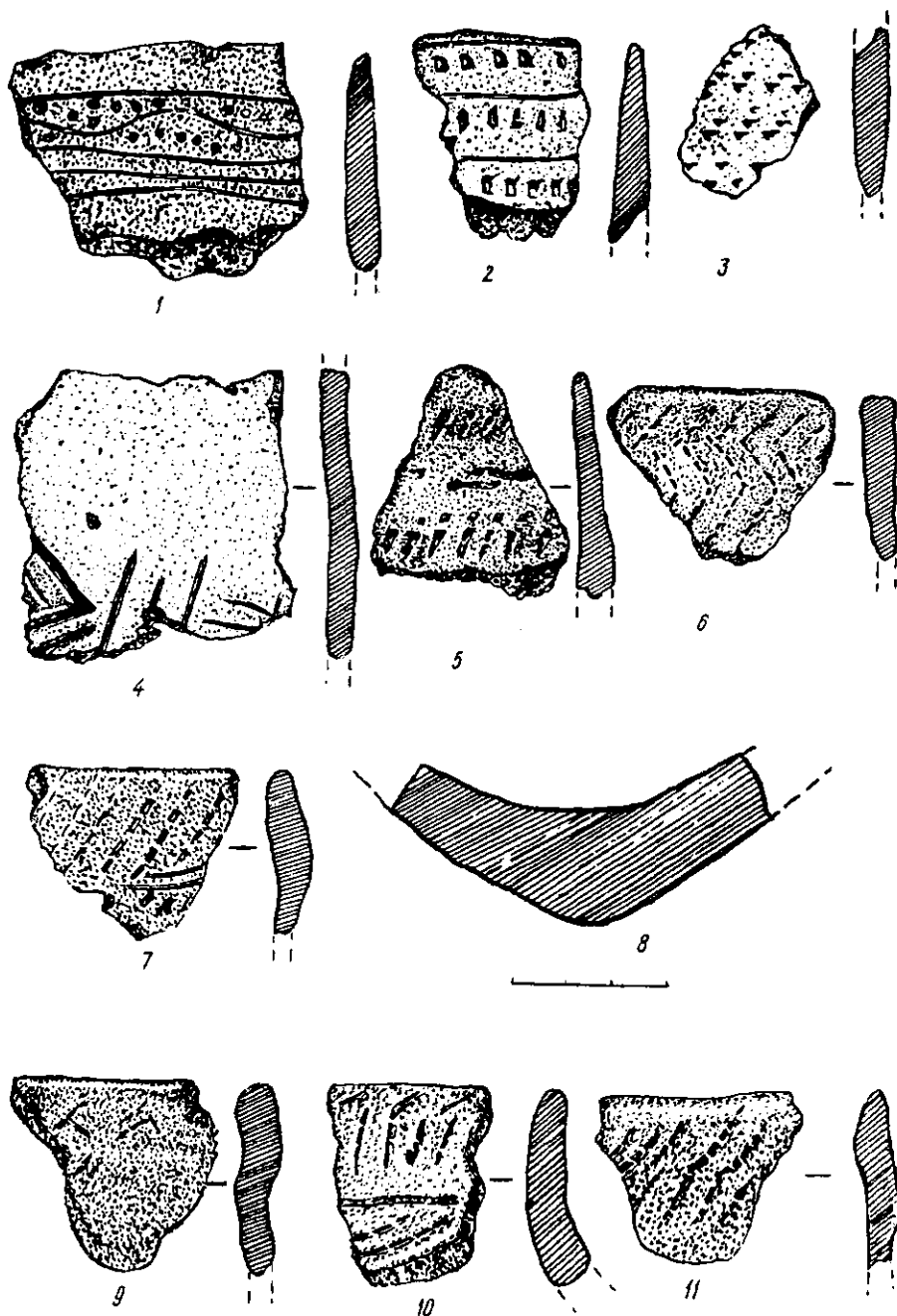

Рис. 4. Кераміка.

1-6, 8 — фрагменти кераміки I групи; 7, 9, 11 — фрагменти кераміки II групи.

частина яких із слідами вторинної обробки. Тут, очевидно, йшла підготовка нуклеусів. На квадраті 20 відмічено 4 оброблених нуклеуси. У квадраті 3-Т знайдено залишки зольника — накопичення вугілля й золи.

Серед досліджених нами матеріальних залишків життєдіяльності людини особливий інтерес викликають фрагменти кераміки. Аналіз керамічного комплексу дозволяє зробити визначення культурної приналежності неолітичного горизонту.

Винайдена в ньому кераміка представлена 55-а фрагментами посудин. За технологією виробництва, формою і орнаментацією її можна розділити на дві групи.

Перша група (рис. 4, 1 – 8) нараховує 23 фрагменти. Посудини виготовлялись з тонковідмученої глини з домішками дрібнотовченої черепашки і дрібного піску. Зустрічається й домішок кривавика. Поверхня сіро-жовтого, іноді червонуватого кольору. Посудини гарно заглажені. З внутрішнього боку фрагментів зустрічаються розчоси пучком трави. Товщина стінок коливається в межах 0,5 – 0,6 см. Вінця звужуються до зрізу (рис. 4, 1 – 2, 5), лише в одному випадку вінчик прямий (рис. 4, 6). Денце посудини шиповидне, масивне, висота шипів не більше 1 см (рис. 4, 8).

Орнаментация кераміки нескладна — зональні прокреслені лінії, між якими неглибокі відтиски відступаючої лопаточки, або ямчаті, хаотично нанесені вдавлення, зроблені загостреною паличкою (рис. 4, 1 – 2). Окремі фрагменти показують, що як орнаментуючий інструмент використовувалась гребінка. При цьому малюнок створював зональну композицію (рис. 4, 5) або вертикальні зигзагоподібні лінії (рис. 4, 6). Наявні фрагменти з відступаючою тризубчастою гребінкою (рис. 4, 3). На одному черепку виразно видно трикутні фестони з прогладжених ліній (рис. 4, 4).

Друга група містить 32 фрагменти. Посудини виготовлялись з глини із домішками дрібнотовченої черепашки, піску й кривавику, але пісок в значно більшому співвідношенні, ніж в кераміці першої групи; тому, не зважаючи на заглаженість стінок, посуд має шорстку поверхню. Посудини переважно сірого, іноді сіро-жовтого кольору. Товщина стінок коливається в межах 0,8 см. Вінця мають вигляд «стоячого комірця» (рис. 4, 7, 9, 11). На одному з них на внутрішньому боці «комірця», вздовж зрізу видно наколи гребінкою. Серед фрагментів кераміки другої групи є й прямі вінця, без «комірця». У цьому випадку вони різко відділені від стінок посудини проглаженою лінією (рис. 4, 10). З внутрішнього боку на зрізі нанесено нігтеподібний орнамент. Всі фрагменти стінок цієї групи прикрашені гребінчастим орнаментом, який створює горизонтальні зигзагоподібні ряди.

Вищеописаний керамічний комплекс знаходить аналогії на пам'ятках, прилеглих до території Середньодонеччя. Так, кераміка першої групи за технологією, складом знежирюючих компонентів і способом орнаментации має подібність з матеріалами приазовської культури періоду пізнього неоліту⁸ або входить до кола неолітичних пам'яток азово-каспійської області⁹. З другого боку, так звана «комірцева кераміка» (друга група) повністю аналогічна керамічному комплексу II періоду ранньонеолітичної азово-дніпровської культури¹⁰. Таким чином, при аналізі кераміки ми стикаємося з явищами сполучення матеріалів раннього енеоліту й пізнього неоліту.

Така ж двосистемна ситуація, зокрема, відзначена під час розкопок багатощарового Самсонівського поселення у пониззях р. Сіверський Донець¹¹. У п'ятому шарі розкопу №1 згаданого поселення винайдена тонкостінна кераміка з непрофільованими або слабо профільованими вінцями з горизонтальним зрізом краю. Прикрашена посудина зонами відтисків гребінчастого штамп, поперечно прогладженими лініями, насічками. Тут же знайдено уламки з «комірцевим» вінцем і черепашковим домішком у тісті, орнаментовані зонами гребінки. Автор співставляє даний шар з 5 – 2 шарами Ракушечного Яру, датованими пізнім неолітом — раннім енеолітом.

Тепер зупинимось на головному питанні — господарстві населення. У вивченні господарської діяльності мешканців неолітичного горизонту Підгорівського поселення вирішальна роль належить видовому визначенню винайдених фауністичних залишків*.

За попередніми даними про видовий склад фауни, в матеріалах неолітичного шару Підгорівки наявні 206 діагностичних кісток свійських і диких тварин: 4 — птахів, 7 — риб і 143 — черепахи. Серед кісток тварин всього 17 належить до свійських видів: 9 — великій рогатій худобі і 8 — свійській свині; останні — диким видам, серед яких переважають кістки благородного оленя (64), дикого коня (50), бобра (8), ведмедя (7), кабана (6); такі тварини,

* Визначення кісток тварин проведено палеозоологом К. М. Золотовим, науковим співробітником Дагестанського інституту історії, мови і літератури ім. Цадає. Користуючись нагодою, виношу глибоку подяку К. М. Золотову за надану допомогу.

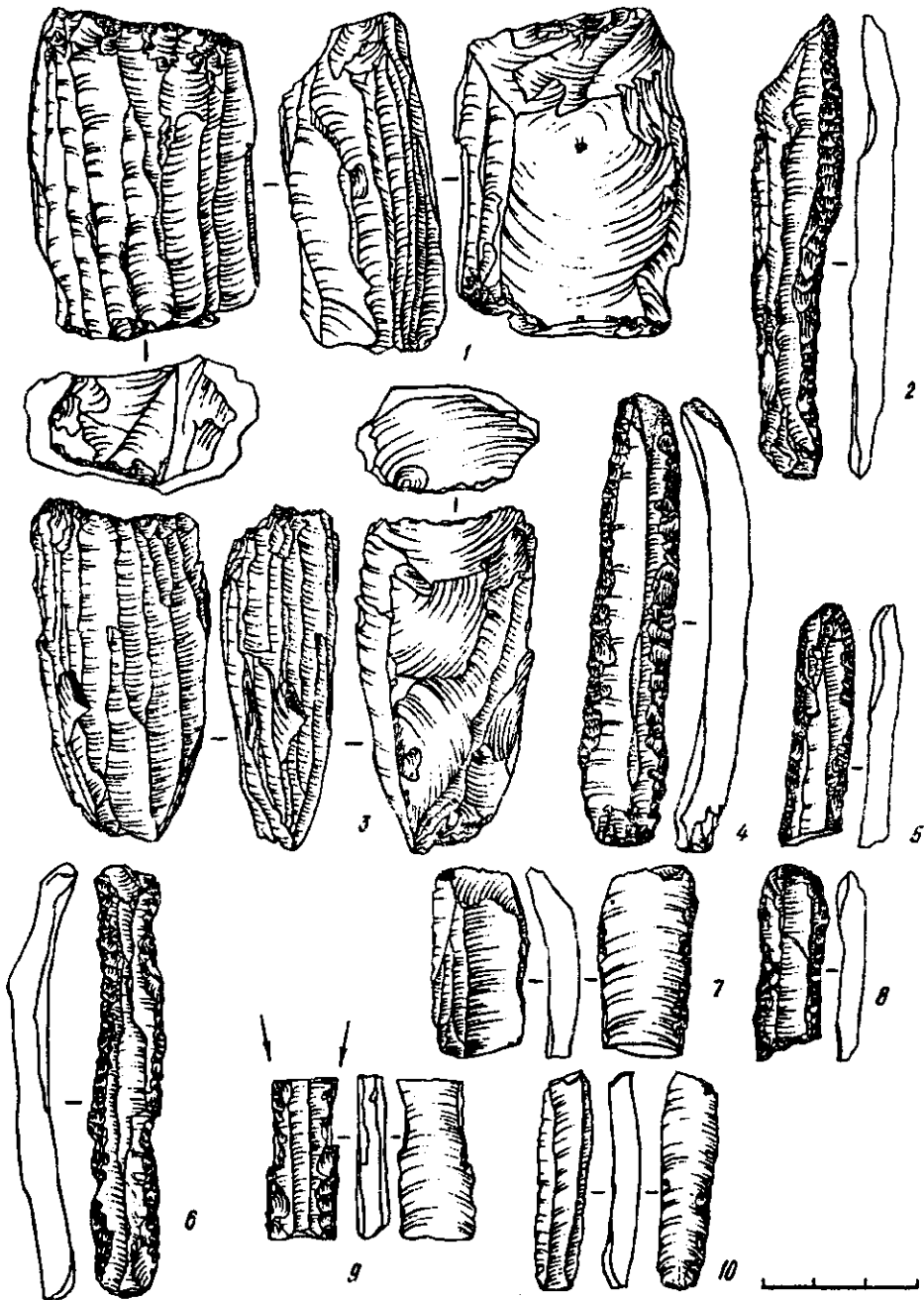

Рис. 5. Кремій.

1, 3 — нуклеуси, 2 — ніж-проколка; 4, 6 — ножи, 5, 8 — пластини з ретушою, 9 — різець, 7, 10 — пластини.

як косуля, дика коза, вовк, лисиця, заць та інші види, представлені одиночними кістками.

Основою господарства, безперечно, було мисливство на великих тварин (кінь, ведмідь, благородний олень, тур). Їх кістки становлять 75,3 % всього остеологічного матеріалу, винайденого в горизонті (з аналізу виключено залишки пластин-панцирів черепахи болотяної). Мисливство — не єдина галузь господарства, вона доповнювалась збиральництвом, про що свідчать великі накопичення колотої черепашки іпію і фрагменти колотої панциря черепахи болотяної, а також рибальством (знахідки хребтів риб). Разом з тим,

поряд з привласнюючими формами господарства у неолітичного населення Підгорівської стоянки відзначено наявність свійської великої рогатої худоби і свині, хоча й в невеликій кількості (8,2 % від загального числа).

Певну інформацію для характеристики господарства і виробничих процесів несе на собі крем'яна індустрія давньої людини. До завдання даного дослідження поки що не входить детальний аналіз винайденого в неолітичному горизонті крем'яного матеріалу, адже розкрита порівняно невелика площа пам'ятки і наші дослідження про всі трудові процеси обмежені, але зробити декілька попередніх зауважень в плані їх застосування в господарській діяльності уже можна.

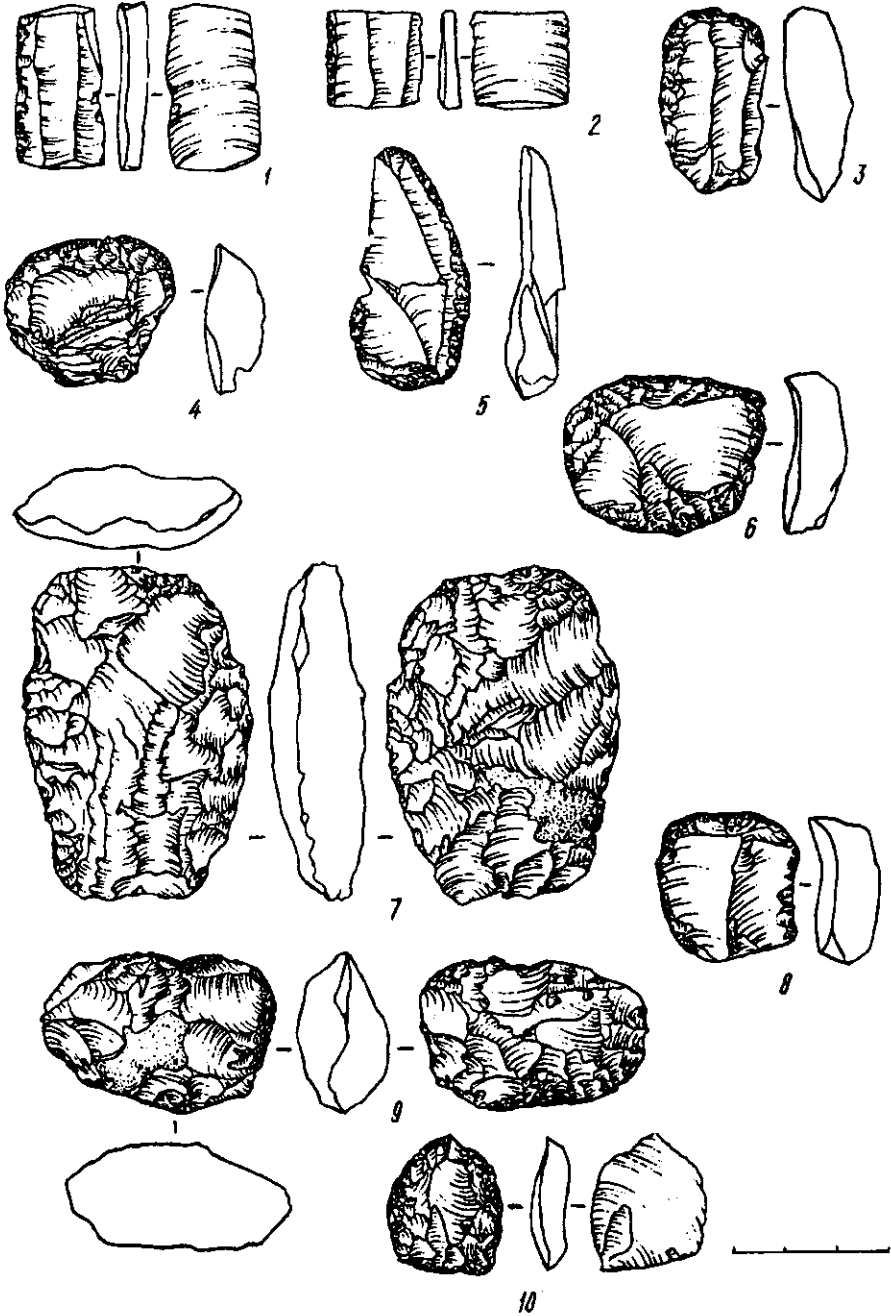

Рис. 6. Крем'яні.
1, 2 — вкладиші, 3 — 6, 8, 10 — скребки, 7 — тесло, 9 — ретушер.

На Підгорівському поселенні як сировина для виготовлення знарядь праці використовувався високоякісний крейдовий кремій світло-брунатного або сірого кольору. Визначено лише одиничні випадки виготовлення знарядь з кварциту.

Морфологічний аналіз нуклеусів показав, що основною метою в отриманні заготовок було виробництво пластин середніх розмірів довжиною 4 – 6 см. Пануючими формами нуклеусів були призматичні двоплощинні (рис. 5, 4) і пірамідальні одноплощинні (рис. 5, 3), де сколювання велося з одного боку. Лише зрідка використовувались бічні сторони.

Знаряддя праці не відрізняються різноманітністю. Вони навіть стандартні. Переважаюча їх частина виготовлялась з пластин. Подальший технологічний процес розділявся. Одні пластини оброблялись крутою, що заходить за спинку, або підгострюючою ретушшю і використовувались як ножі або великі вкладиші (рис. 5, 4, 5, 8). Інші ножеподібні пластини з ретушшю мали додаткові функції — ніж-скобель або ніж-проколка (рис. 5, 6, 2). У цих пластинчастих знарядь притуплюючою ретушшю оформлено руків'я. Частина пластин, очевидно, використовувалась як вкладиші без додаткової обробки ретушшю, але в процесі роботи у них з'явилась ретуш на черевці (рис. 5, 7, 10). У іншій частині цих знарядь вилучався ударний горбик, і вони розсікались на перетини, які після додаткової обробки ретушшю або без неї (рис. 6, 1 – 2) використовувались як вкладиші. Слід відзначити, що на пам'ятці не зафіксовано жодного геометричного наконечника списа або стріли. Тут, очевидно, знаряддя мисливства були складеними і створювались на базі кістяної або дерев'яної основи з вкладишами типу перерізів пластин. На користь цього факту свідчать і відходи виробництва у вигляді зламанних ударних горбиків і їх кінців. Серед крем'яних знарядь праці винайдено один двобічний кутній різець (рис. 5, 9), який міг бути використаний для виготовлення складених знарядь.

Інструменти для обробки шкур представлені скребками, в основному на відщепі (рис. 6, 4, 6, 8, 10), округлої форми. Ретуш робочого краю крута ($80^\circ - 90^\circ$), займає до $\frac{1}{3}$ або весь край відщепу. Зрідка зустрічаються бічні й кінцеві скребки на пластинах (рис. 6, 3, 5), що також мають круту крайову ретуш. Вторинна обробка заготовок здійснювалась ретушерами овальної форми, виготовленими з кременю (рис. 6, 9). На Підгорівському поселенні винайдено знаряддя для обробки дерева — тесло (рис. 6, 7).

Таким чином, мешканці поселення виготовляли крем'яні знаряддя для мисливства та подальшої обробки здобичі, шкур і кістки.

Розглянуті матеріали приводять до таких висновків:

1. Підгорівське поселення відповідає пізньонеолітичному — ранньонеолітичному періоду і датується початком IV тис. до н. е.
2. Фізико-географічні умови місцевості на той період були ближчі до лісостепової зони Східної Європи, де була відповідна фауна лісу й степу.
3. Загальний огляд кераміки дозволяє відокремити дві групи матеріалу: посуд пізнього етапу неолітичної приазовської культури і «комірцеву» кераміку ранньонеолітичної маріупольської культурно-історичної області.
4. Характер господарської діяльності, на відміну від степового Приазов'я, був обумовлений природними багатствами лісостепу, де зберігалися традиції мисливсько-збирального привласнюючого господарства, а скотарство мало початковий етап формування і не грало великої ролі в суспільному виробництві Підгорівки та інших поселень Середньої Донеччини.

Примітки

¹ Сибилев М. В. Древности Изюмщины.— Изюм, 1926.— Вып. II — С. 17.

² Локтюшев С. А. Отчет об археологических раскопках в окрестностях г. Старобельска от 29.XI.1939 // Архив №2.— С. 18.

³ Локтюшев С. А. Доисторический очерк Средней Донеччины.— Донбасс, 1930.— С. 23 – 31.

⁴ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— С. 7.

⁵ Там же.— С. 46, С. 204, 210, табл. 11.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 14.— Рис. 1.

⁷ Телегин Д. Я. Про неолітичні пам'ятки Подоння і Степового Поволжя// Археологія.— 1981.— №36.— С. 13; Телегин Д. Я. К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры// Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 42.

⁸ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 9—18.

⁹ Телегин Д. Я. Про неолітичні пам'ятки...— С. 17.

¹⁰ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 9—18.

¹¹ Гей А. И. Самсоновское многослойное поселение на Дону// СА.— 1979.— №3.— С. 125.

Одержано 10.06.88

Гросу В. И.
Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. —

Кишинев: Штиинца. 1990. — 202 с.

О. В. Симоненко

Територія сучасної Молдови та степів на північ від гирла Дунаю, що в науковій літературі одержала назву Північно-Західного Причорномор'я, поряд з більш східними землями в перші століття н. е. була одним з місць постійного проживання сарматських племен. Це відбито в античній писемній традиції та підтверджується численними археологічними пам'ятками, більшість яких відкрито протягом двох останніх десятиліть. Але, як це, на жаль, часто буває, між народженням археологічного матеріалу та його тлумаченням виникла відчутна диспропорція. Власне, ресстр більш-менш узагальнюючих праць, присвячених сарматам Північно-Західного Причорномор'я, обмежений роботами Е. А. Рікмана¹ та нещодавньою дисертацією О. М. Дзиговського², яка не опублікована. Тому, значною подією в сучасному сарматознавстві треба вважати вихід книги В. І. Гросу, одним із завдань якої, як пише автор, і є спроба ліквідації цієї лакуни (с. 3). Не буде перебільшенням сказати, що на публікацію книги В. І. Гросу, яка мала узагальнити та класифікувати численний археологічний матеріал з території Молдови, нетерпляче чекали всі сарматознавці, знайомі з проблематикою, — адже більшість молдавських пам'яток, досліджених в останні роки, була неопублікована й тому важкодоступна фахівцям.

Структурно книжка В. І. Гросу складається із вступу, чотирьох розділів дослідження та висновків. Її добре доповнюють додані таблиці: список та покажчик пам'яток, з повними даними про авторів дослідження тієї чи іншої пам'ятки, її першу публікацію та місце зберігання; характеристика поховального обряду; таблиця кодування опорних датуючих речей з їх графічним відтворенням; таблиця хронологічних позицій датованих пам'яток; карти розташування пам'яток за хронологічними відзнаками та малюнки, на яких представлено більшість досліджених комплексів. Цікавим та важливим додатком є коротка хронологія історичних подій сарматського часу в Північно-Західному Причорномор'ї.

У вступі автор, крім вже відзначеної констатації відсутності узагальнюючих праць з хронології та періодизації сарматської культури досліджуваної території, цілком слушно звертає увагу читача на своєрідність регіону в культурно-історичному плані. Дійсно, природно-географічні умови Дністровсько-Прутського межиріччя дещо відрізняються від корінних територій мешкання сарматів. З одного боку, тут тісно межують звичні для них степи на півдні, у Буджаку, з лісостепом, що займає більшість території регіону далі на північ. Розташовані на захід та північ Карпати були своєрідним бар'єром, який замикав подальшу міграцію кочовиків у традиційному напрямку — на захід. На півдні такою перешкодою був кордон Римської імперії, легіони якої стримували сарматів не менш сильно, ніж карпатські хребти. Тому Північно-Західне Причорномор'я в сарматський час перетворилося на своєрідний казан, куди час від часу додавались нові східні інгредієнти (відповідно до загальносарматських міграцій), приречені «варитися» в цьому обмеженому територіально «казані». З іншого боку, Дністро-Прутський регіон безпосередньо межував з територіями даків, гетів, фракійців; більш, ніж східні степи, підпадав під культурний вплив Риму та романізованих провінцій; нарешті, сармати регіону певний час були тим осередком, що підживлював добруджанський та альфельдський барбарікуми, і ці взаємовпливи відбилися у культурних проявах всіх трьох сарматських угруповань. В. І. Гросу на підтвердження цих міркувань досить слушно цитує професора Київського університету Ф. І. Кнауера, який писав: «Бессарабия, особенно ее южная половина... представляется с исторической точки зрения... главными воротами, через которые проходили варварские народы в эпоху своего переселения с востока на

запад, а частію и наоборот» (с. 4). Але, незважаючи на безліч питань культурно-історичного плану, що виходять з переліченої своєрідності регіону (а може, й з огляду на це), автор книжки ставить перед собою першорядне, хоча важке і невдячне питання — розробку хронології та періодизації пам'яток, ту альфу і омегу дослідження, без якої неможливе розв'язання проблем більш високого рівня.

Перший розділ містить аналіз писемних джерел про перебування сарматів на досліджуваній території. Треба відмітити, що В. І. Гросу не обмежується переліком античних авторів та їхніх творів (хоч і починає з традиційного періпла Псевдо-Скілака, який не має прямого відношення до Північно-Західного Причорномор'я), а й в міру можливостей дає критичний аналіз повідомлень, якого останні, безсумнівно, потребують. Своєрідність цього розділу полягає в тому, що поряд з переглядом джерел В. І. Гросу певною мірою змальовує і картину історичних подій в регіоні, пов'язаних у I – IV ст. н. е. з сарматами. При цьому тлом такої картини правлять не тільки дані античних авторів, а й погляди дослідників, що займалися цими ж питаннями. Можливо, така реконструкція заслуговує на окремий розділ (як це і робиться традиційно), але автор з відомих йому міркувань вирішив інакше. Зрозуміло, що обмеженість обсягу розділу та другорядність (виходячи з назви) історичних реконструкцій зумовили певну стислість викладу та деякою мірою некритичний підхід В. І. Гросу до гіпотез його попередників, які (гіпотези) не завжди близькі до істини.

Автор виділяє так звані хвилі (ця назва вживається в спеціальній літературі) просування сарматів на захід. І першу з них він, за даними К. Ф. Смирнова³, датує кінцем IV ст. до н. е. Треба зауважити, що безоглядне довір'я навіть такому фахівцеві недоречно у найважливішому питанні історії сарматів. Втім, К. Ф. Смирнов мав на увазі мирне співіснування сарматів (вірніше, савроматів) і скіфів у цей час, одним з наслідків якого була інфільтрація деяких груп савроматського етносу в скіфське середовище. Але археологічна аргументація поглядів К. Ф. Смирнова була не зовсім вдала, на що звернула увагу М. Г. Мошкова в передмові до його книги⁴. Ведучи відрхону від цієї більш ніж гіпететичної «хвилі» далі, В. І. Гросу відповідно перший (II – I ст. до н. е.) етап просування сарматів у Північне Причорномор'я називає другим тощо. Природно, автор має право приседнатися до тієї чи іншої гіпотези, але в роботі такого масштабу треба, щонайменше, аргументувати свої прихильності — адже йдеться про, повторюю, одне з найважливіших питань сарматознавства. Ототоження ж савроматів з сарматами і дещо безапеляційне прийняття небездоганих гіпотез приводять В. І. Гросу до значного спрощення розуміння складних етноісторичних процесів цього часу.

Деякою мірою дискусійними є погляди автора на подальший розвиток історичних подій, пов'язаних з сарматами. Так, досі не знайшли підтвердження в археологічному матеріалі такі його (а, скоріш, його попередників) погляди, як проживання язигів між Дніпром та Дністром у першій половині I ст. до н. е. (с. 8); досить дивно читати рядки про «перемещение большой (! — О. С.) массы языгов к началу I в. н. э. ближе к низовьям Дуная» (с. 10) — до цього часу там відносяться не більше трьох комплексів (Холмське, Нікольське, Твардиця), хоча територія досліджена досить ретельно. Топографія археологічних пам'яток справляє враження, що до перших років н. е. сармати кочували не західніше долини Дніпра, а походи, відомості про які вміщено у Діона Кассія та Овідія, здійснювались з цих територій. Не позбавлене сенсу припущення М. Б. Щукіна⁵ про те, що язиги — сучасники Овідія — мешкали на півночі Молдови, там, де відомі їхні пам'ятки (Острівець, Безени, Нові Костенти).

У питанні часу та шляхів заселення сарматами Алфельда В. І. Гросу, здається, приседнується до прихильників ранньої (перша половина I ст. н. е.) дати цих подій (с. 10). До того ж він не виключає, що язиги прийшли до угорської пушти не карпатськими перевалами (як вважає більшість дослідників), а через Мунтенію, Олтенію, Банат, вздовж римського кордону. Якщо останнє твердження може бути вірним для II – III ст. н. е. (більш ранніх пам'яток у цих областях просто немає)⁶, то для I ст. н. е. найбільш вірогідним видається північний шлях через Карпати. На користь цієї гіпотези свідчить не тільки більш рання дата угорських пам'яток відносно румунських, але й аналіз політичної ситуації на дунайському кордоні Імперії. Утворення провінцій Нижня Мезія та Понанія ніяк не сприяло дружнім відносинам римлян та сарматів (постійні наїзди останніх протягом I ст. н. е. — зайве свідчення цьому), до того ж стосунки давкі з сарматами цього часу залишали бажати кращого (Пліній Старший, IV, 80). Що ж до часу приходу язигів до Панонії, то незважаючи на спроби А. Мочі віднести цю подію ще до часів Друза⁷, найраніші археологічні пам'ятки сарматів на території Алфельда (Сегед-Фельшепустасер, пох. 17, Ходь-мезавашархей-Фехерто, пох. 22, Ервень, Сентош-Киштоке, пох. 145) датуються другою половиною I ст. н. е.⁸ З цими датами чудово збігається перше писемне свідчення про перебування язигів у пушті — розповідь Тацита про війну в 50 р. Ваннія з гермундурами та лугіями, в якій він використовував кінноту язигів (Тацит. анали, XII, 29,30). Щодо подій, які спричинилися відкочівці язигів до Алфельду, то це був, скоріше, тиск із сходу аорсів, що з'явилися між Дніпром і Дністром в середині I ст. н. е.⁹, ніж протидія Риму на Дунаї, як вважає В. І. Гросу (с. 10), — адже, мешкаючи в Панонії, язиги мали перед собою ту ж таки протидію. Цікаво, що після

середини I ст. н. е. відомості про язигів у Північно-Західному Причорномор'ї в античних авторів не зустрічаються. Закінчуючи аналіз першого розділу книжки, відмітимо, що всі вказані дискусійні питання не погіршують її, а навіть роблять цікавішою. Шкода, що автор не обґрунтував їх більш докладно, перш за все — археологічно.

Другий розділ висвітлює історію дослідження пам'яток межиріччя і містить винятково повну добірку літератури з критичним її аналізом.

У третьому розділі досліджується поховальний обряд пам'яток. За способом здійснення поховання В. І. Гросу поділяє їх на три великі групи: ґрунтові, курганні впускні та основні поховання. На нашу думку, єдиним, але суттєвим недоліком цього розділу є те, що типологія і аналіз поховальних споруд та обряду проводиться автором по всьому масиву пам'яток, без розподілу на окремі хронологічні групи. Зважаючи на наявність кількох етапів сарматських міграцій в Північно-Західне Причорномор'я (про що пише й сам автор), цікаво було б простежити, чим, крім хронології, відрізняється або схожа культура мігруючого населення. До того ж розгляд змін поховального обряду за хронологічними етапами надав би дослідженню динаміки та історичного насичення. Підхід же, запропонований В. І. Гросу, хоч і вичерпно досліджує поховальний обряд як такий, позбавлений історичного змісту і багато програє від цього.

На початку розділу автор звернув увагу на цікаве, а головне, нове для сарматів Північного Причорномор'я явище — підкурганні рови та аналогічні споруди на ґрунтових могильниках (с. 26 – 30). Він згрупував їх за конструкцією та супутніми ознаками, дійшовши висновку, що це культові споруди другої половини I – II ст. н. е. До цього, цілком слушним висновку, можна додати, що такий же характер мали й підкурганні «канави» (с. 29) різної конфігурації (найчастіше трапецієподібні), які автор наводить далі. Дещо проблематичними є твердження В. І. Гросу про мету розсипання викиду з цих «канав» по всій підкурганній поверхні — запобігти проникненню в поховання вологи. Виходячи з того, що майже в усіх випадках викид був обпалений, а також із загальносарматських уявлень про функції білої (світлої, як материковий лес) речовини для «очищення» могили (застосування крейди та сірки), ми маємо справу з різноманітними проявами культу вогню та чистої речовини, з культовими уявленнями.

На жаль, В. І. Гросу навіть не намагався простежити генезис такого нового для сарматського поховального культу явища, як рови (особливо квадратні, на ґрунтових могилах). Свого часу це намагалися зробити О. В. Гудкова та М. М. Фокеев¹⁰, а для Нижнього Дону — О. Безуглов та С. Захаров¹¹. Дослідники шукали прототипи та ідеологічні засади цих споруджень в традиційному напрямку — на сході. Але аналогічні конструктивно чи функціонально споруди ранніх саків або населення Західного Сибіру доби пізньої бронзи, зважаючи на великий культурно-хронологічний розрив, лише підтверджують загальноіндоєвропейську спільність коренів цього обряду. Між тим, один з перших, хто зіткнувся з необхідністю пояснити цю інновацію в сарматській культурі — В. О. Дергачов — запропонував бачити її походження в східно-кельтських пам'ятках¹². Ми мали змогу розвинути його гіпотезу¹³, звернувши увагу дослідників на наявність майже або повністю аналогічних споруд на могильниках Моравії, Словаччини, Північної Угорщини, Малополющі. Більшість їх відноситься до Латену С, деякі до пшеворського часу, тобто, безпосередньо передують або синхронні однотипним спорудам на сарматських могильниках. Появу їх на останніх ми пов'язуємо з однією з міграцій в Подністров'я пшеворських племен у другій половині II ст. н. е. Шкода, що В. І. Гросу пройшов повз це цікаве та дискусійне питання. Він лише а рїогї пов'язав квадратні рови з аорсами або роксоланами, виходячи з того, що інших угруповань сарматів в Дністро-Прутському межиріччі цього часу просто не було. Досліджуючи питання ідентифікації певних рис поховального обряду з відомими сарматськими племенами¹⁴, слід пов'язувати пам'ятки Молдови другої половини II ст. н. е. з роксоланами (автохтони) та аланами (мігранти). Втім, це вже виходить за межі рецензії.

Найважливішим та практично відповідним назві книжки є четвертий розділ. У ньому В. І. Гросу наводить комплекси, які можуть бути датованими, та згруповує їх у певні хронологічні етапи розвитку сарматської культури межиріччя. Він залучає до цього великий обсяг літератури та використовує досить плідний метод «вузьких дат», запропонований М. Б. Шукінін. Таким чином, В. І. Гросу виділяє пам'ятки рубежу — першої половини I ст. н. е., I ст. н. е., другої половини I – II ст. н. е., кінця II – III ст. н. е., другої половини III – IV ст. н. е. Деяка формальність періодизації (зумовлена, насамперед, обмеженими можливостями датуючого матеріалу) виявляється в «накладанні» окремих груп одна на одну. Так, пам'ятки другої групи (I ст. н. е.) входять або в першу, або в третю групу. Те ж саме можна сказати й про четверту групу, частина пам'яток якої входить до п'ятої. Зрозумілі труднощі, з якими стикається дослідник-сарматознавець, коли намагається вузько датувати пам'ятку — це необхідно, проте часом дуже важко. Але тут на допомогу речам має приходити аналіз всього комплексу — поховальної споруди, обряду тощо. На жаль, В. І. Гросу майже не залучає останні категорії для датування, роблячи ставку лише на дату речей. Мабуть, це й спричинило такий дещо аморфний результат.

Щодо методу «вузьких дат», то він спрацьовує за однієї умови — вірно визначених дат

речей, які входять до комплексу. Тут В. І. Гросу можна дещо заперечити. Перш за все, це стосується датування дзеркал-підвісок з рельєфним візерунком на звороті (3 – 7 за кодом В. І. Гросу). Автор, посилаючись на А. М. Хазанова, датує їх кінцем I – III ст. н. е. (с. 37). Таким чином нижня дата цих пам'яток, за В. І. Гросу — кінець I ст. н. е. Оскільки таких люстерок в пам'ятках Молдови вистачає, то ця (третя) група його класифікації суттєво розширюється.

Це не зовсім так. По-перше, А. М. Хазанов об'єднує в цей тип (XI за його схемою) всі люстра-підвіски. До кінця I ст. н. е. відносяться вироби з боковим пружком та умбоном у центрі. Нижня ж дата люстерок з візерунком — не раніше II ст. н. е.¹⁵ Якщо розглядати ці вироби не формально, з точки зору досить-таки широкої дати, а в конкретно-історичному контексті, на тлі загального розвитку сарматської культури, то слід погодитися з А. С. Скрипкіним, який дійшов висновку про переважне побутування люстерок-підвісок з візерунком з середини II по середину III ст. н. е.¹⁶ Треба зважати, що йдеться про Нижнє Поволжя, звідки й прийшли пізньосарматські племена на захід (в тому числі й у Молдову). Тобто, пам'ятки останньої території слід вважати ще пізнішими. Отже, поховання, де знайдені люстерка 3 – 7, мають бути включені не до третьої, а до четвертої групи класифікації В. І. Гросу.

Аналогічна справа й з люстерками з центральною петелькою (3 – 8). У Поволжі, на своїй багтьківщині, вони з'являються в комплексах не раніше середини III ст. н. е., а основна маса їх датується другою половиною III – початком IV ст. н. е.¹⁷ Тому дата В. І. Гросу (кінець II – IV ст. н. е.) виявляється дещо заниженою. Відповідно, поховання, де знайдені такі люстра (Новосельське, 26), мають бути віднесені до п'ятої групи за В. І. Гросу (другої половини III – поч. IV ст. н. е.). До речі, туди ж входять і комплекси з двочленними підв'язними фібулами з розширеною ніжкою. Дата останніх, як довів Є. Л. Гороховський¹⁸, — середина III – початок IV ст. н. е. В. І. Гросу не помітив, що люстра 3 – 8 та фібули Ф – 25 трапились в комплексах із сталим поховальним обрядом: катакомби або підбої, останні поховання, наявність поліхромних прикрас, північна орієнтація (Владичень, Новосельське, Курчі, Шаболат). Перед нами зовсім нове явище, хронологічна та типологічна компактність якого дозволяє певнено співставляти його з приходом нової групи населення в рамках другої половини III – початку IV ст. н. е. (тобто, п'ятої, а не четвертої групи за В. І. Гросу). Останні дослідження на Нижньому Доні та в Ставрополлі виявили тотожну групу пам'яток¹⁹, яка й була тим осередком, звідки носії традицій прийшли в Північно-Західне Причорномор'я. Небажання В. І. Гросу виходити за географічні межі «свого» регіону та бачити за хронологічними групами певні історичні події знов справило йому погану службу.

Ризикуючи виглядати прискіпливим, не можемо все ж обминути аналіз В. І. Гросу поховання шляхетної жінки в Михайлівці. На підставі аналогій склянному посуду автор датує його IV ст. н. е. (с. 92). Мабуть, тут якась помилка з датами аналогій, що їх знайшов автор у Н. П. Сорокіної (до речі, О. М. Дзиговський також наводить досить переконливі аналогії скла з Михайлівки, але I ст. н. е.)²⁰. Адже ж, за всіма іншими ознаками це типове поховання кінця I – початку II ст. н. е. Перш за все це поховальний обряд: впускне поховання головою на північ в колоді. Не заперечують таку дату й речі. Прямокутне дзеркало, як довели дослідники, навіть більш ранне: такі дзеркала побутували наприкінці I ст. до н. е. – в першій половині I ст. н. е.²¹ Всі відомі на території Північного Причорномор'я нечисленні прямокутні дзеркала походять з сарматських могил кінця I ст. н. е. Коштовне намисто ще старіше: це елліністичний виріб II – I ст. до н. е.²² Дата сарматських поховань, де знайдені подібні намиста (Піщане та Тіфліське на Кубані, Сватова Лучка на Сиверському Донці), не виходить за межі I ст. н. е. Пізніше II ст. н. е. не зустрічаються відерцеподібні ладанки та типи золотих платівок, аналогічні михайлівським (подібні платівки відомі в тій-таки Сватовій Лучці, Соколовій Могилі, Ногайчинському кургані — всі I ст. н. е.). Грановані браслети з розширеними кінцями значно старіші, ніж вважає В. І. Гросу (його дата — III – IV ст. н. е. — С. 92). Такі вироби відомі в похованнях I ст. н. е. некрополя Тіля-Тепе²³ та Середнього Подніпров'я (Цвітна). Синхронні їм аналогії скроневої підвіски (до речі, західного походження) з поховання I ст. н. е. в Райгороді. Отже, всі ознаки свідчать, що поховання в Михайлівці датується, скоріш за все, кінцем I ст. н. е. і є одним не «из самых поздних» (с. 92), а з найраніших в Північно-Західному Причорномор'ї.

Закінчує свою книжку В. І. Гросу коротким нарисом, де ідентифікує послідовні хвилі сарматських міграцій з відомими племенами або племінними об'єднаннями. Якщо не звертати увагу на хибно визначену їх кількість (не п'ять, а три, можливо, чотири), то авторська реконструкція в цілому відповідає реальності. Дійсно, перша хвиля пересування сарматів в Північно-Західне Причорномор'я (рубіж — перша половина I ст. н. е.) має пов'язуватися з язгиами, друга (середина — друга половина I ст. н. е.) — з аорсами та роксоланами, дві останні (друга половина II та друга половина III ст. н. е.) — з аланами. Шкода, що археологічний зміст цих хвиль (принаймні двох останніх) у книзі виявився дещо розпливчастим за рахунок перелічених помилок в датуванні. Але головне завдання автора — дати зібрання та класифікацію сарматських пам'яток межириччя Дністра і Пруту — можна вважати виконаним. До монографії В. І. Гросу цілком підходить побажання професора В. С. Жекуліна, яким він закінчив передмову до щойно

видрукованої книжки Л. М. Гумільова: «рекомендую прочитати книгу ... вдумчиво, погоджуючись або сперечаясь з автором, пам'ятаючи, що саме в спорах — добросовісних і коректних — завжди рождалася істина»²⁴.

Примітки

¹ Рикман Э. А. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья.— М., 1964; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э.— М., 1975.

² Дзиговский А. Н. Позднесарматские племена Северо-Западного Причерноморья (по материалам могильников): Дис.... канд. ист. наук.— К., 1987.

³ Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 7, 118.

⁴ Там же.— С. 6.

⁵ Щукин М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // СА.— 1989.— № 1.— С. 71.

⁶ Там же.— С. 77.

⁷ Мочи А. К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи // ААЕ.— 1954.— Т. IV.— Fasc. 1—4.— С. 115—117.

⁸ Щукин М. Б. Указ. соч.— С. 77.

⁹ Там же.— С. 74; Симоненко А. В. Фарзой, Инисмей и ворсы // История и археология Нижнего Подунавья.— Рени, 1989.— С. 77, 78.

¹⁰ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 91, 92.

¹¹ Безуглов С., Захаров А. Могильник Журавка и финал позднесарматской эпохи в правобережном Подонье // Известия РОМК.— 1988.— № 5.— С. 17.

¹² Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте.— Кишинев, 1982.— С. 122—124.

¹³ Симоненко А. В. Сарматские погребения со рвами как исторический источник. // Доповідь на конференції «Стародавній спільності кочовиків та землеробів в Північному Причорномор'ї».— Кишинев, грудень 1990 р.

¹⁴ Симоненко А. В. Роксолани (пошук археологічних відповідей) // Археологія.— 1991.— № 3.

¹⁵ Хазанов А. М. Генезис сарматських бронзових дзеркал // СА.— 1963.— № 4.— С. 67.

¹⁶ Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье в первых веках нашей эры.— Саратов.— 1984.— С. 47.

¹⁷ Скрипкин А. С. Указ. соч.— С. 47, 48.

¹⁸ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 12.

¹⁹ Безуглов С., Захаров А. Указ. соч.— С. 22.

²⁰ Дзиговский А. Н. Указ. соч.— С. 89.

²¹ Сорокина Н. П., Дзиговский А. Н., Трейстер М. Ю. Бронзовое прямоугольное зеркало в орнаментированном футляре из сарматского погребения у с. Михайловка // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 124—134.

²² Скржинська М. В. Костюм ольвіополітів елліністичної доби // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 39.

²³ Sarianidi V. The Bactrian Gold.— Leningrad, 1985.— P. 249.

²⁴ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период.— Л., 1990.— С. 4.

Одержано 29.03.91

НАШІ АВТОРИ

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна — співробітник ІА АН України. Вивчає кам'яну пластику давньоруського часу.

БОРОВСЬКИЙ Ярослав Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі археології давньоруського часу.

ВИСОТСЬКА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук. Спеціаліст в галузі археології пізніх скіфів.

ГУРІН Юрій Григорович — аспірант Воронежського педагогічного інституту.

ЗАБАШТА Ростислав Васильович — Аспірант ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН України.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

КОЛТУХОВ Сергій Георгійович — співробітник відділу археології Криму ІА АН України. Спеціалізується в галузі археології пізніх скіфів.

КОТОВА Надія Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту та бронзи ІА АН України. Спеціаліст в галузі неоліту та енеоліту.

КОШЕЛЕНКО Геннадій Андрійович — доктор історичних наук, професор, зав. відділом ІА АН Росії. Спеціаліст в галузі античної археології.

КРАДІН Микола Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії, археології та етнографії ДВ АН Росії. Спеціаліст в галузі суспільного і політичного розвитку кочових суспільств.

МАСЛЕННИКОВ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН Росії. Спеціаліст в галузі античної історії та археології.

МИЦ Віктор Леонідович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Криму ІА АН України. Спеціаліст в галузі середньовічної археології.

НЕЧИТАЙЛО Аннета Леонідівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології міді-бронзи.

ОЛЬХОВСЬКИЙ Валерій Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН Росії. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ПОШИВАЙЛО Олень Миколайович — історик, завідувачий музею гончарства в Опішні.

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — аспірант ІА АН України. Спеціалізується в галузі археології пізніх скіфів.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

СТАНІЦИНА Галина Олександрівна — співробітник наукового архіву ІА АН України.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу мистецтва та археології Давнього Світу Державного музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна. Спеціаліст в галузі античної археології.

УСАЧОВА Ольга Миколаївна — науковий співробітник ІА АН Росії. Спеціалізується в галузі античної археології.

ФРАНКО Оксана Омелянівна — кандидат історичних наук, доцент Львівського університету ім. І. Франка. Спеціаліст в галузі історії та етнографії України.

ШМІДТ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою історії Смоленського державного педінституту. Спеціаліст в галузі археології залізного віку.

ШКОРОПАД Віталій Володимирович — аспірант відділу слов'янської археології ІА АН України. Спеціалізується у вивченні поморсько-кльошової культури на території Волині.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки України
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВЛГУ — Вестник Ленинградского государственного университета
ВИ — Вопросы истории
ВУАК — Всеукраїнський Археологічний Комітет
ВУАК/ДН — Фонд Дніпробудівської експедиції ВУАКу
ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук
ВУІМК — Всеукраїнський Інститут матеріальної культури
ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИКОГО — Известия Крымского отделения Географического общества СССР. Симферополь
ИАДК — История и археология древнего Крыма
ІНО — Інститут народної освіти
Изв.ОАИЭ — Известия Общества археологии, истории и этнографии Казанского университета
КСИА АН Украины — Краткие сообщения Института археологии АН Украины.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НС — Нумизматика и сфрагистика
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
НАА — Народы Азии и Африки
НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України.
НКО — Народний комісаріат освіти
ОАК ИА АН Украины — Отдел археологии Крыма Института археологии АН Украины
ПСА — Проблемы скифской археологии
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
Сб. ОРЯС — Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР
СІМК — Секція історії матеріальної культури
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ — Советская этнография
Тр.КДА — Труды Киевской духовной академии
ЧОИДР — Чтения в Обществе истории и древностей российских
AZ — Arheologiczne Zisty
AP — Arheologia Polski
BAR — British Archeological Reports Oxford
BCH — Bulletin die Correspondance Hellenique
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
INQUA (ІНКВА) — Міжнародний союз по вивченню Четвертинного періоду
MS — Materialy Starozytne
MZP — Materialy zachodnio Pomorskie
PZP — Prahistoria zum Polskich
PMMAEZ — Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Zadzi
Pom. Ant. — Pomerania Antidna
RG — Rocznik Gdanski
RGDA — Res Gestae divi Augusti
SA — Slavia Antigua
SHA — Scriptores Historioe Augustae
Spr.Ar. — Sprawozdanie Arheologiczne
WA — Wiadomosci Arheologiczne

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

КРАДИН Н. Н. Проблемы формационной характеристики кочевых обществ	3
КОТОВА Н. С. Социологическая характеристика надпорожских и приазовских могильников эпохи неолита — раннего энеолита	12
НЕЧИТАЙЛО А. Л. Особенности влияния металлопроизводства Кавказа на Северное Причерноморье в эпоху средней бронзы	22
ШКОРОПАД В. В. Некоторые проблемы изучения поморско-кляшевой культуры	30
ТРЕЙСТЕР М. Ю. Кельты в Северном Причерноморье	37
КОШЕЛЕНКО Г. А., УСАЧЕВА О. Н. Гилон и Келы	51
ЗАБАШТА Р. В., ПОШИВАЙЛО А. Н. «Перуновы дубы»	57
МАСЛЕННИКОВ А. А. Эволюция организации сельской территории европейского Боспора	69
Публикации археологических материалов	
КОЛУХОВ С. Г., ЗУЕАРЬ В. М., МЫШ В. Л. Новый район хоры Херсонеса эллинистического периода	85
АРХИПОВА Е. И., БОРОВСКИЙ Я. Е. Бронзовая подвеска из Киева с изображением архангела	95
Память археологии	
СТАНИЦЫНА Г. А. Петр Иванович Смоличев	101
ФРАНКО О. Е. Археологические исследования Федора Кондратовича Вовка	112
Археология за рубежом	
ШМИДТ Е. А. Могильник культуры шаровидных амфор близ Смоленска в верховьях Днепра	120
Дискуссии	
ПУЗДРОВСКИЙ А. Е. Крымская Скифия в конце II в. до н. э.—перв. пол. III в. н. э.	125
ОЛЬХОВСКИЙ В. С. О дискуссионных вопросах социально-политической истории позднескифского царства	136
ВЫСОТСКАЯ Т. Н. К вопросу о социально-политической структуре позднескифского государства	139
Новые открытия и находки	
ГУРИН Ю. Г. Исследования стоянки Подгоровка на Айдаре	144
Рецензии	
СИМОНЕНКО А. В., ГРОСУ В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев: Штиинца.— 1990.	153

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ
«АРХЕОЛОГІЯ»

Шановні передплатники!

Незабаром розпочинається передплатна кампанія на 1993 рік. Журнал публікує статті та матеріали, присвячені актуальним проблемам археології та давньої історії від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Серед матеріалів, які надходять до редакції, особливу увагу редколегія приділяє рубрикам «Дискусії» та «Пам'ять археології», присвяченим невиясненим та спірним проблемам, а також життєдіяльності представників археологічної науки.

За рішенням редколегії, перевага в публікації буде надаватись постійним передплатникам «Археології».

З прикрістю мусимо повідомити, що економічна криза не обійшла і наше видання. Шалені ціни і неймовірна скрута з папером змушують нас вдатися до деяких реформ, аби лише зберегти часопис для всіх, не байдужих до історичного минулого України.

Насамперед це стосується ціни. Її буде збільшено. Але ми покладемося на ваше розуміння і підтримку у цей тяжкий для всіх нас час. Лише нашими спільними зусиллями можна врятувати від занепаду «Археологію» і прогрес наукової думки України. Сподіваємось, що, незважаючи на тимчасові труднощі, ви залишитесь з нами.

Просимо звернути увагу, що з 1993 р. передплата проводиться не через «Союздрук», а через фірму «Довіра», яка нині є видавцем нашого журналу.

Кошти слід переказувати за адресою:
Київ-1, вул. Грушевського, 1 д.

Ціна одного номера 50 крб.

ІНДЕКС 74006

Фірма «ДОВІРА»

ISSN 0235—3490. Археологія. 1992. № 1. 1—160